

وارلیق

تورکجه - فارسجا فرهنگی درگی فصلنامه فرهنگی، ادبی، هنری

۲۰ - جی ایل، قیش (زمستان) ۱۳۷۷، ۴ - ۱۱۱، صحیفه ۱۷۴

ویژه نامه وارلیق

تورکلرین

تاریخ و فرهنگینه

بیر باخیش

دوقتور جواد هیئت

قیمت : ۶۵۰ تومان

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ
أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقِيكُمْ إِنْ اللَّهُ عَلِيمٌ حَبِيرٌ

(قرآن کریم، سورة حُجرات، آیه ۱۳)

تورکلرین تاریخ و فرهنکینه بیر باخیش

تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش
ویژه‌نامه مجله وارلیق
دکتر جواد هیئت

چاپ دوم اسفند ۱۳۷۷، تیراژ ۲۰۰۰ نسخه
مجله وارلیق - تهران - خیابان فلسطین شمالی،
ساختمان ۱۵۱، طبقه دوم، تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

غلطنامە

عزیز اۇخوجولاردان كىتابىن مەننىنى اۇخومادان آشاغىداكى دوزەلىشلىرى آپارمىلارى خواهىش اۇلونور:

صحبفە	سطر	يانلىش	دوزگون
۱۲	۷ - جى سطرىن باشىنا		(مختلىف قانىقلاردا) علاوہ اۇلونمالىدىر
۱۵	۱۴	اۇغوز	اۇغور
۱۵	۱۵	بېر	هر
۱۵	۲۵	اۇنونجو	دوققوزونجو
۲۰	۷	مدو عودەدە	دۇغو هونلارى
۲۳	سون	آلابىلدىلر	آلابىلدى
۲۵	۱۷	۵۳۳	۵۵۳
۳۵	۲۷	-	قايى
۳۵	۲۸	-	يا پارلى يا باپرلى
۳۹	۵	آزاتدى	آزالدى
۳۹	۱۱	۹۱۱	۹ - ۱۱
۴۵	۱۲	آسىاروخ	آسىاروخ
۴۶	۱۰	۸ / ۵	۵ / ۵
۴۶	۱۵	باشكىندى	باشكىندى اۇلان
۴۶	۱۶	يشلە شىب	قۇرولموش
۵۰	۲۵	۲۵۰۰	۲۵۰
۵۱	۲۹	تشكىلات	تشكىلات اۇلماسى
۵۲	۱۷	ايدىساوخ	ايدىساوخ ادلاندىرىلير و اوخ
۵۶	۲۲	بۇرك تولكو	بۇرك توکو
۶۴	سون	يىخنى (سوغان سو)	يىخنى (بۇزباش)
۶۹	۱۹	سىرالى	سىرلى
۹۱	۹	يىگلە	يىگلە
۹۳	۲۱	بىزىم	بىزىنگ
۹۳	۲۳	بىالنگوسوز	بىلەگوسوز
۹۸	۹	سپوردولار	سپوردولار
۱۰۳	۱	تائىرنە	تائىرىلە
۱۰۳	۲۲	توغرول و آلپ ارسلان	آلپ ارسلان و ملكشاه
۱۰۵	۲	كاتائى (ايكتا)	قطاعى (اقطاع)
۱۰۵	۵،۷،۹	خومارابوہ	حماماروبه
۱۰۵	۲۳،۲۰	آخشىيد	ايخشىيد
۱۱۳	۱۲	فرقلى اۇلاراق اخلاقى	فرقى اخلاقى اۇلماغى
۱۱۶	۷	ايلخا	ايلخان
۱۲۱	۹	عمارتنين	امارتين
۱۲۱	۲۶	تورعلى بىگىن	تورعلى بىگ
۱۲۵	۱۴	اميرلرى نين	اميرلرى نين
۱۳۸	۲۷	چونىاد	چونىاد
۱۴۷	۴	آنالار	آنالاي
۱۵۲	۱	فورغانە	فورغانە
۱۷۱	۱	بنكى	بنكى

اولو تانری نین آدی ایله

تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش

تهران - ۱۳۷۷

ايچىندە كىلر

- ۱۱ بىرىنچى چاپا اۋن سۆز: دوقتور جواد هيئت
 ۱۳ ايكىنچى چاپا اۋن سۆز: دوقتور جواد هيئت
 ۱۴ - توركلرين تاريخ و فرهنگينه بىر باخيش

۱- قديم توركلر

- ۱۸ - ھونلار
 ۱۸ - آسيا ھونلارى
 ۲۰ - باتى ويا اوروپا ھونلارى
 ۲۳ - اورتا دۇغو ھونلارى ويا آغ ھونلار
 ۲۴ - تاپقاچلار
 ۲۵ - گۆك توركلر
 ۲۶ - دوغو گۆك تورك خاقانلىغى
 ۲۷ - باتى گۆك تورك خاقانلىغى
 ۲۷ - ايكىنچى گۆك تورك خاقانلىغى
 ۳۰ - اويغورلار
 ۳۱ - قانسو اويغور دولتى
 ۳۱ - دوغو توركوستان (تورفان) اويغورلارى
 ۳۲ - قيرغيزلار
 ۳۲ - تورگيشلر
 ۳۲ - قارلوقلار
 ۳۳ - اوغوزلار
 ۳۴ - اوغوز قىبىلەلىرى جدولى («جامع التواريخ» - ە گۆرە)
 ۳۶ - سابارلار
 ۳۷ - آوارلار
 ۳۸ - خزرلر

۳۹	پىچەنكلر
۴۰	اۋزلار
۴۱	قىپچاقلار
۴۴	اۋغورلار بولغارلار
۴۵	بولغار دولتلىرى
۴۷	خلجلىر
۵۰	كولتور
۵۱	اجتماعى تشكىلات
۵۵	تورک ائللرىندە تشكىلات
۵۷	اوردو (سو)
۶۰	عدليه و قانون (توره)
۶۰	دين
۶۱	شامان دىنى
۶۲	طبيعت قوه لرینه اينانماق
۶۲	آتالار دىنى
۶۳	گۆك تانرى دىنى
۶۴	گىنچىنمە و اقتصادى حيات
۶۵	گىنىم (پالتار)
۶۵	صنعت
۶۶	شهر
۶۶	تجارت
۶۷	زراعت و ماليه
۶۷	ادىيات و صنعت
۶۸	داستانلار و افسانەلر
۶۸	داستانلار
۷۰	اسلامدان قاباقكى داستانلارین اۋنمىلىرى
۷۰	يارادىلىش داستانى
۷۱	افراسياب داستانى
۷۲	شۇ داستانى
۷۲	اوغوز خاقانى داستانى
۷۵	اوغوز داستانى نىن اسلامى شكلى
۷۷	گۆك تورک داستانلارى

- ۷۷ بۇزقورد داستانلاری
- ۷۷ بیرینجی روایت
- ۷۷ ایکینجی روایت
- ۷۸ ارگنه کون داستانی
- ۷۹ اویغور داستانلاری
- ۷۹ توره بییش داستانی
- ۷۹ کۆچ داستانی
- ۸۰ اسلامدان سونراکی اسکی داستانلار
- ۸۰ ساتوق بوغراخان داستانی
- ۸۰ ماناس داستانی
- ۸۱ چنگیز نامه
- ۸۱ دده قورقود داستانی
- ۸۲ اسکی تورک داستانلاریندا بدیعی عنصرلر
- ۸۴ داستان دؤرو ادبیاتیندا شعر و شاعیرلر
- ۸۶ یازیلی ادبیات
- ۸۶ یئنی سئی یازیلاری
- ۸۷ اورخون یازیلاری
- ۸۹ اسکی و یاگؤک تورک تورکجهسی نین بعضی خصوصیتلری
- ۸۹ کول تیگین آبیدهسی
- ۹۲ اویغور ادبیاتی
- ۹۳ اویغور دیلی
- ۹۳ مانیچی ادبیات
- ۹۶ مانیچی نثر
- ۹۶ بوداچی ادبیات
- ۹۸ بوداچی نثر
- ۹۸ چاتیکلر
- ۹۸ سودورلار
- ۹۹ دیگر اثرلر

۲- اورتا تورکلر (اسلام دؤرونده تورکلر)

- ۱۰۴ قاراخانلیلار
- ۱۰۴ تولون اوغوللاری

- ۱۰۵.....- آخشیدلر
- ۱۰۶.....- غزنویلر
- ۱۰۶.....- سلجوقلولار
- ۱۰۹.....- آتاینگلر
- ۱۱۰.....- سلجوقلو دولتی نین بیخیلما سیبلیری
- ۱۱۱.....- سلجوقلاردا تشکیلات و کولتور
- ۱۱۲.....- حکومت
- ۱۱۲.....- اوردو
- ۱۱۲.....- عدلیه
- ۱۱۳.....- دین و مذهب
- ۱۱۴.....- علم و ادبیات
- ۱۱۴.....- دیل و ادبیات
- ۱۱۵.....- موغوللار
- ۱۱۸.....- مصر مملوکلاری
- ۱۱۸.....- تیمور امپراتورلوغو
- ۱۲۰.....- هندوستاندا بابیر امپراتورلوغو
- ۱۲۰.....- قازا قویونلولار
- ۱۲۱.....- آغ قویونلولار
- ۱۲۷.....- صفویلر
- ۱۳۰.....- کولتور و ادبیات
- ۱۳۰.....- آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی
- ۱۳۱.....- یازیلی ادبیات
- ۱۳۱.....- حسن اوغلو
- ۱۳۲.....- نصیر باکوئی
- ۱۳۳.....- نسیمی
- ۱۳۴.....- قاضی برهان الدین
- ۱۳۴.....- نثر
- ۱۳۵.....- صحاح العجم
- ۱۳۶.....- ضریر
- ۱۳۶.....- کتاب کوامل التعمیر بوازيجی
- ۱۳۷.....- عثمانلیلار
- ۱۴۰.....- عثمانلیلاردا تشکیلات، کولتور و مدنیت

- ۱۴۲ - اوردو
 ۱۴۲ - دنیز قوتلری ویا دۇنانما
 ۱۴۳ - کولتور و مدنیت
 ۱۴۳ - دیل و ادبیات
 ۱۴۴ - قورولوش دۇرونده عثمانلی ادبیاتی
 ۱۴۴ - معمارلیق و اینجه صنعت

۳- اورتا آسیادا اسلام دۇرو تورک ادبیاتی

- ۱۴۶ - دیوان لغات الترق
 ۱۴۸ - خاقانی تورکجهسی
 ۱۴۹ - اوغوز تورکجهسی
 ۱۴۹ - شعرلردن نمونه لر
 ۱۵۰ - قوتادغو بیلیگ
 ۱۵۳ - کاشغر مرکزی و کاشغر تورکجهسی
 ۱۵۳ - باتی تورکستان ویا خوارزم مرکزی و خوارزم تورکجهسی
 ۱۵۳ - جیفاتای تورکجهسی
 ۱۵۳ - کاشغر ویا خاقانی تورکجهسی
 ۱۵۵ - احمد یسوی نین دیوان حکمتی
 ۱۵۶ - قصص الانبیاء رابغوزی
 ۱۵۶ - کتاب فقه مفتاح العدل
 ۱۵۷ - باتی تورکستان تورک لهجه لری (خوارزم تورکجهسی)
 ۱۵۸ - نهج الفرادیس
 ۱۵۷ - معین المرید
 ۱۵۷ - محبت نامه خوارزمی
 ۱۵۸ - مقدمه الادب زمخشری
 ۱۵۹ - محمد ابن قیس و کتاب تیبان اللغات الترقی علی لسان قانیلی
 ۱۵۹ - قصه یوسف
 ۱۵۹ - خسرو و شیرین قطب
 ۱۵۹ - رونق الاسلام
 ۱۶۰ - آلتون اردو ویا دشت قیپچاق بۇلگه سینده تورک دیلی و ادبیاتی
 ۱۶۰ - کودکس کومانیکوس ویا قیپچاق مجموعه سی
 ۱۶۱ - کتاب الادراک للسان الاتراک ابو حیان الاندلسی

- ۱۶۱ - کتاب حلیه الانسان و حلیه اللسان جمال الدین ابن مهنا
- ۱۶۱ - کتاب القرائین الکیه لضبط اللغه التركیه
- ۱۶۲ - کتاب بلغه المشتاق فی لغت الترك والقفجاق
- ۱۶۲ - چیفاتای تورکجه سی
- ۱۶۳ - چیفاتای تورکجه سینده یازیلان لغت کتابلاری
- ۱۶۵ - چیفاتای تورکجه سی نین اؤزه لیکلری
- ۱۶۶ - آنا دیل - شوگیلی دیل. دو قنور حمید نطقی
- ۱۶۹ - سۆزلوک
- ۱۷۴ - قاناقلار

اۋن سۆز

(بیرینجی چاپ اوچون)

اسكى توركلر باره سينده قديم چين و بيزانس قايناقلاريندا دا اۆلدوقچا معلومات واردير. اسلامى منبع لرده ده توركلر حقينده خصوصيله مسلمان اۆلاندان سۆنرا گئيش معلومات وئريلميشدير. آوروپا تدقيقاتچيلاريندان بعضيلرى بۇ باره ده چوخلو آراشديرمالار آپاريب، قيمتلى اثرلر يازميشلار. اۆجمله دن تانيميش روس عالمى و. بارتولد بير عۆمور تدقيقات و مطالعه سى نين نتيجه لرينى ۱۹۲۷ - جى ايلده توركيه دولتى نين دعوتلىسى اۆلاراق استانبول اونيورسيته سينده بير ايل مدتينه «اورتا آسيا توركلرى تاريخى» موضوعوندا درس وئرميش و درسلىرى كتاب شكيلينده اسكى تورك اليقباسيلا چاپ ائديلميشدير. (۱۹۲۷ - استانبول). ۱۹۶۹ دا مشهور فرانسىز آكادئمى سيه نى رۇنه گروسه R.GROUSSET «بۇزقير امپراتورلۇغو» L'EMPIRE DES STEPPES باشلىغى آلتيندا اسكى توركلرين تاريخىنى يازماغا چالشميشدير.

توركيه و سوويتلرده تورك تاريخى، ديل و ادبيات متخصصلىرى سۆن زامانلاردا الده اۆلان منبعلىرى تدقيق ائدرك بۇ ساحه ده قيمتلى اثرلر نشر ائتميشلر. بۇگون دونيائين مترقى اۆلكه لرى نين اونيورسيته لرينده توركونوزى بير علم شعبه سى اۆلاراق قۇرولموش و توركلرين ديل، ادبيات، تاريخ و صنعتلىرى حقينده تدقيقات آپاريليب و بير مدت دن برى علمى - تحقيقي اثرلر نشر ائديلمكده دير.

بيزده توركلر خلقيميزين يارسينا ياخين بير كوتله سىنى تشكيل وئريب، مين ايل ايران تاريخينه حكومت ائديب و ايران استقلاللى يۇلوندا جانلاريندان كئچهرك ايرانى دوشمنلريندن قۇرودوقلارى حالدا سۆن عصرده كى پهلوى رژىمى نين آشيرى فارس شوونيستى سياستى نتيجه سينده ديللرى و ادبياتلارى دانيليب، ياساق اۆلموش و تاريخلىرى نين مهم حيصه لرى ده رسمى تاريخلردن سيلينميشدى. بۇ سببدن وطنداشلاريميزين تاريخى معلوماتى بۇ ساحه ده يا هئچ اۆلماميش و يا يانليش و بير طرفلى اۆلموشدور. بيز اسلامى انقلابين تامين ائتديگى ديل و مدنيت آزادليغى سايه سينده بير طرفدن بۇ بۇشلوغو دۆلدورماق و يانليش فيكىرلىرى اصلاح ائتمك و گله جكده كى علمى تدقيق لر اوچون تاريخى و مدنى زمينه حاضيرلاماق مقصديله،

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۲

مختليف منبع لردن الده ائنديگيميز معلوماتي خلاصه ائدهرك آنا ديليميزده بۇ كتابي يازماغا قرار وئرديك. بۇ كتابدا آديندان دا معلوم اولدوغو كيمي تورك ائللري نين تاريخ و مدنيتلرينه عايد قيسا معلومات وئريلميشدير.

بۇ كتابدا ايلك اونجه تورك ائللريندن تاريخ سيراسيله بحث ائديلميش و اونلارين تاريخ، ديل، ادبيات و مدنيتلري باره ده ۱۶ - جى ميلادى عصره قدهر توپلو و ييغجام معلومات وئريلميشدير.

اسلام ديني، ديل و ادبيات باخميندان توركلري اسكى اورتا و يئنى توركلره و ديللريني ده اسكى، اورتا و يئنى توركجه يه بۇلموشلر.

اسلامدان اونجه كي دۇريه اسكى دۇر(گۇگ تورك و اويغورلارين دۇرو)، اسلامى دۇره يعنى ميلادى ۱۰ - جو عصردن سۇنرا باشلايان و ۱۶ - جى عصره قدهر اۇزانان دۇريه اورتا دۇره، اوندان سۇنراكي دۇريه يئنى دۇره دئيلىميشدير.

كتابين بيرينجي فصلينده قديم توركلرين تاريخلري باره ده ييغجام معلومات وئريلميش، سۇنرا اونلارين مدنيتلري توپلو حالدا ايضاح ائديلميشدير.

ايكينجي فصلده اسلام دۇرونده توركلر حقينده تاريخي معلومات وئريلندن سۇنرا مختلف منطقه لره كۇچوب مختلف دولتلر قۇران و اكثریتی مسلمان اولدوغو حالدا يئرلشديكلري يئنى وطنلرده بير - بيريندن آز - چوخ فرقلي كولتورو مدنيتلر يارادان چئشيدلى تورك ائللريندن بحث ائديلميشدير. مسلمان توركلرين مدنيتلري توپلو يوخ دولت و اولكه لري نين تاريخلري نين سۇنوندا شرح وئريلميشدير. اوچونجو فصلده اورتا آسيادا اسلام دۇرو تورك ادبياتيندان بحث ائديلميشدير.

بۇگون توركلر مختلف اولكه لرده مختليف حكومت و آدلار آلتيندا ياشاماقداديرلار. سايبيلارى ۲۰۰ ميليوندان آرتيق اولان تورك قوملارى ۲۹ تورك لهجه سيله دانيشيرلار، بۇ لهجه لرين ۲۲ - سى نين مستقل و يازىلى قىرامر و ادبياتي واردير.

بۇ باره ده «تاريخ زبان و لهجه هاي تركي» عنوانيله فارسجا يازديگيميز كتابدا داها گئيش معلومات وئريلميشدير.

مقدمه ميزين سۇنوندا بۇ كتابي تايپ ائديب، چاپا حاضيرلايان عزيز دوستوم آقاي عبدالكريم منظوري خامنه اى يه تشكر ائتمه كي اوزوم اوچون بورج سانيرام. اوخوجولار يميزدان بۇ كتاب يميزدا هر جور قصور و اشتباه گۇرسه لز بيزه بيلديرمه لري خواهيش اولونور.

دوقتور جواد هيشت

تهران

اسفند / ۱۳۶۴

اؤن سۆز

(ایکینجی چاپ اوچون)

الینیزه آلدیغینیز کتاب «تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش» کتابی نین ایکینجی چاپی دیر. کتابین بیرینجی چاپی ۱۳۶۵ ده وارلیق درگیسی نین علاوه سی کیمی نشر ائدلمیشدیر. بو کتاب دا وارلیق نین اؤزله سایسی کیمی نشر ائدلمکده دیر. بورادا تورکلرین تاریخ و مدنیتلری هونلاردان باشلایاراق میلادی ۱۶- جی عصره قدر بیغجام شکیلده ایضاح ائدلمیشدیر. بو چاپدا بعضی علاوه لرله برابر تولون اوغوللاری (ابن تولون) و آخشدلر حقیته داعی ایضاحات وئرلمیشدیر.

بو کتابدا آرکئولوژیک تاپیتیلارا و بعضاً ده دیل خصوصیتلرینه دایاناراق بیر چوخ مؤلفلر طرفیندن تورک و یا پروتوتورک قبول ائدیلمن چوخ قدیم ائللردن (آندرئو، ساکالار، ائترو و سکلر و پلاسکلر و...) هله لیک بحث ائدلمه میشدیر. کتابین بیرینجی چاپی ۱۳۷۲ (۱۹۹۳ م) ده باکیدا تاریخ پروفیسورو حورمتلی اوقتای لغندی یفین رئاکتورلوغو ایله دوکتور ائلمیرا خانیم میرزه یثوا طرفیندن کیریل ایفباسینا کؤچورولموش و آذربایجان دولت نشریاتی طرفیندن چاپ و نشر ائدلمیشدیر.

کتابین همان چاپی ۱۹۹۶ دا آنکارادا ملک خانیم مدرس زاده طرفیندن استانبول تورکجه سیننه کؤچورولموش، آتاتورک دیل، کولتور و تاریخ یوکسک قورومو باشقانی و تاریخ پروفیسورو حورمتلی رشاد گنجین رئاکتورلوغو و کولتور باکانی نین اؤن سۆزو ایله کولتور باکانلیغی طرفیندن چاپ و نشر ائدلمیشدیر. بو چاپا ابن تولون و آخشدلر ده علاوه ائدلمیشدیر.

کتابین هر اوج ایفبادا چیخان نسخه لری چوخدان توکنمیشدیر. اوخوجولاریمیز چوخدان دیر بیزدن کتابین ایکینجی چاپی نین نشرینی ایسته مکده دیرلر. بیز ده اونلارین ایسته یینی یئرینه یئتیرمک اوچون کتابی باشدان سونونا قدر دقتله اوخودوق و بعضی انشا اصلاحلار یله بیرلیکده بعضی علاوه لر آپاردیق و ایکینجی چاپینی نشره حاضرلادیق. اومید ائدیرم اوخوجولاریمیز کتابین یئنی چاپیندان داها دا راضی قالسینلار و هر تورلو قیدلرینی یازی ایله بیزه بیلدیرسینلر.

دوکتور جواد هیئت

تهران - اسفند ۱۳۷۷

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش

تورک ائللری دونيانين ان اسكى ائللريندن دير و دورد مينه ياخين گنجميشلرينده آسيا، اوروپا و آفريقايا يايلميشلار و اورالاردا بۇيوك ملت و دولتلر قورموشلار. تورک ائللری اسلام دينى قبول ائدهندن سۇنرا بۇيوك اسلام دولتلری قۇرموشلار و دونيادا اسلام دينى يايماغا و اسلامى معارفى ياراتماغا يارديم و فايدالى شكيلده اشتراك-ائتميشلر، بئله كى، توركلره اسلامين قيلينجى دئميشلر.

تورک ائللرى نين تاريخلى اۇنلارين كۇچلريله باغلى اولموشدور. اۇنلارين انايوردلارى حقينده گنجن عصردن برى آراشديرمالار آپاريليب مختليف فيكىرلر ايرهلى سورولموشدور. بۇ گون قبول ائدىلن عقيدەيه گۇره توركلرين انايوردو اۇرتا آسيادا آلتاي - اورال داغلارى آراسينداكى بۇزقىرلار اولوب و بۇرادان اطرافا يايلميشلار. بۇ يايلمالار و كۇچلر بير طرفدن آرتان نفوسون و بير يانندان دا اوتلاق دارليغى نين تۇره تدىگى سيخيتىلى شرايط نتيجه سينده اولموشدور.

پروفسور زكى وليدى تۇغانا گۇره توركلرين انايوردو تيانشان داغلارى نين اتكلرى اولموشدور. (تۇغان، زكى وليدى، عمومى تورک تاريخينه گيريش، استانبول، كتاب انوى ۱۹۷۰). پروفسور رنه گروسه يه گۇره توركلرين انايوردو آلتاي و خانگاي داغلارى آراسيندا و سلنگا و اورخون چايلارى حوضه لرى اولموش (بايكال دنيزى نين گوتينده). دئمهلى اۇنجه داغلىق - اورمانلىقدا ياشاميشلار و سۇنرادان گوتيه كۇچرەك بۇزقىردا يئرلشميشلر (La Face de L'Asie R.Grousset ترجمه دكتور سيار - ۱۳۷۵ - تهران چهره آسيا).

سۇن ايللرده كنجميش سوونت تدقيقاتچيلارى نين (S.S.ÇERNIKOV, S.V.KISELEV) آرکئولوژيك آراشديرمالارى بۇ فيكىرى اۇرتايا قۇيموشدور كى، آلتاي داغلارى نين باتيسيندا مينوسينك منطقه سينده كشف ائدىلن (۱۷۰۰ - ۲۵۰۰ ميلاددان اۇنجه) حيوان وسلوبو صنعت اثرلرى يعنى آفاناسى پف (AFANASYEV) كولتورو و خصوصيله بۇ كولتورون داها انكشاف

ائتميش شىكلى آندرونوو (ANDRONOVO) كۆلتورو (۱۲۰۰ - ۱۷۰۰ م.ق) توركلرين آتالارينا منسوب اولوب. بونلار داش دۇرۇندىن بۇيانا آلتاي - سايان داغلارنىن گونى بائىسىنداكى بۆلگەلردە يەنى مېنوسىنك، تووا، آباقان بۇزقىرلارىندا^(۱) ياشامىشلار.

توركلرين اسكى آتالارى ۱۷۰۰ يىل مىلاددان قاباق آلتاي و تانرى (تياىشان) داغلارى اطرافىنا حاكىم اولموشلار. بونلارنىن بىر قىسمى قازاغىستان يۇلوايله ماوراءالنهره گلىب آرنائى لر و اورال ائىللىرىلە تىماس تاپىپ و آرالارىندا سۆز آلىش - وئرىشى و قارشىلىقلى تائىرلر اولموشدور (۱۵۰۰ م.ق). اسكى تورك ائىللىرىنىن بىر قىسمى آنا يورددان آيرىلاراق چىننىن قوزنى بائىسىندا قانسو و اوردوس ORDOS (ايچ مغۇلىستاندا) بۇزقىرلارىنا كۆچموشلر. بىر قىسمى دە ايتىل (وۇلقا) چاينىدان كىچىپ قارادىزىن قوزنى بۇزقىرلارىنا يترلشمىشلر. بۇ آيرىلىق زامانلا اۇنلارنىن دىللىرىندە دە تائىر قۇيۇب، چىشىدىلى لهجەلرىن ظھورۇنا سبب اولموشدور.

اولجە «ى» و «س»لى لهجەلرى اورتايا چىخىمىش، كىلمە باشىندا «س»لى لهجە ياقوت و چووش دىللىرىنىن و «ى»لى لهجە دە دىگر تورك دىل و لهجەلرىن تشكولۇنە سبب اولموش، سۇنرا «ز» و «ر» فرقى اورتايا چىخىمىش، دۇغۇدا قالان توركلردە «ز» و باتىيا كۆچنلردە (اوغوز، چووش و بولغار ائىللىرى) «ر» حاكىم اولموشدور.

باتىيا گىدن توركلردىن بىر قىسمى اسكىت (ساكا) لرىن يانينا گىدىب اونلارلا برابر ياشامىشلار و اونلارنىن حاكىم قىرۇبونو تشكىل ائتمىشلر. (Z.V.TOGAN, LAUFER, H. TRIEDLER, E. MINNS) مىلاددان مىن ايل قاباق توركلر ايلك دفعە اولاراق ھىندۇستانا ھىند - پىنجاب منطقەسىنە كۆچموشلر.

تورك ائىللىرىنىن مىلاددان سۇنراكى كۆچلرى تارىخلردە ئىث ائدىلمىشىدىر. مثلاً اۇرخون بۆلگەسىندەكى ھۇنلارنىن گونى قازاغىستان و توركوستان بۇزقىرلارىنا كۆچمەسى مىلادى بىرىنجى عصرىن سۇنلارىندا باشلامىش، گىنە ھۇنلارنىن آروپايا كۆچلرى مىلادى ۳۷۵ - جى ايلدە و آغ ھۇنلارنىن (افضاليت يا ھىاطلە) افغانىستان و ھىندۇستانا مھاجرتلرى ۳۵۰ دە اولموشدور. اۇغورلار (اۇغوزلارنىن قارداشلارى) ىن سىبرىنىن گونى بائىسىندان روسىيەنىن گونىنە كۆچلرى ۴۶۵ - ۴۶۱ مىلادى ايللىرىندە اولموش و اۇغوزلار اورخون بۆلگەسىندىن سىحون چاينى كىنارىنا مىلادىن اۇنونجو عصرىندە كۆچوب، سۇنرا ماوراءالنھردىن ايران و آنادۇلۇيا كۆچمىشلر.

اوار توركلرى باتى توركوستاندان اورتا آروپايا آلتىنجى عصرىن اورتالارىندا و بولغار توركلرى قارادىزىن قوزنىدىن بالكانا و وۇلقا چاينىنىن كىنارىنا ۶۶۸ - جى ايلدىن سۇنرا كۆچموشلر. گىنە سابار توركلرى آرالين قوزنىدىن قافقازا ۵ - جى عصرىن اورتاسىندا و مچارلارلا برابر بىر دستە تورك قافقازىن قوزنىدىن اورتا آروپايا ۸۳۰ - جى ايلدىن سۇنرا

توركلرين تاريخ و فرھنگينە بىر باخيش ۱۶/

كۆچموشلر.

پىچەنك و كومان (قىپچاق) تورك ائللرى و اوزلار(اوغوزلار بىر قۇلو) خىزر دىنىزى نىن قوزىنىدن دۇغو آروپا و بالكانلارا ۱۱ - ۹ عصرلردە و اويغور توركلرى اۇرخون بۇلگەسىندىن ايچ آسييا ۸۴۰ دان سۇنرا يەنى دولتلىرى نىن داخىلماسىندىن سۇنرا كۆچموشلر. يۇخارىدا سايدىغىمىز كۆچمەلردن ھۇنلار بىن و اوغوزلار بىن كۆچلرى چوخ اۋنملى اولوب. بونلار داھا اۋزاق يىرلرە گىدىب و بۇيوك دولتلىر قۇرموشلار.

توركلرىن كۆچلرى ايكى شكىلدە فتحلر و تدرىجى نفوذ شكىلىدە اولموشدور. بۇ كۆچلردە نفوس آرتىمى و اوتلاقلار بىن آزىغى كىمى اقتصادى - اجتماعى مسئلەلر مەھم رول اۋنمايشىدور. بۇ كۆچلر و يىر دگىشىدىرمەلر ھر زامان آسان و راحت اولمايشىدور. كۆچلر ائناسىندا راستلاشان زحمت، چىتىلىكلر و بعضاً ساواشلار توركلرى سرتلشدىرمىش و اۋنلارى ھر تورلو تەھلكە يە كۇيوس گرىب و ھمىشە اولوم - دىرىم مبارزەسىنە حاضىر قىلمىشىدور. توركلر بعضاً يابانچى بىر طايغانىن و ياخود باشقا بىر تورك ائلى نىن باسقىسى نىتىجەسىندە كۆچ ائىمگە مجبور اولموشلار. بئلە بىر شرايطدە توركلر كۆچمەگى اسىرلىگە و استىقلالسىز ياشاماغا ترجىح و يۇردلار بىنى ترك ائتمىشلر.

اصلىندە بىر بۇزقىز (بۇزقىر و يا دشت، استىپ، چۇل دئىلدىر، بۇزقىردا سۇ، ياغىش و اۋتلاقلار واردير) خلقى اولان تورك ائللرى كۆچ ائناسىندا اۋز ياشايش شىرطلرىنە بۇزقىر اقلىم و كولتورونە قارشى اولان يىرلردە مثلاً مئشە و يا چوخ اىستى و رطوبتلى يىرلردە يىرلشمە مئشلىر، بعضاً دە باشقا ملتلىرىن آراسىندا يا كولتورون تائىرىندە ياشاماغا مجبور اولدوقلارى زامان اۋنلار بىن تائىرى آلتىندا قالبىب، اۋز وارلىقلار بىن ايتىرمىشلر. مثلاً چىن دە ۶ - ۵ - جى عصرلردە تاپقاجلار، آروپادا ھۇنلار و بالكانلاردا بولغارلار و قوزنى ھندوستاندا خلىچلر و دىگر توركلر كىمى.

بۇگۈن تورك دىللى ائللرى بالكانلاردان بۇرۇن، اوقيانوسا قەدەر (ياقوتلار)، قوزنى بۇزدىن بۇرۇن گونى دە تبتە قەدەر گىشىش بىر بۇلگە دە ياشايبىرلار. خلقىن اكثرىتىنى تشكىل وئرن توركلر، توركىە، دۇغو و بساتى توركوستان، آذربايجان، توركومىستاندان باشقا، تاتارستان، باشقىردستان، چوواشىستان، ياقوتىستان و آلتاى داغلارى - بايكال گۇلو آراسىنداكى آلتاى، خاقاس و تووا اىالتلىرىندە و خلقىن داھا آزىنى تشكىل وئرمك اوزرە يوگىسلاوى (مقدونىە و اوسكوب) دا، لەستاندا، رومانى دە، (دوبروجا و باسارابىا) دا، يونانستاندا، بولغارستاندا (بائى تراكىا) عراق (كرىك) دا، سورىە دە، افغانستاندا و قىرس دە و ايرانىن مختلىف اىالتلىرىندە تۇپلو حالدا ياشايبىرلار.

تورک آدى:

تورک سۆزواسكى منبع لردە مختليف تلفوظلرلە قىد ائدىلمىشىدىر. (هرودوت دا تارگىتا، هند منبع لرىندە توروخا، چىن منبع لرىندە توكوئە و سايره).
مىلادى يىددىنچى عصرە عايد اولان اورخون يازىلى داشلارىندا بۇگونكو تلفوظلە ملت و دولت معناسىندا ايشلەدىلمىشىدىر.

تورک سۆز و تۇرەمك، گوج و قوت، مغفر (كلاخود) و انتظاملى كىمى مختليف معنالار داشىمىشىدىر. بئله نظره گليركى، تورک سۆز و گۆگ تورک دولتىنى قۇران (۵۵۲ مىلادى) و اداره ائدن آشينا (آشماقدان)^(۱) عائلهسى قىبلەسى نىن آدى اولموش و سۇنرادان بوتون ملتە و بۇ دىلدە دانىشان ائللره عايد اولموشدور.

توركلرىن سويو

توركلر آغ عىرقىن توران قۇلوندان اولوب و براكى سفال، اوزو يومورو و بادام گۇزولو اولموشلار، حالبوكى موغوللار دوليكوسفال دىرلار. اسكى تورک قىافەسىنى تصوير ائتمك اوچون گۆگ تورک شهزادهسى گول تكي بن اورخون چايى كئارىنداكى مزارى نىن يانىندا تاپيلان هيكلينه و يا اونون شكلىنه باخماق لازيم دىر. كئشچمىش سوونت آرکشولوقلارى نىن سۇن زامانلاردا آندرونو قصبەسى نىن اطرافىندا تاپدىقلارى آندرونو انسانى دا اسكى توركلرىن آتروپولوژىك خصوصيت لرىنى (براكى سفال، توخ رنگلى ساچ، يومورو و بىر آز بيضى اوز، اورتا بۇي (۱۶۷ سانتى متر) و بادام گۇزولو) گۇستىرىر.
ايندى اسكى تورک ائللرى نىن قىسا تارىخلرىندن معلومات و ئىردن سۇنرا عرف، عادت - عنعنە و مدنيت لرىندن بحث ائدە جه يىك.

۱

قدىم توركلر

ھۇنلار

ھۇنلار حقىندە چوخ آراشدىرمالار و مشاجرەلر اۆلموش، بعضى مۇلىقلر اۇنلارى موغول و يا موغول - تورك قارىشىغى حساب ائتمىشلر، لاکين سۇن زامانلارداكى آراشدىرمالار اۇنلارين تورك اۆلدوغونو اثبات ائتمىشىدىر. ج. مارکوارت (۱۹۳۰ - J.MARQUART) و پ.پىئليوت (۱۹۲۰ - P.PELLIOT) و اؤ. فرانک (۱۹۳۰ O.FRANK) و گ.نېمېت (۱۹۳۰ GY.NEMETH) و رنە گروسە (۱۹۴۱ R.GROUSSET) و و.ابرهارد (۱۹۴۲ W.EBERHARD) و ج. گلوذن (۱۹۶۰ G.CLAUSEN) و باشقالارى ھۇنلارين دىل، عادت و عنعنەلرينى نظره آلاراق اونلارى تورك سايمىشلار. بۇ ائلين حاكىم طبقەسى اۆزلىرىنە ھۇن يا خون دئمىشلر. (اسكى تورك دىلىندە ھۇن، خلق و ائل معناسينا ايشلنمىشىدىر. نئجەكى، ايندى داخى بيزدە «ائل - گون» اصطلاحى ائللردە ايشلە دىليىر.

ھۇنلار اوچ قىسمە آيرىلىرلار: آسيا ھۇنلارى، اوروپا ھۇنلارى و آغ ھۇنلار و يا افتاليتلر (ھياطلە).

آسيا ھۇنلارى

ھۇنلارين اساس مركزلىرى بۇگونكو موغولستاندا اۇرخون - سلنگا چايلارى اطرافى و اۇتوكن بۇلگەسى قاراقوم ايله اوردوس (ايچ مغولستان) آراسى اۆلموشدور. ھۇنلارين يازىلى تارىخلرى ۳۱۵ ايل ميلاددان قاباق چين ايله باغلا دىقلارى آنلاشمادان سۇنرا باشلار. بۇ زامانلاردا دولت قۇرموش و چين ايله قۇنشو اۇلان ھۇنلار زامان - زامان قوتلنمىش، چين

آسیا ھۇنلاری / ۱۹

دولتی بونلارین قارشیسینی آلماق اوچون مشهور چین سدینى تیکدیرمیشدیر. (۲۱۴ م.ا) بۇ دیوارین ۱۵ متر اوچالیغی، ۹ متر ائنی و ۱۸۴۵ کیلومتر اوزونلۇغودور و پکن دن ۷۵ کیلومتر فاصله سی واردیر.

۲۰۹ ایل میلاددان قابق متەخان یا مۇتون آتاسی تۇمان یا تومن خانین یثرینه گنجیدی و اوزونو امپراتور(تانھو) اعلان ائتدی. متەخان چینین قوزئیینی اشغال ائدیپ چین لی لری و ئرگی و ئرمگە مجبور ائتدی و عینی زاماندا چین لی بیر شاهزادە ایله ائولندی. متەخان بایکال گۇلوندن ایرتیش چایینادک بوتون گونئی سبیری بۇزقیرلارینی آلدی و تورک ائللری نین هامیسینی اۆز بایراغی آلتینا تۇپلادی. بۇ تاریخده موغوللار، تونقوزلار و تبت لی لر داعی ھۇنلارا تابع اۆلدولار. ھۇن دولتی اوردویا دایانیردی. اوردو دا اۆنلو ترتیب ایله مرکزە باغلی ایدی.

ھۇن دولتی نین اقتصادی نین اساسینی باشدا آت اۆلماق اوزرە حیوان بسلە مک تشکیل و ئرب، ملت و یا ائل، بۇی و یا طایفالارین تۇپلاشاراق و بیر آرایا گللمە سیندن تشکیل تاپمیشدی. طایفالار دا عائله و یا خانوادە لرین مجموعوندان وجودە گلیب، عائله دە قان قوھوملوغو اساسیندا اۆلوب آتائین ریاستیندە(پدرسالاری) اداره ائدیلیردی.

ھۇن دولت تشکیلاتیندا بیر دولت مجلسی و یا تۇی (بۇگون ایشلە دیلن تۇی لغتی نین اسکی معناسی مجلس ایدی) و ساغ و سول اۆلماق اوزرە ایکی جناح واردی کی، بیر جناحین باشیندا بیلگە ائلیگ دئیلن بیر شاهزادە واردی.

متەخان ۱۷۴ ایل میلاددان قابق اۆلدو و اۆغلو کیوک KIOK یا گیوک(۱۶۰ - ۱۷۴) اونون یثرینه تانھو اۆلدو. اۇ دا آتاسی کیمی قدرتلی ایدی. چینە هجوم ائدیپ و چین پایتختی نی آلدی. سۇنرا باریشدی و چین شاهزادە سی ایله ائولندی.

کیوک دان سۇنرا کۆن چین تانھو اۆلدو. اونون زامانیندا دولت ضعیفلە دی. چین لی لر دە ۳۱۵ (م.ا) آنلاشما سیندان بری ھۇن ساواش تاکتیکینی اۆگرەنمگە و آتلی ساواش دستە لری ترتیب ائتمگە باشلامیشدی لار. چین لی لر ایپک یۇلونون امنیتی نی بهانە ائدیپ ۱۴۰ مین آتلی ایله ھۇنلارا هجوم ائتدی لر و اۇنلاری اوردوس دان اۆرخون منطقە سینە گئری چکیلمە یە مجبور ائتدی لر(۱۱۷ - ۱۲۷ م.ا) بوندان سۇنرا زامانلا ھۇن امپراتورلۇغونون زنگین و آباد یئر لری (تانری داغلاری، چونتقاریا، تورفان، یارکند و کوچە) چین لی لرین ایینه گنجیدی و ھۇن دولتی، اۆزونو مادی سیخیتی دان قورتارماق اوچون، چین دولتی نین حمایە سی آلتینا گیرمک ایستە دی. بۇ زامان تانھو حۇخانین قارداشی چی - چی بۇ قارارا قارشی گلدی و ھۇن دولتی ایکییە بۆلوندو. قوزئیدە چی چی نین مستقل دولتی و گونئی دە چین دولتی نین حمایە سی آلتیندا (۵۵ - ۵۴ میلاددان اۇنجه).

چی چی ۵۱ (م.ا) دا باتی و قوزئیە هجوم ائتدی و امپراتورلۇغون اۇرتا آسیا قسیمی و تورکستانی فتح ائتدی. لاکین ۳۶ (م.ا) دا چین لی لرین هجوموندا عائله سیلە بیرلیکدە اۆلدورولدی.

توركلرين تارىخ و فرهنگينه بىر باخىش / ۲۰

مىلاددان ۱۸ ايل سۇنرا ھۇنلار تانھو يو زامانىدا قىيام ائىدىب چىنلى لىرلە ساواشدىلار و استقلاللارنى الە گىتيرىب منچورى دن كاشغره قەدەرگى يىرلەرە يىشى دن حاكىم اۆلدولار. لاكىن يو اۆلدىن سۇنرا (۴۶ م) يىشە داخىلىي اختلافلار باشلادى، عىنى زاماندا قىتلىق و آجلىق دا باش وئردى و وضعيت داھا دا كۆرلەندى. بۇ زامان پى قوزنى ھۇنلار پىن و عمىسى پۇنو دا گونى ھۇنلار پىن تانھولارى ايدى (۴۸ م) قوزنى ھن اۆلكەسى خارجى موغولستانا شامىل اولوب مستقل ايدى. لاكىن گونى ھۇن اۆلكەسى، داخىلىي موغولستان، چىنە تابع ايدى. قوزنى ھۇنلارى ۹۱ - ۷۳ ايللرىندە چىنلى لىرلەن و مدوغو دە دە سى پى لىرە يىشىلدىلر و بۇ مغولويت دن سۇنرا تدرىجەلە باتيا طرف كۆچ ائىدىلر.

گونى ھۇنلار دا، داخىلىي چكىشمەلر وضعيت داھا دا بۇزدو و نهايت ۲۱۶ ايلىندە چىن طرفىندىن بىش ايلتە بۇلۇنەرک هر بىرى نىن باشىنا بىر چىنلى قوماندان تعين ائىدىلدى.

باتى و يا اوروپا ھۇنلارى

اوروپا ھۇنلارى آسيا ھۇنلارى نىن اۆلادلارى دىر. بونلار مىلادى ۳۵۰ دە باتىيا طرف كۆچ ائىتمىشلر. اولجە آلان (خزر دنيزى و آرال گۆلونون آراسى) بۆلگەسىنى آلدىلار. سۇنرا ۳۶۵ - ۳۵۵ ايللرىندە خزر دنيزى نىن قوزنىندىن گىچىب، ايتىل (وولقا) چايى و اورادان دا قارا دنيزىن قوزنىنە گىلدىلر. بۇرادا دۇغولو قۇتلارى مغلوب ائىدىب، باتىلى قۇتلارى دا دالى اوتورماغا مجبور ائىدىلر. بۇ تارىخىدن سۇنرا اوروپادا بۇيوك كۆچلر باشلادى.

باتى ھۇنلارى ۳۷۸ دە بالامىر سرکرده (باش بوغ) لىگىندە و اونلارا تابع اولان آلانلار، قۇتلار، تايفال ژرمن لىرلە بىرلىكدە تونا (دانوب) چايىنى گىچىب تراكييا قەدەر ابرە لىلە دىلر. ھۇنلار پىر دستەسى تراكييا گىتدىگى حالدا اۇ بىرى دستە و يا دۇغو جناحى باسقىق و قورسىق باشچىلىغىندا قاقاز يۇلوايله آنادۇلوبا گىرىب شەرلرى بىر - بىر آلاندىن سۇنرا سورىه يە قەدەر ابرەلى گىتدىلر (۳۹۵). بۇ توركلرىن تارىخىدە يازىلان ايلك دفعە اناطولى يە گىلمەلرى دىر.

مىلادى ۴۰۰ ايلىندە باتى ھۇن سرکردهسى و بالامىرىن اوغلو و يا نوهسى اولان اۆلدوزخان اوروپانى باسقى آلتىنا آلىب ھۇن سياستى نىن اساسىنى قويدو. ھۇن سياستى بىزانسلارى باسقى آلتىندا توتماق و روملارلا دوست قالماق ايدى. چونكى روملار ھۇنلار پىن دا دوشمنلرى اولان ژرمن لىر طرفىندىن باسقىق و غارتلرە معروض قالمىشىدىلار. نىجەكى راداقس روما حملە ائىدىگى زامان روم اۆلكەسى اۆلدوز طرفىندىن قورتارىلدى و راداقس ياخالانىب اعدام ائىدىلدى (۴۰۶ م). مىلادى ۴۱۰ دە اۆلدوز اۆلدو و اونون يىرىنە قاراتون (قارادون) ھۇن امپراتورى اۆلدو. قاراتون داھا چوخ دۇغوداكى مسئلهلرە مشغول اۆلدو.

۴۲۲ مىلادى دە روم ھۇن امپراتورى اۆلدو. رومانىن اوچ قارداشى وارايدى : مونجوق يا مينجىق، آيبارس و اوكتار. مونجوق آتيلانىن آتاسى ايدى و تىز اۆلدوغو اوچون قارداشلارى نىن

باتى ويا اوروپا ھۇنلارى / ۲۱

ھەر بىرى بىر جناھىن ائلىگى (ELIG) اۋا، لار.

روا ائله اۋا يىلدە بىزانسلار بىن ھۇن اۋلكەسىندە كى تحرىكاتىنى باھانا ائدىب بىزانسا ھجوم ائدەر ك اونلارى وئرگى وئرمگە مجبور ائىدى. روا ۴۳۴ دە اۋلدو و اونون يئرئىنە آتئلا امپراتور اۋلدو. آتئلا بۇ زامان ۴۰ ياشىندا ايدى و اۋلكەنىن ايشلرىندە و ساواشچىلىقتا تجربەلى و قابىلتلى ايدى. ايلك باشدا اۋلكەنى قارداشى بىلئدا (BLEDA) ايلە بىرلىكدە اداره ائدىردىلر. ياواش - ياواش آتئلا بوتون ايشلرى اۋز الئىنە آلدى. عمى لرى، آيبارس دۇغو جناھى و اوكتار باتى جناھىنى اداره ائدىردىلر. بىلئدا ۴۴۵ دە وفات ائىدى و آتئلا رقىب سىز امپراتور اۋلدو. ۴۳۴ دە آتئلا بىزانس نمايندەسىلە دانوب چايى نىن قوزئىندە كونستانتىيادا بارىش مقالەسى باغلادى. (كونستانتىنا آنلاشماسى).

بۇ آنلاشماسى گۇرە بىزانسىن وئردىگى وئرگى ايكى قاتا چىخدى ايكى اۋلكە آراسىندا تجارت سرحد شىرلرىنە محدود اۋلدو. بىزانس دولتى ھۇنلاردان قاچانلارى و بىزانسا سىغىنانلارى قبول ائتمەيە چكىدى. بۇ ايلردە آتئلايا تابع اولان ائللر بونلاردان عبارت ايدى: اۋلا ژرمن لر، اسلاولار، آلانلار، سارماتلار، فىن و اوغورلار و سۇنرا اۋز طايفاسى توركلر (ھۇنلار، بئش اوغور، آلتى اوغور، اون اوغور، شاراغور، آكاتمىر) آزاغىن باتئسىندا، سابارلار و ۇلقانىن دۇغوسوندا،، تقريباً ۴۵ مختلف قوم آتئلا نىن امرىندە ياشايدىلر.

روم امپراتورلۇغوندا مختىلف طايفالار بىن كۇچلرى و او ائنادا كى باسقىن و ياغمالارى نئىجەسىندە كندلى خلق آراسىندا عصيانلار چىخدىغى اوچون روم دولتى ھۇنلاردان ياردىم ائستەدى. ھۇنلار ائشە مداخلە ائدىب عصيانلارى ياتئشدىردىلار اۋ جوملەدن بورقوندلار باشلارنىدا پادشاھلارى قۇندىكار اۋلماق اوزرە بلژىكە ھجوم ائتىدىكلرى زامان ھۇنلارلا قارشىلاشدىلار. بۇ ساواشدا اوكتار ھۇن اوردوسونون باشىندا ايدى. ساواش نئىجەسىندە بورگوندا پادشاھى ۲۰ مىن عسگرىلە اۋلدو و بۇ ساواش آلمانلار بىن مىلى افسانەسى نئىلونگن (NIEBELUNGEN) داستانىنا موضوع اۋلدو.

۴۴۱ دە آتئلا، بىزانسلار بىن كونستانتىنا آنلاشماسىنا رعايت ائتمەدىكلرى اوچون تراكيايا طرف ايلك سفرىنى باشلادى لاكىن روم دولتى نىن آراچىلىغى بۇ سفرى دوردودو. بىزانس تارىخچىسى پرىسكوسون يازدىغىنا گۇرە ساواش تانىرىسى آرشىن ائتمىش اولان قىلىنجى بىر ھۇن چوبانى طرفىندن تاپىلىب و آتئلا ئىرلىمىشىدى. اونون اوچون ھىچ بىر قوت آتئلا نىن قارشىسىندا دايانا بىلمزدى. بۇ مۇلقىن يازدىغىنا گۇرە بۇ زامان بوتون ژرمن لردە آتئلايا تابع اۋلوب شىمال دىزى و مانئش ساحلىنە قدەر بوتون يئرلر ھۇن حاكىمئىتئىنە گىرمىشىدى.

۴۴۷ دە بىزانس امپراتور ھۇن دان قاچانلارى اعادە ائتمەدىگى اوچون ھم دە قرارلاشمىش وئرگى لرىنى وئرمەدىگىنە گۇرە آتئلا ايكىنجى سفرىنە باشلادى و آز مدتدە بىزانس پائىختىنى محاصره ائىدى. ائله بۇ زاماندا بىزانس امپراتور طرفىندن كئشىش آئاتولىوس آتئلايا بارىش پىغامىنى آپارىب بارىش قورماغا موفق اولدو. (آئاتولىوس بارىشى). بۇ آنلاشماسى گۇرە

وئرگى اوچ قاتا چيخيب دانوب چايى نين گونئيينده كى بيزانس تورباقلارى نين مهم بير قيسىمى هونلارا وئريلدى و آيريجا آلتى مين ليبره (بوندى) قيزيل، ساواش خسارتى وئريله چكدى. بيزانس امپراتورى تئودوزيوس اوچون وئريله جك ايلليك وئرگى (۲۱۰۰ ليبره قيزيل) مومكون دئيلىدى. اونا گوره آتيلانى آرادان آپارماق اوچون بير ترور پلانى چكدى و بيگيلانى بۇ ايشه مأمور ائدهرك تاريخچى پريكوسون داخيل اولدوغو بير هيئتله آتيلانين يائينا گوندهردى. آتिला هيئتله بيرليكه گلن ائدئكون (EDEKON) واسطه سيله توطه دن (قورقو) خبردار اولدو و قوردوغو آچيق محكمه ده بيگيلانى اعترافا مجبور ائتدى.

آتيلاكلن نماينده لر ين هئچ بيرينى جزالانديرماييب بيزانس امپراتورونى تحقير ائديجى بير مکتوب يازدى. مکتوبدا بئله يازميشدى:

تئودوزيوس، آتيلاكيمى اصيل بير آتالين اوغلودور. آتيلآ آتاسى مونجوق دان آلدیغى اصالتى قوروموش، لاکين تئودوزيوس آتيلانين خراجگذارى اولماقلا قول وضعيتينه دوشموشدور. تئودوزيوس قوللوق شرفينى ده قورویا بيلمه ميشدير. چونكى آقاسى اولان آتيلانين جانينا قيماق ايسته ميشدير. امپراتور عذر ايسته مک اوچون درحال يئنى بير هيئت گوندهردى. بۇ هيئت مجارستانين مرکزينده آتيلانين پايتختينه گلديلىر و آتيلانى گؤزله ديكلريندن داها ساکت گوردولر. چونكى بۇ زاماندا اونون سياستى دگيشميش و روما هجومون وقتى گلميشدى.

۴۲۵ ده روم امپراتورونون باجيسى هونوريا، آتيلايا نشان اوزيونو گوندرميشدى. آتيلآ بۇ تكليفين قبوليله ائولنمک جهيزيه سى اولاراق امپراتورلوغون ياريسينى و ياخود اولكه نين اداره سينده اشتراك و قارشماق حقينى ايسته دى. روم امپراتورو والتينيانوس و باش قوماندانى ائتيوس (AETIUS) بۇ تكليفى رد ائديكلرى اوچون آتيلآ ايکى يوز مين نفرليک اوردوسو ايله روم دولتى نين متفق و حاميسى اولان قاليايا يوروش ائله دى. آتيلآ اوردوسونون ياريسينى هونلار و قالان ياريسينى تابع اولان قوملر (طایفالار) تشکيل وئرميشدى. آتيلانين اوردوسو رن نهرينى کئچيب گاليايا گيردى و پارس ياخينندا كى اورنشان شهرينه گلدى. بۇ زامان ۲۰۰ مين نفرليک روم اوردوسو دا ائتيوس قومانداسيندا آتيلآ اوردوسونون قارشى سينا چيخيب ساواشا باشلاديلار. ۲۴ ساعات چکن بۇ ساواشدا هر ايکى طرف آغير تلفات (۱۶۵ مين) وئرديلر و سونرا دالى چکيلديلىر.

اثرته سى ايل (۴۵۲) آتيلآ يوزمين آتلى ايله روما طرف هجوم ائتدى و اوگونلر رومون باشکندى اولان راونا شهرينى هدهله دى. روم امپراتورو و سنا وحشته دوشدولر و هر نه باهاسينا اولورسا اولسون باريش ايسته ديلر. بونون اوچون مشهور بيرينجى پاپ لئو باشچيلغيندا بير هيئت گوندرديلر. بۇ هيئت مينسيو نهرى نين پو نهرينه توكولدويو اووادا اوردوگاهين قورموش اولان آتيلآ طرفيندن قبول ائديليب رومون تسليم اولماغا حاضير اولدوغونو آتيلايا بيلديريب و اوندان رومو حمايتى آلتينا آلماغينى ايسته دى. آتيلآ هيئت ين تكليفينى قبول ائديب اوردوسو ايله گئرى چکيلدى و اوندان سونرا ساسانيلره هجوم ائتمگى دوشونهرك دنيا امپراتورو اولماق

اۋرتا دۇغو ھۇنلارى و يا آغ ھۇنلار / ۲۳

ايستە ييردى. تام بو سيرادا بير گشجه (احتمال كى زفاف گشجهسى) بورون و آغزىندان قان آچىلاراق اۋلدى (۴۵۳).

آتيلا باره سينده چوخلو كتابلار يازيلمىشدير. اوروپاين اۋرتا چاغداكى متعصب (فاناتىك) مسيحي مۇلفلرى اونو قاباليق و آدام اۋلدورمك تمثالى تانيتمىشلار. سۇن ياريم عصرده كى طرفسيز تاريخ آراشديرمالارى بۇ ادعالارين مبالغه اۋلوب چوخونون يالان اۋلدوغونو اثبات ائتمىشدير.

آتيلانين اۋلوموندىن سۇنرا، خاتونو آرىق - قان دان اولان اوچ اوغلو، ايله ك، دنگيزيك (دنيوز) و ايرنه ك آتالارى نين يئرني توتا بيلمه ديلر.

ايله ك اۋترىشده ياغى اولان ژرمن لرله ساواشدا اۋلدى. دنيوز امپراتورلرلرلر و حدتى اوچون مبارزه ائده ركن بير بيزانسلى طرفيندىن اۋلدورولدى. ايرنه ك ده اوردوسو ايله قارا دنيوزين باتى ساحلرينه گئرى چكىلدى.

بوندىن سۇنرا ھۇنلار باتىلى و دۇغولو اۋلاراق ايكى دسته يه آيرىلدىلار. آزوف دنيوزين قوزنى باتيسيندا ياشايان كۇترىغورلار و داها دۇغودا، دون نهرى نين قارادنيوز توكولن ناحيه ده اوتوران اۋترىغورلار. بونلار بيزانسلارين تحريكى ايه بير - بيرلرله مبارزه و ساواشماغا باشلادىلار. و نهايت آلتينجى عصرين ايكينجى يارىسيندا آوارلارين هجومو قارشىسيندا مغلوب اۋلوب اونلارا تابع اۋلدولار. بوندىن سۇنرا گوننى روسيه بوزقىرلارينا آوارلار حاكم اۋلدولار.

ايرنه ك اوروپادا دولت قوران مجارلار و بولغارلارين تشكلونده بۇيوك رول اوينايمىشدير. آتيلانين سارايندا تورك، گوت و لاتين ديئلرلى دانىشيليردى. چونكى هر اوچ قومون يوكسك رتبه لى مأمورلار وارايدى.

اۋرتا دۇغو ھۇنلارى و يا آغ ھۇنلار (افتاليت لر و يا هياطله)

اۋرتا دۇغو ھۇنلارى و يا افتاليت لر ھۇنلار و آوار (اۋآر) لارين بير آرايا گلمه لريندىن وجوده گلمىشدير. بونلار ۳۵۰ - جى ايلده جووان جووانلاردان آيرىلاراق اولاقازاغىستانين گونشيينه گليب، سۇنرا افغانستان و ايرانين دۇغوسونا هجوم ائتىلر.

آغ ھۇنلار ميلادى ۳۵۰ ايلينده باتى ھۇنلارين اوروپايا كوچ ائتمك لرينه سبب اۋلدولار. افتاليت لر (هياطله) سغدلارين يئرلرينى آاندان سۇنرا ايرانى باسقى آلتينا آلدىلار لاکين ايكينجى شاهپور اونلارلا بارىش مقاولهسى باغلاماغا موفق اۋلدى و بۇ بارىش اوچ نسل داوام ائتدى.

بهرام گور زامانيندا افتاليت لر جيحون نهرينى گشچهرک ايرانا هجوم ائتىلر (۴۲۷) لاکين بهرام گور اونلارين قاباغينى آلا بيلدىلر.

ايكىنجى يزدگردين سون زامانلاريندا افتاليتلر ايرانين ايچ ايشلرينه قارشىماغا باشلايدىلار و گون خان ايران وليعهدى فيروزدان حمايت ائديپ اونو پادشاه ائتمگه موفق اولدو (۴۵۹).
۴۸۴ دە افتاليت و يا افتالانوس خانلارى همان ساسانى پادشاهى فيروزو مغلوب ائديپ اولدوردو. افتاليت آدى آغ هونلارا بۇ خاقانين آدى مناسبتيله وئريلميش و دولتلىرىنين انقراضينا قدهر (۵۵۷) داوام ائتميشدیر.
بۇ ساواشدا ساسانىلر افتاليتلره يئنيلىپ و خراج وئرمگه مجبور اولدولار. بۇ ائنادا ايراندا مزدك ظهور ائديپ قارشىقلىق و گرگين ليگه سبب اولموشدو. ايران پادشاهى قباد مزدك دينىنى قبول ائتديگى اوچون پادشاهليقدان دوشورولوب افتاليتلره سيغيندى (۴۹۶).
هون حكمدارى قبادى ۳۰ مين نفرليك بير اوردو ايله ايرانغا گوندهريب و تخت و تاجينى گئرى آلدى و شاه دا مختليف تدبيرلرله مزدكچى ليگى يىخيپ طرفدارلاريني اولدورتدو (۴۹۹).
افتاليتلر دۇغو توركوستان و هندن قوزئيني ده آلميشدیلار. لاکين انوشيروان باتىلى گؤك تورک خاقانى ايستىمى خانلار بيرليکده افتاليتلرى مغلوب ائديپ آرالاريندا بۇلوشدولر (۵۵۷).
افتاليتلرين مركزى كابول ايدى و هندوستاندا ۷ - جى عصرين اورتاسينا قدهر وارليقلاريني قورودولار.

تاپقاچلار

تاپقاچلار دوردونجو عصرين اورتالاريندا چينين قوزئينده (شانسى نين قوزئى) مستقل بير دولت قوروب بۇ عصرين سونلاريندا ايچ موغولستان و دۇغو توركوستانى آليب چيني ده اله كئچيردیلر.
تاپقاچلار هونلارين اولادلارى اولوب و بۇ ايله قدهر ده اوز عرف و عادتلرينى ساخالايا بيلدیلر.

تاپقاچلارين بۇيوك امپراتورو تايوو موغول جوان جوانلارى مغلوب ائدهندن سونرا ايچ موغولستانى (۴۳۶) و ايچ آسيا، كاشغر، تورفان و اوتوزا قدهر شهرى آليب قانسوداكي هون دولتىنى اورتادان قالدیردى (۴۳۹) و بودا مذهبي نين ياييلماغينا مانع اولدو. اوندان سونرا تاپقاچلار تدریججه بودا مذهبنى قبول ائديپ و چينلى لشدیلر و ۵۳۴ دە دۇغولو و باتىلى اولماق اوزره ايكي قيسمه آيریلدیلار و سونرا آز مدتده يئرلرينى چين ليلره وئردیلر. (۵۵۷ - ۵۵۰). تاپقاچ سوزو چين معناسينا دا گلميشدیر. اسكى بير تورک ائلى نين آدى اولان تاپقاچ حورمتلى و اولو معناسينى ايفاده ائتميشدیر. چين ليلر تاپقاچلارا تۇيا يا تۇيا دئميشلر. تاپقاچلار چين ده نقاشلىق و هيكلتراشلىق صنعتينى احيا ائتدیلر. خصوصيله بودا مذهبنى قبول ائيله ديكدن سونرا هنرمندلرى تشويق ائتدیلر. يۇن كانگ ماغاراسى (شانسى ايالتينده) (۴۵۳ دن) و لونگ ين ماغاراسينداكى (هونان ايالتينده كى حجاريلر ۸ - ۵ عصر) شاه اثرلرى ياراتدیلار.

گۇگ توركلەر

تارىخىدە ايلك دفعە تورك آدبلە دولت قۇران تورك ائللرى گۇگ توركلردىر. گۇگ تورك ائللرى مستقل دولت قۇرماقدان اۇنجه جووان جووانلارا باغلى ايدىلر. مىلادى ۵۵۲ دە گۇگ توركلرىن آشىنا عائله سىندىن اولان باش بوغو بۇمن، جووان جووانلارى يشنەرك استقلالىنى اعلان ائىدى و گۇگ تورك خاقانلىغىنى قۇردو. گۇگ تورك گۇيە منسوب، اىلاھى تورك دئمكىدىر و خاقانلىق قۇردوقدان سۇنرا بوتون توركجه دانىشان ائللرى اۇز بايراغى آلتىنا آلىب، تورك آدى بو ائللرىن ھامىسىنا دئىيىلدى. ھالبوكى داھا قاباقدان يالنىز آشىنا عائله سىنىن اطرافىنداكى تۇپلولوغا تورك دئىليردى. گۇگ توركلەر خاقانلىق قورماقدان اۇنجه يعنى ۶ - جى عصرىن ايلك يارىسىندا آلتى داغى دۇغوسوندا و قونشو يشرلردە (ياركند، كاشغر، كوچە و س) ياشايشىردىلار و دىمىرچىلىكلە مشغول اولوب جووان جووانلارا سىلاح قايراردىلار. بومن خانىن آتاسى شاد عنوانىلە گۇگ توركلرىن باشىندا ايدى. بومن خاقان اولاندان سۇنرا ھۇنلارنى دا قدىم دولت مركزى اولان اۋتوكنى پايتخت سئجدى و تورك اوصولونا گۇرە دولتى ايكى جناھا (دۇغو - باتى) بۇلدو، باتى جناھى نىن باشىنا كىچىك قارداشى اىستىمى خانى سئجىب و ھمان ايل وفات ائىدى.

اىستىمى خان استقلال مبارزە سىندە دە بومن لە بىرلىكدە چارپىشمىشىدى، باتى گۇگ تورك دولتى رئىسى (بابغو) سئجىلندىن سۇنرا باتى دا فتوحاتا مشغول اولدو. دۇغو گۇگ تورك خاقانلىغىنا بومن نىن اوغلو كولو (Kolo) سئجىلدى لاکىن تئز اولدو بو اوچون قارداشى مۇخان خاقان اولدو (۵۳۳).

مۇخان زامانىدا دولت چوخ گوجلندى. دۇغودا ختنلر و قوزنى دە قىرغىزلار مركزى دولتە تابع اولدولار. چىن باسقى آلتىنا آلىندى. موخاننىن قىزى آشىنا چىن امپراتورو ووقى ايلە ائولندى (۵۶۸).

بۇ زاماندا اىستىمى خان انوشىروانلا بىرلشەرك افتاليتلرى آزادان آپاردىلار و اونلارنى ھاكىمىت منطقە سىنى اۇز آرالارىندا بۇلوشدولر. جىحونون قوزنى قىسمى توركلرە وئرىلدى، يشنە اىپك بۇلو توركلرىن اىنە دوشدو. اىستىمى خانىن قىزى انوشىروانلا ائولنەرك ايران ملکہ سى اولدو.

۵۷۲ دە مۇخان اولدو و قارداشى تاپو خاقان اولدو (۵۸۱ - ۵۷۲). بۇ زامانلار چىننىن قوزنىي توركلرە تابع ايدى و خاقان چىن امپراتورلارنا اوغلوم خطاب ائىدردى. تاپو، تسى (TSI) شاھزادە سىلە ائولندى و بودا مذهبىندىن ھاىت ائىدى. بۇ مسئلە توركلر آراسىندا اختلافا و تورك عادت و عنعنەلرى نىن گئرى لشمە سىنە سبب اولدو. امپراتورلوق ضعيفلە يىب چۇكمگە باشلادى.

بیزانس تارىخچى لرى نين يازديغينا گوره مؤخان زامانيندا گۆك تورك امپراتورلوقو منچورى دن قارا دنيزه قدير گئيشله ميشدى. ايستمى خان اولندن سۇنرا اوغلو تاردۇ باتى قيسىمى نين يابغوسو اولدو و بۇ زامان ايكى گۆك تورك دولت جناحلاريندا اختلاف و آيرىلىق آرتدى. تاپو اولندن سۇنرا بومن ين نوهسى ايشبارا دۇغو خاقانى اولدو. لاکين تاردو اونون حاکميتيني تانيمادى و بۇ تارىخدن سۇنرا ايكى جناح مستقل اولدولار (۵۸۲).

دۇغو گۆك تورك خاقانليغى

ايشبارا بدبين بير شخصيت اولدوغو اوچون اطرافيندا اكيلارى اوزوندن اوزاقلاشدىردى و اۇ قدير ضعيف اولدو كى، چين دن كۆمك ايستهيب چين حمايهسى آلتينا گيردى. چين دولتى بۇ مسئله دن فايدالانيب توركلردن چين پالتارى گئيمه لرينى و چين ديلينده دانيشماقلارنى و چين عنعنه و عادتلىرى نين قبولونو ايستهدى. تورك خاقانى چين امپراتورونو يازديغى مکتوبدا بئله دئير: سيزه باغلى قالاجاغيق، خراج وئره جه ييك و قيمتلى آتلاز هديه ائده جه ييك اما ديليميزى دگيشديره بيلمهرىك. دالغالانان ساچلاريميزى سيزينكى كيمي كسه بيلمهرىك. منيم ائليم چين لى پالتارى گئيينمز و چين عادتلىرىنى قبول ائتمزلىر. مومكون دئيبلى، چونكى ملت بۇ خصوصدا چوخ حساس دير و دؤيولن تك بير اوره ك كيمي دير. امپراتور سۇئى (SUI) دونيانين حقيقى حاکيمي دير گۆك ده ايكى گونش اولمادىغينا گوره يئرده ده ايكى پادشاه اولاييلمز. خاقانين چينه تسليم اولماغى قارشيسيندا عصيان و قارشىيقلار چوخالدى. بۇ زاماندا ايشبارا اولدو (۵۸۷) و جانشين لرى چۇلۇ و تولان دا وضعيتى اصلاح ائده بيلمهديلر. چونكى چين سفيرى و تورك خاقانلارين چين لى آروادلارى داخيلده تحريكات و توطئه (قورغو) ائديرديلر. نهايت ۶۳۰ چين ليلر طرفيندن مغلوب ائديليب و چين امپراتورى اوزونو رسماً گۆك توركلرين خاقانى اعلان ائتدى.

چين دولتى توركلرى داها تئز چين لى لشديرمك اوچون اونلارى اوردوس دا چين سدى بۇيوندا يئرلشديرمگه چاليشدى. لاکين گۆك توركلر مقاومت گؤستهرب عصيانلارا و استقلال مجادله لرينه داوام ائتديرديلر و ۶۸۰ ده يئنى دن استقلاللارنى اله گئتيرديلر. اللى ايل چكن بۇ فترت دؤرونده اولان قياملارين ان مهمى كورشاد قيامى دير.

كورشاد گۆك تورك شاهزادهسى اولوب چين سارايندا محافظ آلايندا وظيفه گؤروردو. وطنى نين چين ليلر طرفيندن اشغاليندان سۇنرا ۳۹ دوست و همكاريله بير گيزلى جمعيت قوروب قرار وئريرلر امپراتورو يالئيز شهرده گزديگى زامان اولدورسونلر. اۇگون طوفان اولدوغو اوچون امپراتور شهرده گزمكدن واز گئچير. لاکين كورشاد يۇلداشلاربله بيرليکده سارايا هجوم ائديب، امپراتورو اولدوروب شهره حاکيم اولماق ايسته ييرلر. بو ساواشدا بير چوخ

باتى گۆك تورك خاقانلىغى / ۲۷

محافظ(قۇرۇبوجو) عسگر و افسرلىرى اۆلدورورلر. لاکين گلن کۆمک اوردوسونون قارشىسىندا دايانا بىلمەيب چارىشمادا اۆلورلر(۶۳۹).

باتى گۆك تورك خاقانلىغى

۵۸۲ دە تاردۇ باتى حىصەنن استقلالىنى بىلدىرىپ دۇغو حىصەنى دە اۆزونە تابع ائتمک اىستەدى. چين دولتى دۇغو حىصەدن حمايت ائىدىگى اوچون تاردو چينه هجوم ائىدى. چين لىلر اونون قوشونونو گىچىدىگى يۆللارن سۇلارنا زهر قاتيب تاردو عسگرلىرىنى زهرلەيب، اۆلدوردولر. اونون اوچون تاردو دالى اگلەشدى(۶۰۰). تاردو دۇغو گۆك تورك منطقەسىندە قاباغا گىتتى و بىر مدت امپراتورلۇغون تقريباً تامامىنى الە آلب بىلگە خان لقىنى آلدى(بىلگە حکيم دئمکدير). تاردو چوخ سرت و قابا اۆلدوغو اوچون ائل آراسىندا عصيانلارا سبب اۆلدو و نهايت موعوللارلا ساواشدا ايتيب گىتتى(۶۰۳).

تاردودان سۇنرا قىاملار آرتدى. ۶۱۸ دە تاردونون نوەسى تونگ يابغو خاقان اۆلوب بىر مدت وضعيته حاكيم اۆلدو. لاکين بىر مدت سۇنرا نوشى پى و قارلوق ائللىرى قيام ائلەدىلر. بۇ قىاملاردا دۇغو گۆك تورك خاقانى كى بەلى نىن الى و اردى. تونگ يابغو، خاقانلىغىن باتى قانادى تۇلورلر ائلىگى (كىچىك خاقان و يا يابغو) اولان عمىسى باقاتورلا مجادلە دە اۆلدورولدى(۶۲۹). اوندان سۇنرا باتى خاقانلىغى پارچالاندى و چين حمايتىنى قبول ائىدى و نهايت ۶۵۸ دە چين طرفىندن داغىدىلدى.

ايكىنجى گۆك تورك خاقانلىغى

۶۸۰ دا آشنا عائلەسىندن گۆك تورك باشبوغو قوتلوق استقلال اوچون گىزلى بىر جمعيت قوروب آز مدتدە بش مین نفر اطرافىنا بىغايىلدى. قوتلوق چينن قوزئىندە يون چۆ اىالتىنە هجوم ائىدىپ چوخلو غنىمتلر الە گىتىردى. سۇنرا توركلرن مقدس مركزى اولان اۆتوكنە هجوم ائىدى. بۇ زامان دا بۇ بۆلگە نىن اوغوزلارى، ختنلر و چين لىلرلە بىرلەشىپ گۆك توركلرە قارشى گىلدىلر، لاکين مغلوب اۆلدولر(۶۸۲) و قوتلوق اۆتوكنى آلب خاقان اعلان ائىدىلدى و ايلتەرىش(ائىل و دولتى يىغان) عنوانىنى آلدى. بۇ زاماندا قوتلۇغون قارداشى قاپقان شاد(نايب السلطنە) و تونوقوق دا باش وزير و مجلس رئيسى(آيغوجو) اۆلدو و اوردو و سياست اونون عهدەسىنە بۇراخىلدى. سۇنرا ارزاق، پالتار، آت الە گىتىرمک اوچون چينه هجوم ائىدىلر و پکن ایلە قانصو آراسىندا كى شەرلىرى آلدىلار و چين اوردوسونو مغلوب ائىدىپ، داغىتىدىلار. ايلتەرىش دفعەلر ختنلر و اوغوزلارلا ساواشدى و اونلارى اۆزونە تابع ائىدى و ۶۹۲ دە اۆتوكن دە گۆك تورك بايراغى آلتىندا اۆلدو. ايلتەرىشىن ايكى اوغلو بىلگە ۸ ياشىندا و كولتکين ۷

توركلرين تارىخ و فرھنگىنە بىر باخىش / ۲۸

ياشىندايدىلار. اونون اوچون قارداشى قاپقان(۳۷ ياشىندا) خاقان اۆلدو. تونوقوق دا باش وزير قالدى.

قاپقان گۆك تورك خاقانلارنى نىن ان بۆيوك لرىندىدېر. اونون سىياسىتى اوچ اساسا دېپانيردى:

۱ - چىن باسقى آلتىندا توتولمالى دىر تاكى تورك دولتى راحت اۆلوب ارزاق دا تامىن اۆلسون.

۲ - چىن دە سېكىن شكىلدە ياشايان توركلر آنايوردو اۆتوكنە، قايتمالى دىرلار.

۳ - آسيادا نە قدەر تورك وارسا تورك خاقانى نىن بايراقى آلتىنا يىغىلمالى دىرلار. فىكر و آرزولارنى حىياتا كىچىرمك اوچون اول چىنە هجوم ائتدى(۶۹۳) و لىنگ چوو اۆردوس ايلت لرىنى آلدى. سۇنرا چىن امپراتورىچەسى وۇيا ياردىم ائتمك اوچون ختن لره هجوم ائدىب اونلارنى مغلوب ائتدى و چىن مىلكەسىندىن ارزاق، دمىر، زراعت واسطه لرى گۇندەرىب توركلرى اۆز يوردلارنى قايتارماغىنى ايستەدى.

قاپقان سۇنرا يىنى سۇ چايى اطرافىنداكى قىرغىزلاردا هجوم ائدىب اونلارنى تسليم ائتىدېرى.

گۆك تورك اوردوسونون باتى جناحى تونوقوقون باش قوماندان و قاپقانن اوغلو اينەل و بىلگە نىن اشتراكىلە آلتى داغلارنىدان گىچىب، جونقاربايا گىردىلر و بۆلچو(BOLÇU)دا اۆن اۆخلارى تسليمە مجبور ائدىب، تالاس، چو توركلرىنى دە گۆك توركلره تابع ائتىدېر. بۇ زامان خاقانلىغىن باتى حدودو فرغانە يە جن ايدى. قاپقانن اوچونجو آرزوسونو يىترىنە يىتىرمك اوچون ماوراءالنهرى دە آلماق لازىم ايدى. بۇ زامان ماوراءالنهرده يىترلى حكومت لر ۶۷۵ دن برى مسلمانلارن هجوملارى قارشىسىندا مقاومت گۇستەردىلر. تورك اوردوسونون باتى جناحى سىحوندىن(YINÇU ÖGÜZ) يا اينچى چايى) گىچىب گوتىه سارى ايرەلى گىتىدېر و سغدلارى تسليم ائتىدېرىب ، دمىر قايبىا قدەر قاباغا گىتىدېر و چوخلو غنىمت لر الە گىتىدېلر. دمىر قايبى اسلامدان قاباق داخى ايرانلا تورانن سرحدى ايدى. قاپقان تدرىجەلە چوخ سرت و كوبرد اولوب و ايچ قياملار سبب اۆلموشدور. مثلاً تورگىش لرىن(۷) و قارلوقلارن شورشلى داخلى ساواشلار و چوخلو آدامىن اۆلومونە سبب اۆلدو(۷۱۳) بىر ايل سۇنرا اوغوزلار عصيان ائتىدېر و خاقانلا محاربه دە مغلوب اۆلوب بىر قىسمى چىنە سىغىندىلار. خاقان اۆتوكنە دۇنركن اوغوزلار طرفىندىن اۆلدورولدى(۷۱۶). اوغوزلار خاقانلىغىن اساس قىسمىنى تشكىل وئرىب اونلارن عصيانلارى خاقانلىغىن ضعفىنە سبب اۆلموشدو. بۇ مسئله اورخون داش يازىلارنىدا دا نقل ائدىلمىشىدېر.

قاپقان دان سۇنرا اوغلو اينەل بىر ايلدن آرتىق دايانا بىلمەدى و ايكى عمى اوغلوسو بىلگە و كول تىكىن طرفىندىن اۆلدورولدى و يىترىنە بىلگە خاقان اۆلدو(۳۴ - ۷۱۶).

كول تىكىن دە اوردو قوماندانى و تونوقوق دا باش وزير اولدى. بۇ سىرادا چىن توركلره هجوم ائتمك اوچون ختن لر و باسمىلاردا ياردىم ائتدى. نتيجه دە تونوقوق چىنە هجوم ائتمگە مجبور

ايكىنجى گۆك تورك خاقانلىغى / ۲۹

اۆلدى. چىن لى لى و باسمىلار مغلوب اۆلدولار و بىش بالىق تورك لىرىن الينە گىچدى و گۆك تورك دولتى، اسكى قدرت و عظمتىنى الە گىتىردى. بۇ باشارىلار بۇ اوچ تورك رهبرى بىلگە خان، كول تىكىن و تونوقوقون همكارلىغىلە الە گىلمىشىدى. تونوقوق ۷۲۶ دا وفات ائىدى. اۇ بۇيوك قوماندان و گلە جىگى گۆرەن سياست آدمى ايدى. اوردو و عدلىه نى او نظمه سالىدى. باتى آراشديرىجىلارى اونو گۆك توركلرىن بىسماركى تسانىمىشلار. اونون اۆگودلرى همىشه بىلگە خاقان طرفىندىن ائىشىدىلىرى و عمل اۆلوردو. مثلاً بىلگە خاقان چىن لىلرى تىقلىد ائىدىب بۇيوك شىرلرىن اطرافىنا ديوار چىكىمك اىستەدىگى زامان اۇ مانع اۆلدى و دئدى كى: بىز بوزقىر ملتى اۆلوب موقىتىمىز دە بوندا اۆلموشدور. قوتلى اۆلدوغوموز زامان هجوم ائىدەرىك، ضعيف اۆلدوغوموزدا دا بوزقىردا دالى چىكىلەرىك. چىن لىلر بىزىم يوز برابرىمىز دىلر، اگر بىز شىرەده محصور قالارساق اونلار بىزنى آرادان آپارا بىلر. سۇنرا خاقان بودا و تائو مذهب لىرىنى توركلر آراسىندا يايماق اىستەدىگىندە تونوقوق بوراخامادى و دئدى كى، بۇ مذهب لىر انسانى حساس قىلار و حكومت ائىتمك قدرتىنى انساندان آلا.

تونوقوق اۆلدىن سۇنرا اونون خاطرە سىنە قبرى اوستونده بىر يازىلى داش كىتبه، قۇبولدى. بۇ كىتبه تونوقوقون اۆزى طرفىندىن يازىلىب و تورك دىل و ادبىياتى نىن چوخ مەم يادگارى دىر. تونوقوق عىنى زاماندا اىلك تورك يازىچىسى دىر.

۷۳۱ دە كول تىكىن وفات ائىدى و قارداشى بىلگە خاقان طرفىندىن اونون آدىنا بىر يازىلى داش (آبىدە) برپا ائىدىلدى. بۇ كىتبه يوللىغ تىكىن طرفىندىن و بىلگە خاقان نىن دىلىندىن يازىلمىشىدىر. كىتبه دە بىلگە خاقان بئله دئىر:

اوچ اوغوزلار پايىتختە هجوم ائىدىكلرى زامان كول تىكىن اۆلماسايدى، هامىمىز آرادان گىتمىشىدىك.

۷۳۴ دە بىلگە خاقان اۆلدى. اۆنون ملتىنە بۇيوك سئوگى و اىنامى واردى. اوغلو طرفىندىن اونون خاطرە سىنە يازدىرىلان مزار داشىندا اۆز دىلىندىن بئله دئىلىر: اى تورك ملتى، اوستده گۆك بىخىلماز آلتدا يىر دىلنمىز سە، دولتىنى، تۆرەنى كىم پوزا بىلر.

بىلگە خاقان نىن اۆلومونه چىن امپراتورو داخى ماتم توتدو و امپراتورون اىستەگىنە گۆرە مزار داشى نىن بىر طرفىنە چىنجه يازى علاوه ائىدىلدى. بىلگە خاقان نىن اۆلوموندىن سۇنرا خاقانلىق دا چۆكمە علامتلرى ظاهر اۆلدى. اول خانندان اعضاسى آراسىندا اختلاف چىخدى. سۇنرا باسمىلار، قارلوقلار و اويغورلارلا بىرلشەرك عصيان ائىدىلر و گۆك تورك دولتىنى بىخىب بىر چوخ چكىشمە دن سۇنرا اويغور اىلتەبرى (باشبوغ) قوتلوق كولو خاقان ائىدىلر (۷۴۵) بۇ تارىخدن سۇنرا اويغور دولتى اۆتوكن دە قورولدى.

اويغورلار

اويغورلار اسكى تورك ائللرى نين ان مدنى نرى ساييليرلار. چين فايناكلارى نين يازديغينا گۆره اونلار آسيا هۇنلارى نين اۇلادلارى دير. بير اويغور افسانه سينه گۆره بۇيوك اتالارى هۇن امپراتورونون قيزيله بير قوردون ائولنمه سيندن دوغولموشدور.

اويغورلار بشينجى عصرين اورتاسيندان سئلئنگا چايى اطرافيندا بير بيگ ليك شكلينده ياشايب بيگ لرينه اثر كين دئيرميشلر.

گۆك تورك زامانيندا داخى اونلارا تابع اولوب بيگ ليكلرى داوام ائتميش و سۇنرادان داها گوجلۇ اولوب بيگ لرينه ايلته بر دئميشلر.

اويغور كلمه سى، متفق، قوهوم و بير ده توغان سرعتيله دۇلانان و هجوم ائدن معناسيني ايفاده ائدەر.

اويغورلار گۆك توركلرين يئرئنه خاقانليغى اللرينه آلاندا دوققوز اۇرۇق يا اوروغ (عائله مجموعه سى) دان تشكيل تاپميشديلار. خاقانين اوروغو ياغلاقير آدلانيردى. بۇ دوققوز اوروغا دوققوز اوغوز بويو (قبيله) قاتيليب بير ليكده اون اويغور ائلىنى تشكيل وئرديلر. سۇنرا قارليق و باسميل بۇيلارى دا اونلارا قۇشولدو و خاقانلىق ۱۱ والى طرفيندن اداره ائديليردى.

اويغورلار ين ايلك خاقانى قوتلوق بيلگه كول اورخون چايى كناريندا اوردو باليق شهرينى تيكديردى و ۷۴۷ ده وفات ائئدى. اوندان سۇنرا اوغلو مۇين چور خاقان اولدو. اورخون - سئلئنگا چايلارى آراسيندا، شينه اۇسۇ گۇلونون ياخينيندا تاپيلان شينه اۇسو كتيبه سينده بئله يازيلميشدير:

خاقان مۇين چور مختليف تورك، تاتار و باسميل ائللرينى اوزونه تابع ائديب اوغلانلاريني اونلارا شادو يابغو تعين ائئدى.

۷۵۱ ده تالاس دا عربلرله چين ليلىر ساواشيندا قارلوقلار دا مسلمانلارا كۇمك ائتديلر و نتيجه ده چين ليلىر مغلوب اولوب اورتا آسيادان چيخديلار و تاريم حوزه سى اويغورلار ين اليه دوشدو.

۷۵۹ دا موين چورون اوغلو بوگو (عقل و فراست صاحبي) خاقان اولدو. بۇ زامان چين ين وضعيت ياخشى دئييلدى، تبت ليلىر چينه هجوم ائتميشديلر. ائله بۇ ائنادا توركلر چينه يارديم ائديب اونلارى قورتارديلار. تورك خاقانى اوردونون باشيندا لۇيانقا گئتميشدى. قايداندا اوزويله دۇرد مانى مذهبي راهبيني گتيردى و اۇتوكن ده مانى مذهبيني رسمى مذهب اعلان ائئدى. بۇ مذهب توركلرين ساواشچيلىق روحه سيني ضعيفلئدى (۷۶۳).

۸۲۱ ده كۆچلۇگ بيلگه خاقان اولدو. قارابالقاسۇن كتيبه سيني اۇ برپا ائتميشدير. ايلك ايللرده باشاريلي اولان خاقان سۇنرادان اغتشاشلارلا قارشىلاشيب و اولدورولدى. بير نئچه ايل چكيشمه دن سۇنرا يئنى سنى بۇلگه سينده ۲۰ ايلدن بويانا قوتلى بير دوروما گلميش اولان

قانسۇ اويغور دولتى / ۳۱

قىرغىزلار ۸۴۰ دا اويغورلار يېتىختى اوردوبالغا ھجوم ائىدىب، اۋرانى آلدىلار و خافان ھۇسانى و خلقى اۆلدوردولر. بۇ ائنادا اويغورلار دستە - دستە قارلوقلار اۆلكەسىنە، چىن سرحدىنە و ايچ آسيايا كۆچ ائىدىلر.

قانسۇ اويغور دولتى

اويغور خاقانلىغى يىخىلاندىن سۇنرا يېر قىسمى چىن دە قانسو ايالتىنە گىدىب ۱۵۰ ايلدىن بىرى اۋرادا ياشايان سۇيداشلار بىلە برابر يېر مدت چىنە تابع اۆلدوقدان سۇنرا ۹۰۵ دە مستقل دولت تشكىل وئردىلر. قانسو اويغورلارى ۹۴۰ دا قىطانلار (موغوللار) تابع اۆلدولار. قىطانلار ۹۰۷ دن چىن بىن شمال قىسمىنە حاكىم اۆلوب لياڭ سىلالەسىنى تشكىل وئرمىشىدىلر (۱۲۱۱ - ۹۰۷). نھايت اويغورلار ۱۰۲۸ دە تانقوتلار تابع اۆلوب ۱۲۲۶ دا موغوللار بىن (چىنگىزخان) تابعلىگىنە گىردىلر. بۇ اويغورلار سارى اويغور دىيلىر.

دۇغو توركوستان (تورفان) اويغورلارى

ايچ آسىا و يا دۇغو توركوستانا گىدىن اويغورلار اۋرادا بىر دولت تشكىل وئرىپ اۆلدورولن خاقان بىن قارداشى اوغلو منگلى نى خاقان سىچدىلر. چىن دولتى تبت لىلرە قارشى قۇيماق اوچون اويغورلار بىن دولتىنى تىزلىك لە تانىپ اونلارلا دوست اۆلدو (۸۵۶ م). اويغور دولتى مانى مذهبىنى يايىپ ۹۱۱ دە دە استىقلالىنى اعلان ائىدى. اويغور دولتى داھا چوخ تجارت و صنعتلە مشغول اۆلوردو. ۹۴۷ دە اونون پايتختى كۇچو (تورفان بىن ياخىنىندا) و يايلىق مركزى بىش بالىق ايدى. حۇكىمرانلار بىن ايدوق قوت يا ايدى قوت و پايتختە دە ايدوق قوت شىرى دىيىلر. اسلام منبع لىرىندە اويغورلار دان دوققوز اوغوز آدىلە بحث ائىدىلمىشىدىر. اويغورلار بىن حقىندە ان مەھم اثر كۇچودا چىن سفىرى وانگ بىن تونون نۇتلارى دىر. (۹۸۱).

دۇغو توركوستاندا مانى، بودا و نىسپورى مذهبلىرى يايىلدى اولجە بودا مذهبى قباغا دوشدو سۇنرا اسلام عمومى شىكىلدە يايىلىپ اويغورلار واسىطەسىلە چىن دە دە رواج تاپدى. اويغورلار چىنگىزخانا تابع اۆلماقدان (۱۲۰۹) قباق قاراخانىلرە تابع اۆلموشدولار. ۱۳۶۸ دە چىن دە مىنگ خاندانى امپراتور اۆلوب اويغور ايدى قوتونون حىكومىتىنە سۇن وئردى. اويغورلار دۇغو توركوستاندا بۇيوك كولتور و مدنيت قوردولار. اونلار بىن تاثيرى آسيادا) مخصوصاً قارلوقلار و قاراخانىلار واسىطەسىلە) عصرلر داوام ائتمىشىدىر. سۇنراكى فصل لىرىمىزدە اونلار بىن كولتور و مدنيت اثر لىرىدىن بحث ائىدە جەيىك.

قىرغىزلار

قىرغىزلار اسكى تورك ائللريندن اولوب يىنى سنى بولگه سينده ياشايدىلار. قىرغىز كلمه سى قىرمىزى آدم معناسىنادير. ۵۶۰ ميلادى ده مؤخان زامانىدا گۆك توركلره تابع اولدولار. فترت دۇرونده (۶۸۰ - ۶۳۰) استقلال تاپدىلار. ايكىنجى گۆك تورك خاقانلىغى زامانىدا يىننه گۆك توركلره تابع اولدولار. اويغور خاقانى مۇين چور زامانىدا اويغورلار تابع اولدولار (۷۵۸). ۸۴۰ ميلادى ده اويغور دولتىنه قارشى عصيان انديب اونلار يىننه كىچىلر. ۹۲۰ ده قىطانلار (موغول) قىرغىزلارنى اۆتكۈن دن ائشىگه ساليب موغولستانى اله آلدىلار و قىرغىزلار دا يىننه اسكى يوردلارنى قايتىدىلار. قىرغىزلار ۱۲۰۷ ده چىنگىزخانا باغلاندىلار. لاکين ۱۲۱۷ ده قىيام ائله دىكلرى اوچون چىنگىزىن كىچىك اوغلو تۇلوئى طرفىننن عصيانلارنى باسدىرلىب اۆزلىرى ده تۇلوئى اولوسونا داخل اولدولار. قىرغىزلار تورك كولتور تاريخىنننه منفى رول ايغا ائتمىشلر.

تورگىشلر

تورگىشلر اۆن اوخلار يىن تۇلۇ قولونون بير قىسمىنى تشكىل انديب اىلى چايى يىن اطرافىندا ياشايدىلار. ۷ - جى عصر يىن سۇنلار يىندا گۆك تورك خاقانى يىن يىس رفتارىندا تىگه گلىب اۆز استقلاللار يىنى اعلان ائتىلر و اۆچەلەنى اۆزلىرىننه خاقان سىچىلر. لاکين دۇغو گۆك تورك خاقانى قاپقان زامانىدا تونوقوقا يىنىلدىلر و يىننه گۆك توركلره تابع اولدولار. اۆچەلە دن سۇنرا اوغلو سۇكۇ خاقان اولدو و چىن لىلرله اۆزباشىنا مناسبت قوردو، بونون اوچون كول تىكىن و بىلگه خاقان طرفىننن مغلوب انديلىب سۇكو اولدورولدو.

سۇكودان سۇنرا سۇلۇ خاقان اولدو (۷۱۷). اۇ عصر لىرى ماوراءالنهر دن گونثيه طرف دالى اوتورتماغا موفق اولوب. ۷۳۸ - ه قدهر خاقان ايدى. بۇ ايلده سۇلۇخان كول - چور (باغا طرخان) طرفىننن اولدورولدو. تورگىشلر سارى و قارا تورگىشلر دئيه ايكييه بۇلوندولر و بير - بير لىرله مجادله يه باشلايدىلار. اولجه سارى تورگىشلر غالب گلدىلر لاکين چىن لىلر قارا تورگىشلر يىن طرفىنى تۇتدولار. بۇ مجادله لرىن نتىجه سىننه هر ايكى طرف ضىمىفله دىلر. بۇ سىرادا گولجىنىش اولان قارلوقلار چۇ وادىسىنى اله گىچىر دىلر (۷۶۶).

قارلوقلار

قارلوق (قارىغىنى) لار آلتاي داغلار يىن يىن : اتىسىندا، قارا ايرتىش و تاربا قاتاي حوالىسىننه ياشايدىلار و اوچ قىبله دن تشكىل تاپىب گۆك تورك خاقانلىغىنا باغلى ايدىلر. بىلگه خاقانىن

اؤلوموندن سۇنرا، اويغور و باسميل لارلا بيرليکده عصيان ائديب گۆک تورک دولتينى دوشوردولر.

اويغور خاقانليغيندا يابغولارى اۆلوب اويغور خاقانينا باغلى ايديلر. ۷۵۱ ده مسلمان عربلرله چين ليلر آراسينداكى ساواشدا مسلمانلار اۆمك ائتديلر و چين ليلرين آغير شكيلده مغلوب اۆلماغينا سبب اۆلدولار. قارلوقلار بير مدت اويغورلارلا رقابت ائديب موين چور خاقانين قارشيسيندا تاريم ناحيه سيندن دالى اوتوردولدولار. قارلوقلار اولاجونقاريا، سۇنرا دا بالاساغون و تالاس دا تورگيشلرين يئريني توتوب قدرتى اله آلديلار (۷۶۴) و اسكى باتى گۆک توركلرين منطقه سينه حاكيم اۆلدولار. قارلوقلار اۆتوكنين اوستونلويونو قبول ائديب بالاساغونى پايتخت سئچديلر و اۆزلىرىنه تورکمن دئديلر. ۸۴۰ ده قيرغيزلار اويغورلارين يئرینه گئچچندن سۇنرا قيرغيزلارين حاكميتيني تانيماييب و اۆز يابغولاريني قاراخان عنوانى ايله خاقان اعلان ائتديلر.

۹۱۱ - ۹۰۴) (اکثر تاريخلر بۇ تاريخى ۹۴۰ يازميشلار) ايللىرى آراسيندا ساتوق بوغراخان مسلمان اۆلوب اسلام دينيني اۆز دولتى نين رسمى دينى اعلان ائتدى و تورکلر بۆيوك کوتله لر حاليندا مسلمان اۆلدولار. بوغراخان سامانيلرله مجادله ائتمگه باشلادى و اوندان سۇنرا دا بۇ مجادله داوام ائديب نهايت ۹۹۹ دا سامانيلرين سقوطناسى سبب اۆلدو. سلطان محمود عزنوى نين آناسى سبكتكين ده قارلوقلار داندى. قارلوقلار اسلام تاريخينده مهم رول اوينايميشلار. كىتاب «حدود عالم» ده قارلوقلار اۆلكه سى نين سرحدلىرى حقينده بئله معلومات وئريلميشدير. شرقده تانرى داغلارى، قوزئى ده اوغوزلار، گونئى ده ياغمالارين بير قىسمى و باتيدا ماوراءالنهر، ۱۵ شهر و قصبه آدى دا همان كىتابدا ذكر ائديلميشدير.

قاراخانلى دولتى اساس قارلوقلار اۆلماق اوزره ياغمالار و اويغورلاردان دا تشكيل تاپميشدى. سۇنرالار قدرت اوچون خاندان اعضاسى آراسيندا اختلاف و دوشمنلىك چيخيب دولتين ضعيف اۆلماغينا و قارشيلاريندا دوران قاراخاتئى (موغول) لارين قوتلنمه سينه سبب اۆلوب و نهايت قاراخاتئى لر طرفيندن داغيلدى. بۇ گون بدخشان ناحيه سينده (افغانستانلا تاجيكستان سرحدينده) اۆزبكلر آراسيندا قارلوق آديله بير قبيله ياشاماقدادير.

اوغوزلار (۱)

اوغوزلار تورک ائللرى نين ان مهم لریندن ديرلر. بۇ گونكو توركلرين اكثريتى يعنى باتى توركلرى (ايران، توركيه، آذربايجان، تورکمنستان، عراق و بالکان توركلرى) اوغوزلارين

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۳۴

اولادلاری دیر. اوغوزلار مسلمان اولاندان سونرا ایران و آنادولویا کؤچ ائدیب، سلجوقلار و عثمانیلار کیمی بؤیوک اسلام دولتلی قورموشلار و اسلامین قورونوب یاییلماغینا و اسلام معارفی نین تشکیل و تکمیلینه کؤمک و اشتراک ائتمیشلر.

اوغوز قبیله لری («جامع التواریخ» - ه گوره)

سؤز	اوغ لار	قبیله نین آدی	قبیله نین آدی نین معناسی	اونقون (توتما مقدس حیوان)	دامغا	مسی
سؤز اوغ لار	کؤن خان اؤشاقلاری	قایی	ممک	شاهس	۱۰۱	۱
		سات	زنکس	شاهس	۵	۲
		آلغر اولی	موسق	شاهس ^۱	۳
		قارا اولی	قارا جادولی	شاهس	۲	۴
		باریر	چؤخ اولکله ره حاکم	قارتال	۷	۵
		دؤکر	نؤپلاشماق اوچون	قارتال	۶	۶
		دؤورغا	متح و حکومت	قارتال	۷	۷
		ساترلی		قارتال	۷	۸
اؤلدورغان اؤشاقلاری	کؤک خان اؤشاقلاری	اؤشار با ائناز	چشوک و حیوان آدینا ماراقلی	دؤوشا نچیل (بیرنوع قارتال)	+	۹
		قزق	قوتلی و جدی	-	X	۱۰
		سگدلی	بؤیوکلرس سوزو کیمی عزیز	-	۷	۱۱
		قارقس	چؤخ و دؤبوران بشک		۷۱	۱۲
اوغ لار	داغ خان اؤشاقلاری	بایندر (بامسدور)	سعتلی و آتاد بشر	سونقور	۵	۱۳
		پچنه	فیرتلی، باغش جالبشان	سونقور	۶	۱۴
		جاوولدور	شوللی، مشهور	سونقور	۶	۱۵
		چیمی	هویادا دشمنی کوره، ساواشار	سونقور	۷	۱۶
		سالور	هر یشرده قلسلی و بیجاغی کور	اوج (سوروع اؤو قوش)	۵	۱۷
		ایمور	حؤخ ساخشی و زنکس	-	۸	۱۸
		آلاؤنتلی	یاغشی حیوانلار ماهیبی	-	۸	۱۹
		اؤره کور	ساغشی اش و نظام قورون		۱۱	۲۰
		بیگدر	ساغشلیق، مردلسک	چاغیسور (طغول، سوروع قیرقی)	۷	۲۱
		سؤکدور	هامی سا خدمت و تواضع اندر	-	۷	۲۲
		سوا	درحسی هامدان بؤکک	-	۷	۲۳
		قینق	هر یشرده اولسا عزیزدیر	-	۷	۲۴

اوغوز قبیله لری / ۳۵

اوغوز سۆز و اوقلار (اوق + اوز) معناسیندا، اسکی تورکجه ده «ز» جمع علامتی ایدی. اوق دا ائل دئمکدیر. اوغوزلار آلتینچی میلادی عصرده گۆک تورکلرین بیر قسمنی تشکیل وئریب و سئلنگا و تولا^(۱) چایلاری بۆلگه سینده یاشاییردیلار و فترت دۇرونده یعنی ۶۳۰ دان سۇنرا مستقل اولوب دوققوز اوغوز خانلیغینی تشکیل وئردیلر و باش بوغلارینا یابغو دئییردیلر. ایکینجی گۆک تورک خاقانلیغی قورولدوغو زامان ایلتریشه مغلوب اولوب یئنه گۆک تورک دولتی نین اساس قسمنی تشکیل وئریب اونلارلا بیر ائلدن حساب ائدیلیردیلر. بۇ مسئله اورخون یازیلی داشلاریندا (کتیبه لر) ده یازیلیمیشدیر.

اسلام منب لیرینده اوغوزلاردان داحی دوققوز اوغوز آدیله بحث ائدیلمیشدیر. چونکی اوغوز دولتی داحی دوققوز اوغوز (غز) بۇیو و دوققوز اوغوز اورغوندان (طایفاسیندان) تشکیل تاپمیشدی.

ابن اثیرین یازدیغینا گۆره اوغوزلار سککیزینجی میلادی عصرده (۷۸۵ - ۷۷۵) ماوراءالنهره گلیمیشلر. داها اول تالاس حوالی سینه گلیمیشلر و دوققوزونجو عصرین ایکینجی ربعوندن بری سیحون چایی نین مسیرینده یئرلشمیشلر.

اسلام مۇلیفلری قاراجوق (فاراب) داغلاریله خزر دنیزی آراسینداکی بوزقیرا «دشت اوغوز» دئمیشلر. اونونجو میلادی عصرین بیرینجی یاریسیندا بیر دولت قوردولار. بۇ دولتین قیشلیق مرکزی یئنی کند اولوب باشلاریندا یابغو وار ایدی. یابغونون جانشینی نه کول آرکین و اوردو قوماندانینا (فرمانده) دا سوباشی دئییردیلر.

اوغوزلارین باتیداکسی قونشولاری اولان پئچهنک و خزرلرله آرالاری یاخشی دئییلدی. دۇغوداکسی قونشولاری، قارلوقلارلا دا ساواش حالیندا ایدیلر. خوارزمین یئرلی خلقی ده اوغوزلارین باسقیسی آلتیندا ایدیلار. قوزئی ده کیمک (قیپچاق) لرله بعضاً ساواشیب بعضاً ده باریشاردیلار. بۇ اوغوزلارا تورکمن ده دئییلیردی. اسلام اولکهلرینه کۇچ ائتدیکدن سۇنرا تورکمن آدیله مشهور اولدولار.

یابغو زامانیندا اوغوزلار اوچ اوق و بۇزاق لار آدی ایله ایکسی دسته و تشکیلات حالیندا یاشاییردیلار. اوغوزلار ۲۴ بۇی دان تشکیل تاپیب هر قبیله نین مخصوص طمغاسی (دامغاسی) وار ایدی. اونلارین آدلاری محمود کاشغری نین یازدیغی دیوان لغات ترک ده و رشیدالدین نین یازدیغی جامع التواریخ ده نقل ائدیلمیشدیر.

بۇزاق بۇیلاری اکثریتی تشکیل وئریب و بونلاردان عبارت ایدی: بایات، آلکا ائولی، قارا ائولی، یازیر، دۇگر، دۇدۇرقا، افشار، قیزیق، بیگدلی، قارقین یا چاروقلی. اوچ اوخلار: باینیدیر یا بایندر، پئچهنه، چا ولدور، چئنی، سالور، ایمور، آلا یۇتلو، بوره گیر، ایغدیر، بوگدوز، بیوا یا ایوا قینیق دان تشکیل تاپمیشدی.

مىلادى اونونجو عصرده قىپچاقلار بىن باسقى سىلە يابغو دولتى سقوت ائىدى. بۇ حادثەدە اوغوزلار بىن مەم بىر قىسمىنى تشكىل وئرن سلجوقلار بىن يابغودان آيرىلىب جنوبيا كۇچ ائىمكلرى مەم رول اوينايمىشىدىر. يابغو دولتى بىن سقوتوندان سۇنرا اوغوزلار بىر قىسمى خزر بىن شىمالىندان كئچەرك قارادىز بىن شىمالىندان آوروپايا كئتىدىلر. بىر قىسمى دا جۇند يۇلو اىلە خوراسانا، ايرانا و آنادولۇيا گلدىلر. كىچىك بىر قىسمى دە اۇز يئرلىرىندە قالدىلار. بۇ گونكو اورتا آسيا توركىمىنلىرى اۇنلار بىن اۇلادلارى دىر.

سابارلار

سابارلار و يا ساويرلار ۶ - ۵ - جى مىلادى عصرلىرىندە باتى سىبرى اىلە قافقاز بىن قوزنى قىسمىندە اۇنملى تارىخى رول اوينايمىشلار. سابار، ساپار دئىمكىدىر (يعنى يۇل دگىشىدىن، آزان). اونلار بىن اسكى يوردلارى آلتاي داغلارى بىن باتىسىندا اىلى چايى ناحىەسى اۇلوب آسيا هۇنلار بىن باغلى اۇلموشلار.

اىلك دفعە بىزانس تارىخچىسى پرىسكوس ۵ - جى عصرده سىبرى قوملارى بىن بۇيوك مقىاسدا كۇچلرى مناسبتىلە سابارلاردان بحث ائىمىشىدىر.

سابارلار، آوارلار بىن دۇغودان باسقىنلارى سبىلە باتىيا كۇچ ائىمىشلر و قازاغىستان بۇزقىرلارى بىن گونى ساحەسىندە ياشايان اوغور تورك بۇيلار بىن يوردلار بىن چىخاردىب تۇبۇل و ايشىم چايلارى اطرافىندا يئرلشمىشلر. بۇ گون سىبرى دە ياشايان توبولسك خلقى بۇران بىن اسكى ساكىن لرىندىن سىبرى و يا سىوير آدىلە ياد ائدىرلر. بۇ بۇلگە دە اۇن آلتىنجى عصرده سىبرى خانلىغى تشكىل تاپدى. مركزى دە سىبرى شەهرى اىدى. سۇنرادان روسلار بۇرايا گلدىكلرى زامان اول سىبرى شەهرىنى آلدىلار و بۇ منطقە يە سىبرى دئدىلر. سۇنرا روسلار دۇغويا كئتىدىكجە بۇ آد داها كئنىش منطقە يە شامىل اۇلدى و نهايت بوتون بۇلگە يە سىبرى دئىلدى (۱۶ - جى عصر بىن اىكىنجى يارىسى).

سابارلار ۵۱۵ - ۵۰۳ اىللىرىندە قافقاز بىن شىمالىندا، وۇلقا و دون چايلارى آراسىندا، قومان چايى مسىرىندە يئرلشىدىلر و بولغارلار بىن بىر قىسمىنە حاكىم اۇلوب بىزانسلارلا ساسانىلرە قونشو اۇلدولار. ۵۱۶ مىلادى دە سابارلار بىن باشبوغو بالاق و يا بلك ساسانىلرە مقاولە باغلايب اونلار بىن ياردىمىلە بىزانسلارلا ساواشىدى. سابار اوردوسو ارمنىستانا هجوم ائدەرك آنادولۇيا گىردى و قونىە يە قەدە اىرەلەلەدى. سابارلار بىن مكمل ساواش سىلاخلارى وارايدى و بۇ باخىمدان قونشولار بىن دان فرقلە نىردىلر. ۵۲۰ دە بالاق اۇلدى و خانىمى بوغارىك يا بوغارىق اونون يئر بىنە اوتوردو. بۇ قادين چوخ گۇزەل، مدىر و ساواشچى اىدى. يوزمىن آلتىسى وارايدى. بىزانسلار اونا هدىلر و خراج وئرهرك اۇزلىرىنە جلب ائىدىلر.

۵۴۵ دە آوارلاردان شىدلى ضربه بئدىلر، سۇنرا گوك تورك حاكىمىت بىنە گىردىلر. ۵۷۶

میلادی دە قافقازین گونئیینده بیزانسلارا مغلوب اولوب بیر قیسمی کورچایی نین جنوبونا کؤچدولر و ۷- جی عصرده خزر دولتی نین قورولماغیندا اشتراک ائتدیلر. خزر بۇیلاری بثلتنجر و سمندر اصلینده ساباردیلر.

آوارلار

آوارلارین قومیتی حقیینده مؤلیفلرین فیکیرلری مختلیف دیر. بعضیلری اونلاری موغول و یا موغوللار تورک قاریشیغی بیلیرلر. بیر چوخ مؤلیفلر ده آوارلاری تورک بیلیرلر. آوارلاری موغول ساییانلار اونلاری جوان جوانلارین بیر قیسمی بیلیرلر. آوارلار ۸۰۵ - ۵۵۸ ایللری آراسیندا اورتا آوروپادا فرانکلارلا بیزانسلار آراسیندا، هونلارین، سابارلارین و اوغوزلارین اشتراکی ایله قوتلی بیر دولت قوردولار و اسلاو، ژرمن قوملرینی ده اوزلرینه تابع ائتدیلر.

آوار و یا آپار دایانان معنا سینا دیر و اورخون یازیلی داشلاریندا دا آدلاری کئچمیشدیر. اونلارین خاقانلاری نین آدی بایان دی. آوار امپراتورلوق منطقه سی مجارستان، آلبانی، چکوسلوواکی، اوتریش و آلمانین جنوبی ایدی.

آوارلار سابارلارین سقوطوندا ن سونرا آلانلار و اوغورلاری دا اوزلرینه تابع ائدیپ بیزانس دولتینه سفیر گؤنده ردیلر و وئرگی ایله اراضی ایسته دیلر. بیزانسلارین خوش گؤروسو قارشسی سیندا ۵۶۲ ده دانوبون آشاغی قیسمینی اشغال ائدیپ، بیزانسلار قونشو اولدولار. سونرا مجارستانی اشغال ائدیپ فرانک دولتینی مغلوب ائتدیلر. سونرا ۵۸۲ ده بیزانس سرحد شهرلرینی آلدیلار و ۵۹۲ ده استانبولا طرف چورلویا قدهر گلدیلر. بیر مدت سونرا ساسانیلرله مقاله باغلایب استانبولو محاصره ائتدیلر (۶۱۸). ایکینجی دفعه ۶۲۶ دا استانبول اطرافیندا کی دیوار (سور) لارا قدهر گلدیلر. بۇ ائنده ایران اوردوسو دا بۇسفور بوغازی یاخینلارینا قدهر گلمیشدی. لاکین آوار اوردوسو دیز قوتلری اولمادیغی اوچون استانبولو آلابیلمه دی و دالی اوتورماغا مجبور اولدو. بۇ سیرادا خزرلرده بیزانسلارا یاردیم ائتدیلر ایرانلیلار دا آنادولونو بوشالتماغا مجبور اولدولار.

۶۳۰ دا آوارلارین خاقانی اولدو. اوندان سونرا داخیلی اختلافلار باشلادی و دولت ضعیف دوشوب آوارلارا باغلی یاد ائلر آیریلدیلار. نهایت فرانکلارین بۇیوک امپراتورو شارل ماین اونلاری مغلوب ائدیپ مرکز لرینی آلدی (۸۰۵). پارچالانان آوار قروپلاری دوغو مجارستان و بالکانلارا داغیلدیلار و قیسا زاماندا مسیحی اولوب یئرلی خلق آراسیندا اریب گئتدیلر.

آوارلار اسلاولاری اورتا آوروپا و بالکانا کؤچ ائتدیریب اوردادا اکینچیلیک و سرحدلرین بکچی لیگینه (گؤزه تچی) مأمور ائتدیلر. بۇ گون قافقازدا یاشایان آوارلار اسکی آوارلارین اولادلاریدیلار.

خزرلر

خزر تورکلری خزر دنیزی نین قوزئی باتیسی ساحیلرینده یاشاییب ۱۰ - ۷ میلادی عصرلرینده بویوک خاقانلیق قوروب و دۇغو آوروپا تاریخینده مهم رول اوینامیشلار. بۇ خاقانلیق قافقاز، قارا دنیزین شمالیندا وۇلقا چاپیندان دئنی پئر چایینا قدر و قوزئی ده ده کیف شهرینه قدر یئرلری تۇتموشدو. خزر دولتی نین گوجلو تشکیلاتی و گئیش تجاری فعالیتی واردی. خلق رفاہ ایچینده یاشاییب مذهب ده آزاد ایدی.

خزر خلقی نین اساسینی سابارلار تشکیل وئریب اونلاردان باشقا هونلار، گؤک تورکلر، اۇغوزلار، بولغارلار و مجارلار دا اونلاردا داخل ایدیلر.

میلادی ۵۷۶ دا خزرلر گؤک تورک دولتینه تابع اۇلدولار. فترت دۇرونده یعنی ۶۳۰ دان سۇنرا استقلاللارینی اعلان ائتدیلر. ایرانلیلارین قارشیسیندا دایانا بیلکم اوچون ده بیزانسلیلارلا دوستلوق و اتفاق قۇردولار.

۶۶۵ ده بویوک بولغار دولتی دئوریلدیکن سۇنرا خزر دولتی نین حدودو دئنی پئره قدر گئیشلندی. گونئی طرفیندن ده اسلام اوردولاریله قونشو اۇلوب مدتلر اونلارلا ساواشدیلار. عربلر بیر دفعه دربندی آشیب خزرلرین پایتختی بئلنجره قدر قاباغا گئتدیلر. لاکین دالی اوتورماغا مجبور اۇلدولار. عباسی لر زامانیندا عربلرله ساواشلارین شدتی آزالدی. ۸ - ۹ - جو عصرلرده خزر دولتی دۇغو آروپانین ان قدرتلی دولتی اۇلوب چین و بیزانس دولتلری ردیفینده ایدی. ۹ - جو عصرده خاقان ۲۵ پادشاهین باشیندا ایدی و خزر اۇلکهسی دونانین ان فعال تجارت مرکزی ایدی. خلق رفاہ و امنیتده یاشاییردی. باشکندلری وۇلقا چایی نین کناریندا ایتیل شهری اولوب و بئلنجر و سمندر ده اۇنملی شهرلردن ایدی. ایتیل شهری نین باتی حیصهسی یعنی خاقانین اۇتوردوغو یئر خان بالیق آدلانیردی.

خزر امپراتورلوغوندا مختلف خلقلر اۇز دیللرینی دانیشار و اۇز دین لرینه ایناناردیلار. گؤک تورک، عرب، عبرانی و کیریل الیفبالاری رایج ایدی. تورکلر گؤک تانری دینینه اینانیردیلار. سۇنرادان اسلام، مسیحی و یهودی دینی ده یاییلدی. شهرلرده مسجد، کلیسا و کنیسا یان - یانا تیکیلیردی. اسلام دو قوزونجو عصرین اورتالاریندا خوارزمی لر طرفیندن یاییلمیشدی. کلیمی دینی ده (کارای مذهبی) خاقان و حاکیم طبقه نین دینی اۇلموشدو. خزرلر زامانیندا کی امنیت سایه سینده آلیش - وئریشین چوخالیب یاییلماغی روس دولتی نین تشکیلینه یاردیم ائتدی. ۹ - جو عصرین بیرینجی یاریسیندا اسلاو - فین قاریشیغی قبیله لر ایلمن گؤلونون اطرافیندا قصبه لر تیکیب یئرلی خلق و بیزانسلارلا آلیش - وئریش ائدیردیلر. بۇ قبیله لر روس (اسکی سوئد دیلینده گمیچی دئمکدیر) آدلانیلان اسکاندینا ولی بیر دسته نین اداره سینه گیرمیشلر و خزرلرله بنزهر بیر سیاسی قورولوش قورماغا باشلامیشلار.

۸۳۹ دا ایلک دفعه قۇرولان روس بیرلیگینده باش وزیرین آدی خاقان ایدی. ۸۶۲ ده روس

پنچەنكلر / ۳۹

خانى روريك (RURIK) خزرلرە تابع ايدى. اونون يثرينه اوتوران اوغلو اولنگ كيئفى آلدى (۸۸۲) وقوردوغو تشكيلاتدا خزرلرى اؤرنك سنئچدى. ۹۸۸ دە مسيحي ليگى قبول ائندن پرنس ولاديمير و سؤنرا كنزيا روسلاو (۵۰ - ۱۰۳۶) هله ده اؤزلرينه خاقان خطاب ائيدرديلر. خزر دولتى اونونجو عصرين اورتالاريندان ضعيفله مگه باشلادى. چونكى تجارى فعاليت اوچون آلتينان اوچرتلى ياد عسگرلرين سايبسى آزاتدى و اوردو مىلى اولماقدان چيخدى. ديل و دين بيرليگى اولماماغى دا داغيلماغا زمينه حاضيرلادى، اوردونون ضعيفليگى امنيتى و تجارت ايشلرينى پوزدو. گنت - گنده تابع ائللر ده آيريلديلار و نهايت كيئف پرنسى دنيزدن و يثردن خزرلرە هجوم ائديب باشكندلرينى آلدى و خراب ائئدى. خزرلر داغيليب بير قيسىمى كريمه يه چكىلديلر، بير قيسىمى ده آذربايجانا گليب يثرلى خلقه قاريشيديلار.

پنچەنكلر

اؤرتا آسيادان باتتيا تورك كؤچلرى نين سؤن بؤيوك دالغالارى ۹۱۱ عصرلر دە اولموشدور. بؤ دالغالارين ايلكى پنچەنكلرە عايد دير. پنچەنكلر دوققوزونجو عصرين ايلك يارسيندا اوغوزلارين باتى قونشولارى اولراق ائمبا (جيم) و اورال (يايىق) چايلارى آراسيندا ياشايدرديلار. بونلار خزر دولتى تجارت يوللارنى نين امنيتىنى پوزدوقلارى اوچون خزرلر اوغوزلارلا بيرلشهرك پنچەنكلرى باسقى آلتينا آلديلار. پنچەنكلر دە باتيلارينداكى قونشولارى، مجارلارى قاباقلاريندان قووالاياراق اونلارين يثرينده دون - قوبان حوالى سينه گليب يثرلشيديلر (۸۸۰ - ۸۶۰). بونلارى تعقيب ائندن اوغوزلار و اونلارين داليسيندا دا قىپچاقلار باتتيا طرف گليب قارادنيزين شماليندان باتتيا كؤچدولر. پنچەنكلردن بير دسته اوغوزلارين يانيندا قالديلار. بونلاردان محمود كاشغرى نين ديوانيندا اوغوزلار قبيله لرى آراسيندا ذكر ائديلميشلر.

پنچەنكلر ۸۹۳ - ۸۸۹ ايللرينده يئنه مجارلارى باتتيا طرف كؤچمگه مجبور ائديب اونلارين داليسيندان دون چاييندان دين يئئئر چايى نين غريينه قدهر يايلىديلار. بيزانس امپراتوروك. پورفيرو گنه تۇسون يازديغينا گؤره پنچەنكلر سلكيز قبيله دن تشكيل تاپميشديلار.

پنچەنكلرين اساس قونشولارى كيئف روسلارى ايدى. كنيز ايگور (۹۱۵) زامانيندا روسلارلا هجوم ائديب ۱۲۱ ايلده اون بير دفعه روسلارلا هجوم ائتيديلر. ولاديمير زامانيندا روسلار دا پنچەنكلرە هجوم ائتيديلر. لاکين پنچەنكلر روسلارلا قارشى اولوب اونلارين قارا دنيزه گلملك لرينه مانع اولدولار. بونا گؤره ده پنچەنكلر بيزانسلارلا دوست اولموشلار. پنچەنكلر دؤغودان اؤز و يا اوغوزلار طرفيندن باسقى آلتيندا ايديلر. بؤ باسقى و هجوملارين نتيجه سينده پنچەنكلرين بير قيسىمى مجارستانا گئديب اورادا يثرلشيديلر. داها مهم

قيسمى باتيبيا كۇچوب دين يىپثر مسيرى و بۇگونكو بسارايادا يئرلشيدىلر.
روسلار پىچەنكلرين ضعفيندن فايدالانيب قارادىزىن قوزئيينده اونلارا آخىر بير ضربه ووردولار (۱۰۳۶). پىچەنكلر ناچار بالكان، بولغارستان، مقدونى و تراكييا گلدىلر، بۇ زامان اونلار ياش بوغو تۇراق ايدى. بۇ ائنادا كئگش (KEGEN) آدىندا باشقا بير باشبوغ توراقا قارشى چىخدى و بيزانسلا سىغىناراق مسيحي اولدو و نتيجده توراق دا بيزانسلا مغلوب اولوب اسير دوشدو و مسيحي قبول ائتدى. بوندان سۇنرا پىچەنكلر اوجرتلى عسگر كيمي بيزانس اوردوسوندا خدمت ائيدىلر. بۇ اوجرتلى عسگرلرين بير قيسىمى سلجوقلار قارشى ساواشماق اوچون آنادوليا گۇنده ريلدىلر. بيزانسلا يازديغينا گۇره بونلاردان اۇن بىش مين آتلى اوسكودارا (بوسفورون آسيا طرفى) گئچندن سۇنرا باش بوغلار قاتانين امريله آتلاريله برابر بوغازدان گئچيب روم ائلى ساحلينه چىخمشلار و سۇنرا دانوبا طرف قايتميشلار. ۱۰۷۱ ايلينده ده پىچەنكلرين بير قيسىمى بيزانس اوردوسوندان چىخىب سۇيداشلار سلجوقلار طرفينه كئچمشلر.

اۇزلار

اۇزلار اۇغوزلار يىر قيسىمى اولوب پىچەنكلرين دۇغوسوندا و قىپچاقلار يىر باتيسيندا ياشايدىلار. قىپچاقلار طرفيندن باسقى آلتيندا قالدىقلار اوچون پىچەنكلره هجوم ائديب اونلار باتيبيا سارى كۇچمگه مجبور ائتميشلر. ۱۰۴۸ ميلادى ده اوزلار كيشف يىر جنوبونا قدهر گلدىلر. لاكين روسلار اونلار دالى اوتورماغا مجبور ائتىلر. ۱۰۶۰ دا روسلار يىر انى هجومو قارشىسيندا باتيبيا طرف گئديب آتلى يوزمين نفر ايله بيزانسلا يىر و بولغار يىر مقاومتلر يىر رغباً دانوب دان گئچدىلر و پىچەنكلرين داليسيندا تراكييا و مقدونيه يىر گىرىب اۇرالار يىر ياغما ائتىلر. بۇ زامان شدتلى سوبوقدان اۇزلار آراسيندا ائپيدئمى شكلىنده خسته ليكلر چىخدى. ائله بۇ ائنادا پىچەنكلر ده اونلار هجوم ائتىلر (۱۰۶۵) نتيجده اۇزلار يىر چوخو آرادان گئتى. بير قيسىمى ده بيزانس اوردوسونا گىردى. قالانلار يىر قيسىمى كيشف يىر اطرافينا كۇچدو و بير قيسىمى ده داغىلدى. پىچەنكلر بيزانسلا راجدله يىر داوام ائتىلر. امپراتور آلکسيوكومه نوس زامانيندا تراكييا گلدىلر (اديرنه و كاشانا قدهر). ۱۰۹۱ ده كيچيك چكمه جه (استانبولون بانليوسو) يىر ياخىنلاشدىلار و استانبولو هده له دىلر. بۇ ائنادا سلجوقلار دا آنادولودا ايرهللى گئدىلر، اونلار مرمه ساحلر يىر آليب استانبولو تهديد ائدىلر. بۇ زامان بيزانس امپراتورو آروپاليلاردان يارديم ايسته دى لاكين قىپچاقلار واسطه سيله قورتولدو. چونكى بۇ سىرادا قىپچاقلار ۴۰ مين آتلى ايله پىچەنكلره هجوم ائديب اونلار يىر آياقدان سالدىلار. بۇ حادثه دن سۇنرا پىچەنكلرين بير قيسىمى بوداپست يىر اطرافينه گئديب اۇرادا يئرلشيدىلر، قالان قيسىمى ده اۇزلار و قىپچاقلار قارىشىلار.

قېچاقلار / ۴۱

مجارستاندا تاپىلان خزىنەدە قىزىل قابىلار بىن اوستونىدە گۆك تورك اليفباسىلە پىچەنك توركجەسىلە يازىلمىشىدىر. روسىيە نىن گونىيىنە پۇلتاوادا تاپىلان خزىنە داخى پىچەنكلەرە عايد دىر.

قېچاقلار

قېچاقلار بىزانسىلار و لاتىن لىر كومان (KUMANOS) و روسلار دا پۇلووت (POLOVETS) دىمىشلىر. هر ايكى كلمە سارى شىن معناسىنادىر. چونكى بونلار گۆي گۆز و سارى توكلو دورلر. اسلام منبى لىرىندە بونلار قېچاق و يا قىفچاق دىمىشلىر، قېچاق غضبلى و عصبانى معناسىنادىر. قېچاقلار باتىيا كۇچمكدن قىباق اورتا آسىادا اوغوزلار بىن شىمالىندا تۇبۇل، ايشىم دە ياشايدىلار. بۇ ناحىەدن آلتايلار طرف دە كىمكلر ياشايدىلار. قېچاقلار كىمكلر بىر قولودورلار. قېچاقلار بىن جنوبوندا اولان اوغوزلار وۇلقا (ايتىل) چايبى (باتىيدا) ايله سىحون (گونىدە) و ايرىتىش (قوزنى دۇغودا) آراسىندا ياشايدىلار. ايسىق گۇلونون اطرافىندا دا قارلوقلار بىرلشمىشىدى. شىرقە تىانشان ناحىەسىندە دە سارى اويغورلار واردى.

قېچاقلار گۆك تورك تۇپلولوغونون (جامعەسى نىن) بىر قىسمىنى تشكىل وئرمىشىدىلر. مىلادى ۱۱ - جى عصر بىن ايكىنجى يارىسىندا قېچاقلار بالخاش گۇلونون ايرىتىشە قەدر حاكىم اولدوقلارى حالدا قىطانلار بىن باسقىسى و اوتلاقلار بىن آزىغى اوزونون وۇلقادان گىچىب باتىيا كۇچدولر. اونلار بىن قاباغىندان اۇزلار دا بالكانلار كۇچ ائتدىلر. قېچاقلار روسىيە نىن گونى بوزقىرلار بىن گىلب بىرلشدىلر. قېچاقلار مغۇللار بىن استىلاسىنا قەدر ۱/۵ عصر قارادىز بىن قوزنى بوزقىرلار بىن حاكىم ايدىلر. ۱۰۵۵ دە پرەياسلاول كىزى ايله بىر ماقولە باغلادىلار، لاكىن ۱۰۶۱ دە روسلار بىن مغلوب ائتدىلر و ۱۰۶۸ دە قاچان اۇز و پىچەنكلر بىن خىدمتە آلماق بىهانهسىلە روسلار سالدىرىب كىئىف ياخىنلىغىندا اونلار بىن بىرلشمىش قوشونلار بىن مغلوب و ائتدىلر.

۱۰۸۰ ايلىندە قېچاقلار بالخاش گۇلو و تالاس حوزەسىندىن دانوب آغزىنا قەدر حاكىم ايدىلر مركزلرى داها چوخ دون - دىنى يىشتىر آراسى ايدى.

قافقازدا قوبان ناحىەسى، قوزنى دە ايتىل (وۇلقا) بولغارلار بىن حدودونا قەدر اونلار بىن ايلىندە ايدى. بۇ گىنىش منطقه باتى سىبرى بوزقىرلار بىن دۇغو آروپا بوزقىرلار بىن شامىل اولوب بوندىن سۇنرا دشت قېچاق و يا قېچاق بوزقىرى آدلاندى. بۇ دۇرەدە روسلار، بولغارلار، آلانلار، بورتاس، خزر و اولاهلار قېچاقلار بىن حاكىمىتى آلتىندا ياشايب، قېچاق اولكەسى ۵ حىصەدن تشكىل تاپمىشىدى: اورتا آسىا، اورال، وۇلقا دون - دوتس، آشاغى دىن يىشتر، دانوب بۇلگەلرى. بۇ بۇلگەلدە ياشايان قېچاقلار هر بىرى اۇز باش بوغو (خان) ادارهسىندە ياشايدىلار. بو دۇرەدە باش بوغلاردان آلتون آبا و سارى خان مەهم روللار اوينايمىشلار.

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۴۲

قيپچاقلار ۱۰۹۱ دە مجارستانا و بير ايل سۇنرا دا لهستانا گيرديلر. ۱۰۹۳ دە يىشنى دن بيزانس تورپاقلارينا گيرديلر. ۴ - ۱۰۹۳ دە روسلارا هجوم ائيديلر.

قيپچاقلارين بۇ هجوملاردان آماجى قونشولارين تورپاقلاريني آلماق دئيبيل بلکه ده بوزقيرلارين امنيتى اوچون قونشولارى باسقى آلتيندا ساخلاماق ايسته ييرديلر. قيپچاقلارلا روسلارين آراسى ياخشى اولماييب چوخ واخت آرالاريندا ساواش اولموشدور، ۱۱۱۱ - ۱۱۰۵ ايللرى آراسيندا دۇرد دفعه ساواشديلار. بۇ ساواشلارين خاطيره لرى خلق ادبياتيندا تاثير بۇراخيپ اونو زنگين لشديردى.

۱۱۸۵ ايلي نين باهاريندا روس كنزى ايگور روسلارين بيرلشيك قوشونو ايله آشاغى دون بويوندا قايلالى (كاگانليك) چايى ساحلينده قيپچاقلارلا ساواشدا محاصره يه دوشوب، اوردوسو محو و اوزو اسير اولدو. بۇ ساواش روسلارين مشهور مىلى داستانى اولان ايگور داستانى نين يازيلماسينا سبب اولدو. ايگور داستانى، ايلك دفعه ۱۸۰۰ دە چاپ و نشر ائيديلدى. اوندان سۇنرا دفعه لرله چاپ و اولمايان حيصه لر علاوه ائيديلدى. بۇ داستاندا قيپچاق توركلرى نين ساواش تكنيكى و جسارتلريندن بحث ائيدلميشدير.

قيپچاقلارين دون و قوبان ناحيه لرينده اولان قيسىمى گورجولرله ياخين مناسبتلرى اولموش و بۇ يوللا قافقازين گونثى لرينه گل ميشلر. گورجوستانا گلن قيپچاقلارين چوخو مسيحي اولموشلار. ۱۱۲۳ دە قيپچاقلار تفليسى گورجوستان باشكندى ائديب شيروانشاهلارى خراج و ثرمگه .جبور ائيديلر. عيني زاماندا آذربايجان آتاييگ لريله مبارزه يه باشلاديلار.

قيپچاقلار گورجوستانا كۇچ ائندنن سۇنرا قيپچاق بوزقيريندا آزاليب ضعيفله ديلر. دۇغودا قيپچاقلار دا خوارزمشاه اوردوسونا گيرديلر و ياواش - ياواش اوردونون اساس قيسىمىنى قوردولار. لاکين بو اوردو ۱۲۲۰ دە موغول هجومو قارشيسيندا آرادان گئتدى.

قارادئيز شمالينداكى بوزقير قيپچاقلارى دا روسلارلا بيرليکده موغوللارلا ساواشديلار. لاکين جبّه و سۇباتاي تومن لرينه مغلوب ائديليب جۇجى اولوسونا داخيل اولدولار. بۇ حادثه دن سۇنرا قيپچاقلارين بير قيسىمى مجارستانا، مهم بير قيسىمى ده وۇلقا بولغارلارى نين يانينا گئتديپ اۇرادا يئرلشديلر. بۇ قيپچاقلار وۇلقا بولغارلارى نين دانيشديغى تورک لهجه سيني تدریجله دگيشديريب و قيپچاق لهجه سينه چئويرديلر.

موغول استيلاسيندان سۇنرا دشت قيپچاق دا آلتين اوردو دولتى قورولدو (۱۲۵۶).

۱۳ - جو عصر دن سۇنرا دشت قيپچاق خلقى نين اقتصادى وضعيت پوزولدو، قيتليق و خسته ليک ائيدئيملىرى اونلارين حيوانلاريني آرادان آپاردى. قيپچاقلار روسلارين عادت لرينه اوباراق اۇز اوغلانلاريني پولا ساتماغا باشلاديلار. ساتيلان جاوانلارين چوخو مصره آپارىلدى و اۇرادا ايوبى لرين اوردوسونا آلينديلار. ياواش - ياواش بونلارين سايبسى و نفوذو اوردودا آرتدى. نهايت ۱۲۵۰ دە عزالدین آيبگ، ايوبى سلطانى نين يئرینه اوتوراراق مصرده تورک سلطنتى نى قوردو. اوندان سۇنرا سلطان قۇتۇز و سۇنرا سلطان ييگ بارس تخته اوتوردولار.

قىپچاقلار / ۴۳

سلطان بىگ بارس اۋزوندن چوخ باجاريق و لياقت گۇستەرب موغوللارى سوريه دن ائشىگه سالدى و اسلام خلافتىنى احيا ائتىدى. بىگ بارسدان سۇنرا اونون يئرئنه كئچن سلطان قالاوون دا بىر قىپچاق ايدى (۹۰ - ۱۲۷۹) اۋ مصرده مملوك سلاله سىنى تشكىل وئردى و موغول - ارمنى - فرانك اوردولارىنى مغلوب ائتىدى. اۋنون اۋلادلارى، چركس لرئن اقتدارى اله آلانا قدهر (۱۳۸۲) مصرده سلطنت ائتىلر.

مملوك حۇكمدارلارى آلتين اوردو حكومتى ايله دوستلوق قوردولار. بۇ زامان مصر مملوك دولتىنه تورك حكومتى و مصر ايله سوريه يه توركيه دئير دىلر. ۱۵۱۷ ده مصر عثمانلى توركلرى طرفىندن فتح ائدىلدى.

پئچەنك، اۋز و قىپچاق ائللرى ۱۳ - ۹ عصرلرئنه روسلارئن قارادئيزه گلمه لرئنه مانع اۋلوب داغستان حوالىسى، ترەك چايى بويو و قونشو يئرلرئن توركلشمه لرئنه سبب اۋلدولار. بۇگون بىر قىسمى قافقازدا و بىر قىسمى دا اۋرتا آسيادا جيحون آغزئنا كۇچوب و اۋرادا ياشايان قارا قالپاقلارئن اصلى پئچەنك، اۋز و بئرندى قارئشىغى دىر. بئله نظره گلير كى رومانىا قاقاۋزلارى دا اوزلارئن اۋلادلارى اۋلوب، ميلادى ۱۳ - جو عصرده رومانىادا يئرله شىب و مسيحي اۋلموشلار.

ميلادى ۱۳۳۰ ده رومانىادا تشكىل تاپان رومن دولتى نين ده قومان - قىپچاق توركلرئنه دايانان بىر باشبوغ عائله سى طرفىندن قۇرولدوغو معلومدور. قوروجوسو توخ - تمير اوغلو باسارآبا (باسماق فعلىندن اۋلوب، آبا دا تورك عنوانلارئنداندئر) ايدى. رومانىانين شمالئندا كى باسارآبا بۇلگه (منطقه) سى ده اونون آدئنا منسويدور.

قىپچاقلارئن بىر قىسمى موغوللارئن قاباغئندا دالى اوتوروب بيزانس امپراتورلوغونا كئچدىلر و تراكياء، مقدونيه و باتى آنادولودا يئرله شىب بيزانس اوردسونا گيردىلر. قىپچاقلارئن بىر قىسمى مجارستانا كۇچوب اۋرادا يئرله شدىلر و بو حادثه دن سۇنرا بىر چوخ قىپچاق سۇزلىرى هجار دىلئنه گئچدى.

بۇ تاريخلرده قىپچاق توركجه سى چوخ يايلىمئشىدى. بۇ دىلئن و يا لهجه نين ان مهم اۋرنه يى كۇدئكس كومانىكوس CODEX CUMANICUS دىر. بۇ كتاب قىپچاق دىلى نين لغت و قرامئر كتابى دىر و مسيحي مسيونرلر طرفىندن قىپچاقلارى داها آسان مسيحي لشديرمك مقصديله يازىلمئشدير (۱۳۰۳). كتاب ايكى حصه دن عبارتدئر. بىرىنجى حصه سى قىپچاق - لاتئن و فارسى لغت و قرامئرى دىر كى ايتاليالى مسيونرلر طرفىندن يازىلمئش، ايكىنجى حصه سى قىپچاق - آلمان لغت و قرامئرى دىر و آلمانلار طرفىندن يازىلمئشدير.

اوغورلار و بولغارلار

وامبىرى (VAMBERY)، نىمىت (GY. NEMETH) و دىگر توركولوقلار بىن تىدقىقلىرى بولغارلار بىن تورك اصلىن بىن اۇلدوغونو اثبات ائىمىشىدىر. بولغار كىلمەسى گۇك تورك دىلىن بىن قارىشىق معناسىنا گىلىمىشىدىر. (بولغاماق = بولاماق = قارىشماق). بولغار سۇزو ائىل و مىلت آدى اۇلاراق ۵ - جى عصر بىن اىكىنجى يارىسىن بىن قاپاق موجود دىئىلىدى. آتىلا بىن اوغلو دىزى بىن اۇلومون بىن سۇنرا قارداشى اىرنك ۴۶۹ دا ھۇنلار بىن اۇرتا اوروپا بىن قارادىزى بىن قوزنى ساحللىرىن بىن گىتىردى و اۇرادا اۇغور آدىن بىن باشقا بىر تورك ائىلى اىل بىر يىردە ياشا بىب بىر - بىرىن بىن قارىشىدىلار. بولغار بىن قارىشماغىن بىن عملە گىلن خىلقە بولغار دىئىلىدى. بولغار سۇنرا بىن بولغار دولتىنى تىشكىل و ئردىلر لاكى بىن اىرنكى اۇز دولتىلرى بىن قوروجوسو بىلدىرىلر.

اۇغورلار وۇلقا اىلە دانوب آراسىن بىن بۇلار بىرلىگى شكىل بىن ياشا بىردىلار. پرىسكوسون يازدىغىنا گۇرە اۇغورلار ۴۶۵ - ۴۶۱ اىللىرىن بىن سابارلار بىن باسقى سىلە اۇرال داغلىرى بىن دۇغوسون بىن باتىيا كۇچدولر. بۇ ائنا دا اوچ دىستە اىدىلر: ساراوغور، اوراوغور و اۇن اوغوز.

اۇغورلار، اوغوزلار بىن قارداشلىرى اۇلوب مىلاد بىن اوچ يوز اىل قاپاق اۇنلار بىن آىرلىب باتىيا گىلىمىشلر. زامانلا اونلار بىن لهجەلرىن بىن (ز) يىرىن بىن (ر) اىشلەنىب و كىلمە باشىن بىن كى (ى)، «د» اىلە عوضلىنىمىشىدىر. مىثلاً بىلان، دىلوم اۇلموشدور. (ابراھىم قىس اوغلو - تورك مىلى كولتور و - استانبول ۱۹۸۴).

چىن مىن بىلرى بىن يازدىغىنا گۇرە مىلاد بىن قاپاق اوچونجو عصر بىن باشلار بىن اۇغوزلار بىن مەم قىسمى اۇرتا و گونى اىرتىش اطرافىن بىن ياشا بىب تىنگىل بىن يا تىنگىلى آدانىردىلار. چونكى بولغار سىنجاب (تىنگ) تىجارتى اىلە مشغول اىدىلر. اوغورلار ۵۵۰ مىلادى سىرالار بىن بىلە بۇلمونموشلر:

قافقاز بىن شىمالىن بىن اون اوغورلار، دون اىلە وۇلقا آراسىن بىن اوتوز اوغورلار و دنى پىرە طرف بوزقىرلار دا دا دوققوز اوغورلار، باتىدا كى دوققوز اوغورلار (قارا بولغارلار) بىزانسلار بىن اىللىك و ئرگى آلىب اونلارلا بىن دوست، بىن بىن دە دوشمن اۇلوردولار. دوققوز اوغورلار اسالاولارى قاباغا سوروب بىزانسلار بىن داواملى باسقى آلتىن بىن توتموشلار. امپراتور آناستازىوس (۵۱۸ - ۴۹۱) بولغار بىن قاباغىنى آلا بىلمك اوچون استانبولون اطرافىن بىن مشهور سور (دىوان) لارى تىكدىرىمىشىدىر. سۇنرا بىن بىزانسلار دا چىن لى لركىمى قارداش اولان دوققوز اوغورلارلا اوتوز اوغورلار بىن آرالار بىن پۇزدولار، اىكى قارداش ائىلر بىر - بىرىن بىن ھجوم ائدىب دوققوز اوغورلار مغلوب اۇلدولار و بىر قىسمى تراكىدا يىرلىشىدىلر.

بولغار دولتلىرى

ايلىك بولغار تورک دولتى ۶۳۰ دا بۇيوک بولغار دولتى آدېله قوزنى قافقازدا قورولموشدور.

الف - بۇيوک بولغار دولتى:

بۇ دولت اۇن اوغورلارین اکثریتی ایله قافقازین شمالیندا ۶۳۰ دا یعنی بیرینجی گۆک تورک خاقانلیغی ییخیلاندا سۇنرا قورولموشدور. دولتین قوروجوسوباشبوغ قورد تاریخچى لرین یازدیغینا گۆره آسیا هۇنلاری نسلیندن دیر. قوردون اۆلوموندن سۇنرا (۶۶۵) خزرلرین باسقى سیله بولغار دولتى ییخیلدى. خلقین بیر قىسمى شمالا طرف كۆچوب وۇلقا بولغارلارینی و یا خارجی بولغارلاری تشكىل وئردیلر. بونلارین اکثریتینی اوتوز اوغورلار تشكىل وئرمیشدی. اۇن اوغورلار مجارلارلا بیرلیکده قوردون اوغلوبات بايان باشچیلیغیندا خزرلره تابع قالدىلار. بۇ گونكو بالخارلارین بونلارین نسلیندن اۆلدوقلاری ظن ائدیلیر. بات بايانین كىچىك قارداشى آسپاروخ اوغورلارین بۇيوك بیر قىسمى ایله دانوبا طرف گئدیلر (۶۶۸) و یشنى بولغار دولتىنى قۇردولار (داخلى بولغارلار ۶۷۹).

ب - دانوب بولغار دولتى:

آسپاروخ (۷۰۲ - ۶۷۹) امپراتور کونستانتین مقاومتینه باخمایاراق دوبروجانین جنوبوندا بولغار دولتىنى تشكىل وئردى. بۇ دولت وۇلقا بولغار دولتىندن داها كىچىك اۆلدوغو حالدا اوندان داها چوخ داوام ائتدی. دانوب بولغار دولتى تئزلیکله گوجلەنیب ۱۸ - ۷۱۷ ایلرینده عربلر استانبولو محاصره ائتدیكلری زامان بیزانسلارلا یاردیم ائدیپ استانبولو مدافعه ائله دیلر. سۇنرا بیزانسلار بولغارلارین گوجلنمه سیندن نگران اولوب نئچه دفعه اونلارلا هجوم ائتدیلر و اونلارین باشکندی پئره یاسلاوى (PEREYASLAV) داغیتدیلار. لاکین قوروم خان زامانیندا بولغارلارلا یشیلدیلر. قوروم خان ادیرنه یه گلیب استانبولو محاصره ائتدی (۸۱۴) لاکین ائله بۇ سیرادا آغیز و بورون قاناماسیندان (داخیلی قاناما) اۆلدو. قوروم خان استانبول محاصره سیندن قاباق صوفیه (۸۰۹)، نیش و بئلگرادین قالالارینی اشغال ائتمیشدی.

قروم خانین اوغلو اومورتاق (۸۳۱ - ۸۱۴) درحال بیزانسلارلا ۳۰ ایللیک بیر باریش مقاوله سی امضالادی، اومورتاغین دۇرو بولغارلارین ان پارلاق زامانی اۆلموشدور. اومورتاق

چوخلو شهر و قصبه لرى تىكدىردى. سۇ يۇللارى و چمشه لىر اچدىردى. اونون ات اوستونده كى
هيكلى بير يازىلى داش ايله مادارا قصبه سينده او دۇرون يادگارى دىر.
بولغارلار يئرلى خلكله قارىشماق نتيجه سينده ياواش - ياواش اسلاولاشدىلار. بۇ حادثه
اومورتاقدان سۇنرا بوريس خانين (۸۸۹ - ۸۵۲) مسيحي اولماغىندان سۇنرا (۸۶۴)، شدتلندى و
ياواش - ياواش اسلاو و بيزانس تائيريله بوگونكو شكلىنى آلدى.

ج - وۇلقا بولغار دولتى:

بۇبوک بولغار دولتى نين سقوطنودان سۇنرا چوخونو اوتوز اوغورلار تشكىل وئرن
بولغارلار نين بير قىسمى وۇلقا - قاما (چولمان) چايلارى بولگه سينه كۇچدولر و اورادا بير دولت
تشكىل وئردىلر. بۇ دولتى تشكىل وئرن خلق اوتوز اوغورلاردان باشقا، يئرلى فين - اوغورلار،
سابارلار، خزرلر و اوزلاردان تشكىل تاپمىشىدى. وۇلقا بولغار دولتى ۵ / ۸ عصر يعنى موغول
استىلاسىنا قدير داوام ائتىدى. بونلاردا اكينچىلىك و آليش - وئرىش چوخ گوجلو اولوب يئرلى
ده اكينچىلىك اوچون چوخ الوئرىشلى ايدى. هم ده آروپا و اورتا آسيانين آليش وئرىش يۇلوندا
ايدى. خصوصيله خزر دولتى نين ضعيفله مەسیندن سۇنرا بولغارلار نين دورومو داها دا
ياخشىلاشدى، بولغارلار بير چوخ شهرلر تىكدىلر.

وۇلقا دولتى نين باشكىندى بولغار شهرى ايتىل (وۇلقا) چايى نين كناریندا، وۇلقا - قاما
چايلارى نين بيرلشديگى يئر نين يوز كيلومتر جنوبوندا يئرله شيب اولوب ۱۲ - ۹ - جى ميلادى
عصرلرينده دۇغو آروپانين ان مهم تجارت مركزى ايدى.

بولغارلار نين دۇغوسوندا باشقىردلار و باتيسيندا دا روسلار و بورتاسلار ياشايبىردىلار؛ بۇ
بولغار نين حقينده ان چوخ گووه نيلن معلومات، ابن فضلان سفرنامه سينده يازىلمىشىدىر.

اونونجو عصر نين باشلاریندا (۹۲۲ - ۹۲۱ = ۳۰۹ هجرى) بولغار خانى آلميش خانين
ايسته يى اوزره خليفه المقتدر طرفیندن، ابن فضلان باشچىليغىندا بير هيئت بولغار باشكىندىنه
گلدى. بۇ هيئت اسلام دينى نين اصول و قايدالار نين بولغارلارا اوگرتمك مقصديله گلمىشىدى. بۇ
سفرنامه ده بولغارلاردان باشقا، اوغوزلار، پشچه نكلر، باشقىردلار، خزرلر و اسلاولار حقينده
داخى معلومات وئرىلمىشىدىر.

وۇلقا بولغارلارى مسلمانلىغى قبول ائندندن سۇنرا دۇغو آروپادا تورک - اسلام كولتورونون
نماينده سى اولدولار.

بولغارلار اوللرده دۇرد خانلىق شكلىنده ياشايبىردىلار. اونونجو عصر نين اورتالاريندا سۇنرا
هاميسى بيرله شيب بير خان اداره سينه گيردىلر.

۱۳ - جو عصر نين ايلك يارىسيندا وۇلقا بولغار دولتى موغول اوردوسو طرفیندن يىخىلىب
باتوخان (چنگىز نين نوه سى) اوردوسو بولغار شهر نين ۵۰ مين نفوسيله داغىتىدى (۱۲۳۶). بۇ

بولغار دولتلىرى / ۴۷

حادثة دن سۇنرا بولغارلار خراب اولموش شەرلرنى احياء ائتمگە چالشىدىلار، لاکين (۱۳۶۱ - ۷۴۰) هجرى شمسى ده پولاد تيمورخان طرفيندن ايکينجى دفعه اولاراق خراب ائيدىلدى. اوچونجو دفعه ده ۱۳۹۱ ده امير تيمورون آلتون اوردو خانى توقتاميشا قارشى هجوم ائيدىگى زامان خراب ائيدىلدى. بوندان سۇنرا خلق داغىلدى. بىر قىسمى قامانين قوزئيبه غازان چايى بۇيونا كۇچدو. اون بئشينجى عصرين اۇرتالاريندا بورالاردا بولغار قىپچاق قارشىغى مسلمان خلق ياشاييردى كى، سۇنراكى غازان خانلىغى نين اساسينى بونلار تشكىل وئردىلر. بئله نظره گليركى ديللرى اوغور توركجهسى نين بىر لهجهسى اولان چوواشلار اسكى بولغارلارين نسليندن دىرلر.

خلج لر

خلج لر اسكى تورك ائللريندن اولوب، اۇنلاردان قديم زاماندا آيرىلىب باتى و گوتشى افغانستانا، اورادان دا هندوستان و ايرانا كۇچ ائتميشلر. بىر قىسمى ده افغانستاندا قاليب پشتولار آراسيندا ارييب بوگونكو قلزاي (قلجائى) لارى تشكىل وئرميشلر. محمود كاشغرى ديوان لغات ترك ده خلج لرى، اوغوز، قىپچاقلارلا بىر ائلدن ساييب و خلج لر حقينده آشاغيداكى داستانى نقل ائتميشدير:

اسكندر سمرقنددن گئچيب توركلر اولكه سينه هجوم ائيدىگى زامان تورك خاقانى «شو» اوردو سيله گئرى چكىلدى. بۇ ائناده ترك لردن ۲۲ نفر عائله لريله اورادا قاليب ايكى نفر داها اونلارا قووشدولار. قالان ۲۲ نفر خاقانلارى نين داليسينجا گئتمك ايسته دىكلرى حالدا بۇ ايكى نفر اونلارين سۇزونه باخماييب بيز اۇز يوردو موزو ترك ائتمه ريك، اسكندر گليب - گئدر، بيزده بوردا قالاريق - دئميشلر. اۇ زامان ۲۲ نفر آجىقلايب اونلارا قال آچ دئدىلر، بۇ ايكى نفرين نسليندن اولان طايغايا خلج دئيلميشدير.

اسكندر گليب بۇ ايكى نفرى گۇره نده اۇزون ساچلارى و ديللرينه باخاراق اۇنلارا تورك مانند (توركمن) دئميش و اونون اوچون اونلارا توركمن ده دئيلميشدير.^(۱)

اوغوز داستانيندا خلج لر حقينده بئله روايت ائديلميشدير: بىر گون اوغوزخان اوردو سيله سفره گئدركن يۇل اوستونده بىر ائوه راستلادى. بۇ ائوين ديوارلارى قىزىلدان، پنجره لرى گوموشدن و تاوانى دميردن ايدى. ائوين قايسى باغلى ايدى. اوغوزخان يانيندا كىلاردان بىرينه، قال آچ دئدى. اۇ زاماندا بۇ آدامين اولادلارينا و نسلينه قالاچ يا خلج دئيلدى.^(۲)

ديوان لغات ترك و حدود عالم تاريخينده خلج لر حقينده معلومات واردير. اوروپا

۱- كاشغرى. ص ۲۳ و ۲۴ و بتان خلج ائمل اسين، تركيات مجموعهسى ۱۹۷۲ - استانبول

۲- اسلام آنسيكلوپيدىسى جلد ۱ / ۵ صفحه ۱۱۰.

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۴۸

شرقشناسلاريندان ماركوارت (ايرانشهر)، مينورسكى و سميرنوا دا خلج لر باره سينده قيمتلى تدقيقلر ائديب بۇ نتيجه يه گلميشلر كي، خلج لر ميلادى ۶ - جى عصر دن تاريخ صحنه سينده ظاهر اولموشلار.

تاريخى باخيمدان خلج لر اوج يترده تۇپلو حالدا ياشارميشلار، بالاساغون اطرافى، پنجكند و جيحون ايله سئند چايى آراسيندا.

چين قايناقلارى و افسانه لره گۇره بالاساغون يا صوياب و تالاس دا ميلاددان قاباق دا توركلر ياشارميشلار. چين و عرب تاريخلرى نين يازديقلارينا گۇره باتى توركلرى ۶۵۸ - ۵۸۱، تورگيشلر ۷۶۶ - ۶۵۸ و قارلوقلار ۹۰۰ - ۷۶۶ و قاراخانلار دا ۱۲۵۰ - ۸۵۰ ايللر بنده بۇ بۇلگه ده حكومت ائتميشلر.

ميلادى ۹۸۲ ده ابن خردادبه طرفيندن تاليف ائديلن حدود عالمين يازديغينا گۇره خلج لر جيحون دان غزنه صحارسى (زابليستان) نده ياشايارميشلار. يشنه عيىنى منبعه گۇره خلج لر و اوغوزلار ۷ - جى عصرين اورتالاريندان سيستان، الداوار (داوار) و كابول دا ساكن اولوب خلج لر كابول و غزنه ده پادشاهلىق قورموشلار و كابول شاهى ايله غزنه شاهى روتبيل قارداش ايمشلىر. هندوستاندا ۸ - جى عصر دن برى هندوكوش دان سئند چاينا قدهر منطقه ده «تورك شاهى» قورولموش و سكه لرى نين اوزه رينده اسكى توركلرين عادتينه گۇره پادشاهين تاجى اوستونده قورداشى ترسيم ائديلميشدير. هند تورك شاهى دامغاسى دا اوخلا ياي ايميش.

۸ - جى عصرده كابل شاه و روتبيل عربلرله حرب ائتميشلر. ۸۷۰ (۲۵۶ هجرى) ده خلج لر غزنه ده يعقوب ليته يئتميشلر. صفارى لردن سۇنرا آلپ تكين و سوبك تكين غزنه نى آلميشلار. هندوستاندا ۹ - جى عصرين سۇنوندا تورك شاهينى برهمن وزيرى حبس ائديب اونون يثرينه اۇتوردو و هند شاهينى قوودو.

ميلادى ۱۰۰۳ ده ده سلطان محمود هندشاهى دولتينى بيخدى و هندوستانى آلدى. غزنوى اوردوسيله هندوستانا گئدن خلج لر اۇرادا اقطاع الده ائديب مهم كوتله لر حالينده يئرلشميشلر و سۇنرادان قورلولار سلاله سينه منسوب سلطانلار ن خدمتينه گيرميشلر.

خلج لر غزنه لى سلطان مسعود زامانيندا عصيان ائديب غزنوى اوردوسونون سلجوقلورا يئتميله سينه سبب اولدولار. قورلار حكومتى هندوستاندا سلطان محمد خوارزمشاه طرفيندن دوشورولدو و خلج توركلرى خوارزمشاهلارا تابع اولدولار و سلطان محمددين موغوللارلا ساواشيندا اشتراك ائدليلر.

جلال الدين خوارزمشاه زامانيندا خلج لر سيف الدين اوغراق باشچيلغيندا غزنه يه گلديلر و جلال الدين اوردوسو ايله بيرليكه موغوللارلا ساواشيب، اونلارى پرواندا مغلوب ائدليلر (۱۲۲۱). بۇ ساواشدا ساغ جناحين مهم حيصه سيني قارلوقلار و سۇل جناحى دا خلج لر تشكيل وئرميشدى. سۇنرادان ساواش غنيمتلرينه گۇره آرالاريندا اختلاف چيخدى و سيف الدين اوغراق اوردوسوايله پيشاوره گئتى و اوج آى سۇنرا دا مغۇل هجومو قارشيسيند

بولغار دولتلىرى / ۴۹

آرادان گىتىدىلر.

خلجلىر مىلادى اونونجو عصرده مسلمان اولدولار و اوندان سونرا هندوستاندا خلج حكومتلىرى قوردولار. اولان بنگالدا ۱۲۲۰ دن ۱۲۹۰ قدهر و سونرا دهلى ده ۱۲۹۰دان ۱۳۲۱ قدهر و سون اولاراق ملوادا (هندوستانين مركز بؤلگهسى) ۱۴۳۶ دان ۱۵۱۳ قدهر حكومت ائتدىلر.

خلجلىرىن بىر قىسمى سلجوق اولدولاريله ايرانا و آنادولويان گىلدىلر. بئله نظره گلىركى، ايران خلجلىرىن اكرىتى موغوللارين هجوم ائتدىكلىرى زامان افغانستان و خوراساندان ايرانين اورتا بؤلگهلىرىنه كۆچ اتمىشلىر.

شرفالدين يزدىن يازدىغى ظفرنامه به گۆره ۱۴ - جو عصرده، امير تيمور زامانىدا خلجلىر ساوه، قوم و كاشان حوالى سىنده ياشايدىلار.

ساوه حوالىسى خلجلىرىن بىر قىسمى سونرادان آذربايجاندا موغانا كۆچموشلىر، بونلارين حقىنده ميرزا محمدصادق ين يازدىغى تاريخ گىتى گىشا (۱۱۹۸ هجرى) دا بحث ائدىلمىش و بۇ كتاب ۱۳۱۷ده تهراندا سعيد نفيسى طرفىندن چاپ و نشر ائدىلمىشدىر.

بۇگون ايراندا خلجلىر قوم شهرى نين جنوبوندا يعنى خلجستاندا و اراك، ساوه حوالى سىنده خلقىن اساس كوتله سىنى تشكيل ائدهرك ياشايدىلار.

مشهور آراشدىرىجى سمىرونوا سيحون، تاشكند و پنچكند بؤلگهلىرىنده تاپيلان سكهلىر آراسىندا خلجلىر سكهلىرىنى گۆرموش، بۇ سكهلىر اوزه رىنده سغد اليفباسيله (خلج اولدو) خلج باشكندى يازىلمىش و اوچ خلج پادشاهى نين تصويرى قازىلمىشدىر.

سمىرونوا طبرى تاريخى و كاسان (مغ داغى) قالاسىندا تاپيلان و خلج پادشاهى ديواستيجه عائد اولان سندنلرين تديقىندن بئله نتيجه آليركى، بۇ سكهلىر خلج حوكمرانلارينا عائد اولوب بونلار ۷ - ۸ - جى عصرلرده پنچكند و فرغانهده ياشايدىمىشلار. خلج حوكمدارى ديواستيج طبرى تاريخى نين يازدىغىنا گۆره ۲۱ - ۷۲۰ م (۴ - ۱۰۳ هجرى)ده عربلرله ساواشمىش و خجند قالاسىندا اطرافىندا كىلارلا بىرلىكده اولدورولموشدور.

پنچكندده تاپيلان رسملىرىن بىر قىسمىن فرونكىن (FRUNKIN) نشر اتمىشدىر. بونلاردا خلجلىرىن قىافه، گىيىم و ماتم مراسىملىرى تصوير ائدىلمىشدىر. بۇ رسملىرىن بىر قىسمى خلج پادشاهلارنى نين ساراي ديوارلارىنىدان اله گىشچىمىشدىر. بونلار گرافىك متودو و رئالست اوسلوبلا چكىلمىشدىر.

پنچكندىن ايكى نۆمرهلى معبىدىنن الده ائدىلن رسملىرىن بىرىنده ياس مراسىمى گۆسته رىلمىشدىر. بۇ تصوير سىاوشون اولومونه تۇتولان ياس مراسىمىنه عائددىركى، هر ايل بوخارادا توتاردىلار: بۇ مراسىم محمود كاشغرى نين ديوانىندا افراسيابا توتولان ياس مراسىمى حقىنده يازىلانلارلا عىنى دىر. بۇ تابلودا اسكى تورك حوكمدارلارنى نين عادتى كىمى اولونون جسدى گونبىلى بىر ارابه نين اوستونه قويولموش و اطرافىندا كىلار يارى چىلپاق اولاراق

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۵۰

اوتورموشلار و ساچلاريني يۇلوب اوز و قولاقلاريني كسيرلر.
تابلودا ماتم يا يوغو توتان و مشعل يانديران، ديز چۇكموش، مأيوس، تاجلى قادين
سياوشون آناسى و افراسيايين قيزى «كاز» دير.
بۇ تابلودا ايكى قروب انسان آغ و قيزيل دريلى اۇلاراق گۇرولمكده دير. بئله نظره گليركى،
رنگ آيريليغى ائتيك و يا طبقه آيريليغيني ايفاده ائتميشدير.

كولتور-مدنيت

توركلر اسكى چاغلاردا باتى آسيا و دۇغو أوروبا بۇزقير (دشت، استپ)لاريندا
ياشاديقلارى اوچون ايلك قۇردوقلارى كولتور و مدنيت ده بۇزقير كولتورو آدلانديريلميشدير.
اسكى كولتور و مدنيت لرى خلقين ياشادىغى جوغرافى بۇلگه لرينه گۇره اورمان يا مئشه،
كندلى و بير ده بوزقير مدنيتى اۇلاراق اوچ قرويا آييرميشلار. (البته بوزقير چۇل دئيبيلدير،
بوزقيردا ياغيش، سۇ و اوتلاق واردير).

ييلديگيميز كيمي كولتورون تشكولونده جوغرافيا، انسان و جمعيت هر اوچونون تأثيرى
واردير. اونا گۇره ده هر توپلوم و بۇلگه نين اۇزونه خاص كولتورو واردير.

بوزقيردا توركلردن باشقا ائللر (موغوللار، آريائى لر) ده ياشاميشلار و هر بيرى اۇزونه
مخصوص بوزقير كولتورو ميدانا گتيرميشلر. تورك بۇزقير كولتورو و يا آتلى كۇچه به كولتورونده
آت و دمير اساس دير. حالبوكى موغول كولتورونه دمير سۇنرادان گيرميش. حتا مغوللار ۱۳ -
جو عصره قده اوخلارى نين اوجونو دميردن يوخ سوموكدن دوزه لده رميشلر.

بوزقير كولتورونون منشأينى بعضى مؤليفلر اسكيت و يا ساكالارا باغلاميشلار.
اسكيت لر قارا دنيزين قوزنى بوزقيرلاريندان توركوستانا قده ياييلميشديلار. هرودوتون
يازدىغينا گۇره توركلر ميلاددان قاباق ۷ - ۶ - جى عصرلرده دۇغودان گليب اسكيت لرله برابر
ياشاميشلار و اونلارين حاكم طبقه سيني قورموشلار. آلپ ارتونقا (افراسياب) دا اونلارين
خاقانى اۇلموشدور.

بوزقير كولتورونون اساسينى تشكيل وئرن آتين ان اسكى قاليقلاريني سيبيرى نين آلتاى
داغلارى نين باتيسيندا مينوسينك منطقه سينده يعنى توركلرين اسكى يوردلاريندا تاپميشلار. بۇ
منطقه ده كى تاپينتيلار مينوسينك كولتورونو (۱۷۰۰ - ۲۵۰۰ م.ا) و بۇرادان ۲۵۰۰ كيلومتر
قوزئده اولان آندرونوو كولتورونو تشكيل ائتميشلر.

اكثر مؤليفلرين فيكرينه گۇره آندرونوو كولتورو مينوسينسك كولتورونون داها انكشاف
ائتميش شكلى اۇلوب و توركلرين اجدادينا عايد اۇلموشدور (۱۲۰۰ - ۱۷۰۰ م.ا).

بۇبوک تدقيقاتچى كى سئلوفون (KISELEV) فيكرينه گۇره آندرونوو انسانلارى يعنى آتلى
ساواشچيلار اطرافا حاكم اۇلوب حرب تاريخينده يئنى مرحله آچميشلار.

بولغار دولتلىرى / ۵۱

۱. شميدت (W.SCHMIDT) اۋ.مىنگىن، ۋ.كوپپر (W.KOPPERS)، ف. فلور F.FLOR كىمى
اوتريشلى مشهور كولتور تارىخچىلىرى نىن فيكرلرئنه گۆره آت ايلك دفعه توركلرين اجدادى
طرفيندن اهلى لشديرلميش و مينمك و ساواش اوچون ايشله ديلميشيدير.
توركلر آتلىرى ايلخى حاليندا بسله ييب اونون اتين يثيهر و اونو قوربانلىق اندرميشلر. هم ده
ياد اولكله ره ساتيب اقتصادلارنى تامين اندرميشلر.

چين ليلىر آتا مينمك و آت اوستونده ساواشماغى هونلاردان اويرنميشلر (۳۰۰ م.اۋ). چين
قايناقلارىندا گۆك تورك زامانىدا عايد ۱۱ جنس تورك آتندىن بحث انديلميشيدير.
تورك اوشاقلارى كىچىك ياشدان قوبونا مينيب اوخلا قوشلارى اوولايارميشلار و بلوغ
چاغىنا گلمه ميش آت مينمك و اوخ آتماقدا اوستاد اولارميشلار.

چين و بيزانس مۇلفلرئنىن يازديغىنا گۆره هونلار آت اوستونده ياشارميشلار. سانكى آت
اوسته آنادان اولوب آتى مقدس سايارميشلار.اۋ. مىنگىن O.MENGHIN - ين فيكرئنه گۆره ان
اسكى مدنيت لر چاى اطرافيندا ياشايان كندلى و اكينچيلر آراسيندا كۇچرى، ساواشچى آتلى
چوبانلارن دخالتيله ميدانا گلميشيدير.

اورتا آسيادا ۱۵۰۰ ايل ميلاددان قاباق آرال گۆلو اطرافيندا بۇزقير خلقى ايله آريائيلر
آراسينداكى تماسلار و قارىشمالار تشكيلات و دولت قۇرماق احتياجىنى ميدانا
گتيرميش (A.ALFOLDI) و ديلچىلىك باخيمىندان دا بۇ مختليف ائللر آراسينداكى تماسلار و
قارىشمالار ۱۵۰۰ ايل ميلاددان قاباق باشلانميشيدير. توركلرين اكينچى كندليلر اوزه رينه
حاكيميتينده دميرين ده رولو اولموشدور.

دمير معدنى آلتايلاردا و يثنى سنى چاىي نين قايناق منطقه لرئنده بۇل مقداردا اولوب توركلر
طرفيندن چىخاردىلىب اوندان سيلاح و باشقا آلتلر قايرىلىردى.
اورتا آسيادا قازيلان اسكى توركلرين مزاريندا (گوركان) تاپيلان دمير اشياىلارنى نين تارىخى
ميلاددان قاباق ايكى مين ايلين اوللرئنه گئديب چىخىر.

اجتماعى تشكيلات

اورخون يازىلى داشلارينا گۆره توركلرده اجتماعى بنيه و تشكيلات عائله (اوغوش)دان
باشلايلاق ائل (ملت يا دولت)ه قدهر گئيشله ميشيدير. نئچه اوغوش بير اوروغو و نئچه اوروغ بير
بۇى (بۇد)يا قبيله نى تشكيل وئريب، سياسى بير تشكيلاتا باغلى اولان بۇى، اوق يا اوخ
آدلانىردى. بۇدون دا بۇيلارين مجموعه سينه دئىيلىردى. بۇدون سياسى جهتدن مستقل و يا بير
ائله باغلى اولايلىردى.

ائل يا ايل بۇيلارين و يا بۇدلارين بير آرايا گليب سياسى باخيمدان مستقل بير تشكيلات
ايدى. توركلر عرب لردن فرقلى اولاراق قبيله شكلىنده يوخ داها چوخ ائل شكلىنده ياشاميشلار.

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۵۲

عائله قان قوھوملوغو اساسينا قۇرولموش و آتائين رياستينده (آتا ارکى) اداره ائدیلیردى. (موغوللاردا توركلردن فرقلی اۇلاراق آنا ارکى وارايدى).
اۇغلان ائولنديکدن سۇنرا حيصه سینی آلیب آتا ائويندن چيخار و يئنى ائو قوراردى. آتا ائوى کيچيک اۇغولا قالاردى.

توركلرده بير آرواد آلماق عادت ايدى. لاکين قارداشين آروادى و يا آتائين اۇلادسيز گنج قاديني دول قالسايدى اونونلا ائولنمک بير وظيفه ايدى.

ھۇن قاديئلارى کيشى کيمى آتا مينه، توپ اوينار، گوله شر و سناواشلاردا اشتراک ائدەرديلر. عيني زاماندا عفت و نجابتله ده مشهور ايدیلر. اگر ساواشلاردا قادين دوشمنه اسير دوشسه ايدى چوخ بۇيوک حقارت سايبيلاردى.

اسكى دن آتاي قانگ يا کانگ و آتاي دا اۇگ دئييليردى. ميلادى ۹ - جو عصر دن سۇنرا آتا و آنا کانگ و اۇگون يئرینی توتدو. عائله افرادينا مخصوص آدلارين چوخلوغو توركلرده عائله نين اهميتيني گۇسترير.

دولت داعى آتاکيمي سايبيليردى و ايکى تمله، عائله و اۇردويا داپانيردى. هر بۇيون باشيندا بير بيگ واردى. بيگين وظيفه سى قبيله آراسيندا باغليليغى قۇروماق، حق و عدالتى اجرا ائتمک و دوشمن قارشيسيندا قبيله نى مدافعه ائتمک ايدى. بۇى و يا قبيله سياسى بير تشکول ايدى و اۇزونه مخصوص مال - مۇلکه يعنى يئر و حيوان سورولرينه و ساواش قدرتينه صاحب ايدى. بۇى بۇيوک بير تشکيلاتا باغلى ايديسا اۇخ دا تابعيت نشانه سى ايدى حالبوکى، ياي حاکميت علامتى ايدى.

بيگلر، جسارت، مادى قدرت و دۇغرولوق شهرتى اساس تۇتولاراق سئچيمله سئچيليردى. سئچيم هيئتى عائله و طايفالارين نماينده لریندن تشکيل تاپاردى.

هر بۇيون اۇزونه مخصوص دامغاسى وارايدى. بۇ دامغا کۇچ ائناسيندا حيوانلارا و اشياءلارا وورولوردو کى، باشقا بۇيلارينكى ايله قارشىماسين. بۇيلارين مجموعه سيندن بۇدون تشکيل تاپاردى. هر بۇدون رئيسى جمعيت و يئرلر نين گئنيشليگينه گۇره يابغو، شاد، ايلته بر آدلانيردى. بۇدون مستقل و يا بير ائله باغلى ايدى.

اسكى توركلرده خلقه کون دئييليردى، بۇگون داعى ائللريميزده ائل - کون سۇزو ايشله نير. اۇلکه يه ده اولوش دئييليردى.

زامانلا بۇيلارين قدرتلرى و امکاملارى آرتماقلا بيگليک ده ايرئى شکل آليب يالنيز استثنائى حاللاردا سئچيم اۇلوردو.

دولته ايل دئييليردى. ائللرده بيگلرين و بودون رئيس لرى نين تشريعى و اجرائى مسؤليت لرى ائل خانى و يا خاقانا ائتقال ائدهردى.

خاقانين حاکميت حقى تانرى وئرگيسى يا ايلاهى سايبيليردى. اونا گۇره ده خاقانليق ايرئى ايدى. لاکين تانرى اونون عهده سينه بوراخديغى ائل اداره سى نين عهده سيندن گله بيلمه سه ايدى

بولغار دولتلىرى / ۵۳

خلق طرفىندىن عزل ائىدىلدى. دولت دە تۇى آدىندا بىر دولت مجلسى وارايدى كى، قانون چىخارتماق، مملكت ادارهسى و كولتور ايشلىرى اۇرادا دانىشلىير و فرار وئرىلىردى.

اسكى تورك ائللرىندە سىياسى استقلالين (اوخسوزلوق) حياتى اهمىتى وارايدى. گوک تورك يازىلى داشلارىندا خاقانلىق سۇزو ايله ده ايفاده ائىدىلن مستقل دولت دوشونجهسى، فترت دۇرهسى نين (۶۸۰ - ۶۳۰ ميلادى بۇ ايللرده گوک تورك دولتى چينه تابع اولوب و فترت دۇرهسى آدلانىشىدىر. درد و كدهر ايچينده كى خلق طرفىندىن بئله ايفاده ائىدىلميشدير: « ايلى اولان بىر بودون ايدىم، شيمدى ايليم هاردا، خاقانلىق بودون ايدىم، هانى خاقانىم؟ ».

بيلگه خاقان، استقلالدان محروم قالاندان سۇنرا بىگ اولماغا لايق اوغلون قول، خاتون اولماغا لايق قىزىن جاريه اولدو دئهر ك گله جهيه و استقلاللا اينامىنى بئله ايفاده ائىدىر:

« اى تورك ملتى، اوسته گوک بىخيلماز، آلتدا يئر دىنمزه ايلينى، تۇرهنى كيم پۇزا بيله ر ». اسكى توركلر اۆلكه يه اولوش و وطنه يورد، اۆلكه نين سرحدلرينه ياقا (ياخا) دئير ميشلر. اۆلكه ائلين اورتاق مالى ساييلىردى. اۆلكه آتالار يادگارى اولوب و خاقان اونو قوروماليدىر.

وطن سئوگىسى اسكى توركلرده چوخ قوتلى ايمىش. جاحظ مشهور عرب يازىچىسى ميلادىن ۹ - جو عصرينده توركلرى و وطنپورلىكلرينى مدح ائتميشدير. وطن سئوگىسى توركلرده استقلال ايله بيرگه ايمىش، ائله كى استقلاللارى اولماديغى زامان وطنى ترك و كوچ ائتميشلر. توركلر مسلمان اولوب يىنى اۆلكه لرده يورد و وطن قورانندان سۇنرا داحى وطنلرينى و مذهبلىرىنى اۆقدهر منيمسه ميشلركى، وطن و مذهبلىرى اوغروندا بعضاً عصرلرجه بىر - بىرلرينه قارشى ساواشميشلار (صفويىلرله عثمانلىلاردا اولدوغو كيمي).

اسكى توركلرده خصوصى مالكيت اولدوغو حالدا اوتلاقلار و يايلاقلار اورتاق ايدى. بۇ باخيمدان قبيله لردن آينان وئركى اوردو و دولته خرجه نىردى.

اسكى توركلرده قول، غلام كيمي بىرىسى نين مالى - ملكى دئىيلدى و داها چوخ اسيرلر اوچون ايشله نىردى. بونلار بعضى مدنى و سىياسى حقلردن محروم ايدىلر.

تاپقاجلار (دۇردونجو عصرين اۇرتاسيندان ايكى يوز ايل چين ده حكومت ائدن و سۇنرا چين لى له شن توركلر) و ايچ آسيا اوغورلاريندا غلام و قاراباش وارايدى.

اۇغوزلاردا تۇپلومدا تخميناً طبقه فرقى يوخ ايدى. وارىلىق بىر اوستونلوك دئىيلدى. قىپچاقلاردا مۇد اولان قول ساتماق اسلاولاردان گئچميشدى.

اسكى دن ممتاز طبقه نين تشكيلى اوچون اوچ شرطدن بىرى اولمالى ايدى:

- ۱ - گئنىش يىشلرله بيهه لنمك ۲ - اوردودا بۇيوك مقام صاحىبى اولماق ۳ - روحانى اولماق.

بوزقىرلاردا اكين يىشلىرى محدود ايدى. اوردودا بىر پئشه دئىيلدى. هر كس عسگر تريبه سى گۇرموشدو و زامانىندا عسگر اولاراق ساواشدا اشتراك ائىدردى، تۇپلومدا روحانى طبقه سى ده يوخ ايدى.

تورك متن لرينده كئچن قارا بودون و آق بودون داها چوخ خلقين چوخونو و آزىنى ايفاده

ائتمكده ايدى.

دهه قورقوددا بيگ اولماق اوچون قان توكمك، آجلارى دويورماق و پالتارسيزلارى گييينديرمك لازيم اولدوغو يازيلميشدير.

طرخان يا طارخانلىق ايلك باشدا ممتاز بير عنوان اولماييب حكومت مقاملاريندان ايدى. موغوللار زامانيندا طرخانلارا سويورغال آدلانان يئرلر وئريلدى. بۇ يئرلرين وئرگيلرى طرخانلارا وئريلهرك جزا و جريمه دن ده معاف اولدولار و بۇ شكيلده ممتاز بير طبقه حالينا گلديلر. يئنه موغوللار زامانيندا بۇيوك مقام و منصب صاحيبلرى رسمى قوناقليقلاردا مخصوص يئرلرينده اوتوروب و هر بيرى قوبونون مخصوص حيصه سيني يئيرميشلر و بونا اولوش (پاي) دئيرميشلر (تاريخ رشيدى).

اسكى توركلر قانونا توره دئيرميشلر و توره اصطلاحى تاپقاچلار زامانيندان موجودور و هر كسين حتا خاقانين توره يه رعايت ائتمه يى لازيم ايدى.

توره نين ثابات اساسلارى: عدالت (كؤنى ليك)، ياخشىلىق و فايدالىق (اؤزلوق)، مساوات (توزلوك)، انسانلىق (كيشى ليك) و دونيوى اولماق ايدى.

حاكميت، اسكى توركلرده حاكميت (اركليك) كاريسماتيك يعنى تانرى وئرگيسى تلقى ائديليب خاقانين تانرى طرفيندن گونده ريلد؛ گينه اينانيرديلار. گوك تانرى ديتينه اينانديقلارى اوچون خاقانا گوك طرفيندن قوت يعنى سياسى قدرتين وئريلميش اولدوغونا اينانيرديلار. قوتون طبيعتى خدمت و شعارى عدالت ايدى.

بوندان ۹۰۰ ايل قاباق يوسف خاص حاجب طرفيندن شعر دىلى ايله يازيلان «قوتادغو بيلگ» كتابيندا خلقي خاقانان ايسته كلرى بله اختصار ائديلميشدير: اقتصادى ثابيت ليك، عدالتلى قانون، راحتچىلىق، سونرا پادشاها خطاب ائدهرك بله دئير: اى حوكمدار سن قاباقجان بو ايشلرى گور، سونرا اوز حقينى ايسته يه بيلرسن. بيگ ياخشى قانون چيخارت اوزون ده اونا رعايت ائت، خلق ده سنه اطاعت ائتسين.

دولت تشكىلاتى اسكى دن ايكيلى يعنى دؤغولو - باتىلى و يا ساغ - سول ايدى. گوك تانرى دينينده گونش دؤغودان چيخديغى اوچون دؤغو طرفى اوستون و مقدس ساييليردى. باتى طرفى ده گونش ين باتىب و آيين چيخديغى طرف اولدوغو اوچون اؤنملى اولوب دؤغودان سونرا گليردى.

خاقانين چاديرى دؤغويا طرف آچيق اولوب خاقان تخت اوستونده دؤغويا سارى اؤتوراردى.

ساغ و سول جناح اولاراق ايلك قورولان دولت آسيا هون دولتى دير. هونلارين دونيا حاكميتى قورماق فيكرى و سونرا رفاه و بارىش تامين ائتمك هدفى هون امپراتورلارى طرفيندن بيان ائديلميشدير: «بارىش ايسته ين انسانلارى قورتارماق اوچون اونون امرينه اوياراق خاقان اولدوم». (تانهو مته خان و تانهو هئلى ين پوپو - HELIEN PO - PO).

تورک ائللرینده تشکیلات / ۵۵

دوینا حاکمیتی اسکی تورک لیرین داستان و افسانه لیرینه ده کئچمیشدیر. (مثلاً اوغوز داستانیندا) عینی فکر اورخون یازیلی داشلاریندا و چین تاریخی منبع لیرینده ده ذکر ائدیلمیشدیر. اوغوزخان خاقانلیق اعلان ائتدیکن سونرا توی دا (جشن مجلسی) بئله دئمیشدیر: گونش بایراغیمیز و گوی چادیریمیزدیر. پادشاهلارا گونده ردیگی مکتوبلاردا بئله دئمیشدیر: من اوغورخانیم (اوغوز داستان ۱۴ - جو عصرده اوغور تورکلری طرفیندن یازیا گئچیریلیمیشدیر) دونانین دورد گوشه سی نین خاقانی اولمالییم، سیزدن اطاعت ایسته ییرم یوخسا سیزه قارشى قوشون چکهرم.

محمود کاشغری ۹۰۰ ایل قاباق یازدیغی دیوان لغات ترک ده افراسیابا اجون بیگی یعنی دوینا حاکیمی دئمیشدیر. جهان حاکمیت دوشونجه سی مسلمان اولاندان سونرا دا اسلامی یایماق شعارله تورکلر ده فتوحاتین اساسینی تشکیل ائتمیشدیر.

تورک ائللرینده تشکیلات

مته خان (۱۷۴ - ۲۰۹ م.ا) زامانیندا ایلده اوچ دفعه دولت طرفیندن توی توتولاردی. بیرنجیسی ایلین ایلک آییندا و خاقان سارایندا کئچیریلردی و دینی ماهیتی وار ایدی. ایکینجیسی باهارین سونوندا یعنی حزیران (ژوئن) آییندا اونگین چایی وادی سینده بلکه ده قراقوم شهرینده توتولاردی و توبلارین ان اونمیلیسی ایدی.

اوچونجو توی پاییزدا شانسی بولگه سینده اتلارین سایبسی و دولتین و اوردونون گوجونو آنلاماق اوچون توتولوردو.

ایکینجی توی دا گوی و یشر، اتالار و طبیعت قوه لری اوچون قوربانلیق، آت یاریشلاری، ده وه گولشمه لری اولوردو. توی دا خاقان تأیید و یا عزل ائدیلیردی. یشی قانون چیخار و یا اصلاح ائدیلیردی. اولکه مسئله لری حقیقنده دانیشلیر و قرار وئریلیردی. بۇ مجلس ده خاقان، خاتون (ینکی = ملکه)، شهزاده لر و باشبوغلار (سرکرده لر) حاضر اولوردولار و وئریلن یشمک قوناقلیغیندا اشتراک ائتمک دولته صداقت و حاضر اولماماق عصیان و اطاعت سیزلیک ساییلیردی.

هون دولتلرینده توی و یا مجلسین اولکه اداره سینده مهم رولو وار ایدی. اورویا هونلاریندا دا عینی مجلس لر قورولوردو. آتیلا زامانیندا سئچگین لر مجلسی وار ایمیش.

تاپقاج دولتینده ده دولت مجلسی و یا وزیر لر توپلوسو وار ایمیش. خزرلرده یاشلیلار مجلسی اولوب، په چنک لرده مهم قرارلار مجلس ده آلیناردی. اوغوزلار دا اتلین ایشلری ترنک و یا درنکلرده مذاکره ائدیلیردی.

تونا (دانوب) بولغار دولتینده ملت مجلسی وار ایدی.

آسیا هونلاریندا، پنجه نک لر، قومان - قیپچاقلار و بولغارلاردا مجلس «توی» قورولتای و

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۵۶

عمومى تۇپلاتتى اولوب اوروپا ھۇنلاريندا، تاپقاچلار و خزرلرده وزيرلر مجلسى شكلىندە ايميش.

تۇيدا اشتراك ائدن عضولره تۇيگون دئييليردى. تۇيلارين طبيعى رئيىسى خاقان و يا تانھو ايدى. يالنيز خاقان سئچيلندە و يا خاقانين غيبتيندە آيقوجى و يا اوگه دئييلن باش وزير و يا دولت مشاورى مجلسى اداره ائدەردى.

اسكى توركلرده باش وزيره آيقوجى و حكومته آيۇكى دئييليردى. بۇكلمه اورخون داش يازيلاريندا ذكر ائديلميش و مشهور تونبوقوق اوچون سۇبلنميشدير. گۆك تورك و اويغور حكومتلريندە آلتى وزير وارميش، اونلارا بويروق دئييلير و خلق طرفيندن سئچيلر ميشلر.

خاقان اۆلكه نين اداره سيندن مسئول اولوب باش وزيرى تعين ائدەر و مجلسى تۇپلانماغا دعوت ائدەردى. خاقانين فرمانلارينا يارلىق دئييليردى.

اسكى توركلرده دولت رئيىسى اوچون مختلف عنوانلار ايشلە نيردى تانھو، خاقان امپراتور اوچون، خان، پادشاه و حوكمران اوچون: يابغو، ايديقوت، ايلتە بر، اركين دە امير اوچون ايشلە نيردى.

تانھو عنوانى آسيا ھۇنلاريندا ايلك دفعه مته خانا وئريلميش، خاقان اوروپا ھۇنلاريندا، تاپقاچلار و گۆك توركلرده ايشلە ديلميشدير. يابغو عنوانى دا آسيا ھۇنلاريندا ميلاددان قاباقدان موجود ايدى.

بيگ عنوانى مته خان (موتون يعنى بيگ تون) زامانيندان موجود اولوب ۲۲۰۰ ايلليك تاريخى واردير. ۱۱ - جى عصر دن برى بيگين ايفاده ائنديگى معنا گئنيشلە نيب و گونوموزه قدهر داوام ائتميشدير.

اسكى تورك ائللر (دولت) يندە حاكميت نشانه لرى اوتاق يا خاقانين چاديرى، اۇرگين (تخت) و تۇغ (خاقانين بايراغى)، طبل، قۇتوز (بۇرك تولكو) و ياي دان عبارت ايدى.

خاقانين بايراغى (توغ) نين اوجونا قيزيلدان بير قورد باشى تاخيلاردى. ھۇنلار زامانيندان برى دولت رئيىسى تانھو عنوانينى آلدیغى زامان آروادى دا يئن شيع (YEN SHIH) - و يا يئكى لقبينى آلاردى سۇنرالار خاقان و خاتون دئييلدى.

اسكى تورك ائللريندە خاتونلار قدرت صاحبي اولوب بعضاً دولت رئيىسى و يا نايبي اولموشلار (سابارلار، گۆك توركلر، اويغورلار و اوغوزلاردا اولدوغو كيمي).

توركلرده خاقان اولندن سۇنرا بۇيوك اوغلو اونون يئرینه گئچيردى. لاکين بۇ مسئله دگيشمز بير قانون كيمي دئييلدى. اگر كيچيك قارداش داھا لياقتلى اولسايدى آتائين يئرینی او اشغال ائدەردى. چونكى توركلرين اعتقادينا گۆره تانرى طرفيندن وئريلن قوت (سياسى اقتدار) آتادان بوتون شھزاده لره كئچيردى. بۇ مسئله خاقان و سلطنت خاندانلاريندا اختلاف و چكيشمه لره سبب اولموش و عثمانليلار زامانينا قدهر داوام ائتميش و دولتين ضعفينه و بعضاً ييخيلماغيئا

سبب اولموشدور. خاقان بۇيوك اوغلو صغير اولدوغو زامان عميسى خاقان اولوردو. اسكى تورك دولتلىرىنده اولكه ايكي جناح و يا قانادا ايسرلاردى. مثلاً: دۇخو باتى جناخلارى، آسيا هۇنلارى، تاپقاجلار، گوك توركلده. قوزنى و گوتشى جناخلارى آسيا هۇنلارى و آغ هۇنلاردا.

بۇيوك و كيچيك: بولغار توركلرى، مجازلار و ووسونلاردا.

ايچ و ديش: اوغوزلاردا، بولغارلاردا و قارلوقلاردا، بۇز اوخ و اوچ اوخ اوغوزلاردا. بۇ جناحدا و يا قانادلاردا ياشايان خلق لرده قارا (اكثريت)، آغ (اقليت) و سارى صفتى ايله آدلانيرديلار.

بۇ بۇلوشمهده هميشه بير قاناد او بيرينه تابع ايدى. مثلاً باتى دۇخو، اوچ اوخلار بۇز اوخلارا تابع ايديلر. اوچ اوخلارين نشانهسى اوخ و بۇز اوخلارينكى ياي ايدى. آسيا هۇن امپراتورلوقوندا بير تانهو و ايكي ائليگ (شاه) و ۲۴ باشبوغ وار ايدى. ائليگ لره، يابغو شادلار تانهو عائله سيندن سنجيليرديلر.

گوك توركلرده ايستىمى يابغو و يا ايستىمى خان، خاقانين قارداشى ايدى. هۇنلار زامانيندان برى خارجى اولكه لرله علاقه و ايليشيگيه چوخ اهميت وشريليردى. خارجى ايشلر مركزينده كاتب و مترجم لر وار ايدى.

كاتبه تاپقاجلاردا بيتيكيچين، گوك توزك و تورگيشلرده و اويغورلاردا بيتيكيچى، ايليمقا و تامقاجى و اوغوزلاردا طغراچى دئيبيليردى. بونلار مجلسده خارجى سياست باره سينده قرارلارى بازار و خاقانين مهرو باسيلاردى (تامغا، طغرا). چين ليلر و بيزانسليلار سفارت و تاجرلىرى واسيطه سيله تورك لرين اولكه سينده جاسوسلوق ائله ييب خاقان عائله سى آراسيندا آيرىلىق و اختلاف سالماغا چاليشار و بعضاً ده موفق اولارديلار. اورخون يازىلى داستانلاردا بۇ مسئله آجى بير شكilde اشاره ائديلميشدير. سۇنرالارى ساسانيلر و روسلار داسى هسسان ايشى گۇرمك ايسته ميشلر.

تورك خاقانلارى هۇنلار زامانيندان برى سلطنت لرى نين داوامى اوچون تجارى علاقه لرى گنيشلتمك له برابر بعضاً قونشو خاقانلارين عائله لريله ائولنميشلر. مثلاً گوك تورك و اويغور خاقانلارى چين سارايى ايله و هابئله خزرلر بيزانس سارايى و قىپچاقلاردا كشيغ پرنس لريله ائولنميشلر. لकिन آلدىقلارى خارجى قىزلار و ليعهد آناسى اولاييلمزديلر.

اوردو (سو):

بۇزقير تورك دولتلىرىنده هر كس هميشه ساواشا حاضير ايدى. اونون اوچون قوشون يا اوردو كيمسه نين پشه سى دئيبلىدى. اسكى دن قشونا سو دئيبيليردى. اوردو سۇزو، خاقانين قرارگاه يا باشكندىنى ايفاده ائدهردى. سۇنرادان اوردو قوشون اوچون ايشلندى. قوشون سۇزو ده

تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش / ۵۸

موغولجادان دیلمیزه گیرمیشدیر. اوردو اوجرتلی اولمایب دائمی بیر شکیلده موجود ایدی. یعنی هر کس هر زامان اوردو ایله ساواشا گئتمگه حاضر ایدی. چونکی اوشاقلیقدان اوردو و ساواش تربیه سی گؤرموش و ایدمان، اگلنجه لر و اوولار حربی مشق لری کیمی ایدی. تورک اوردوسو اتلی (سواره نظام) دان تشکیل تاپیب، پیاده عسگرین سایسی آزا اولوب، اتلیلارا کؤمک ماهیتینده ایدیلر.

تورک اوردوسوندا ان بؤیوک واحد اؤن مین نفر دن تشکیل تاپاردی و تومن دئییلردی. هر تومن مین لیک، یوزلوق و اونلوق واحد لره بؤلونوب و بونلارین باشیندا کیلار مین باشی، یوز باشی و اون باشی دئیهدیلر. اوردونون اونلو ترتیبی اونو مرکز باغلایب، قبیله اوردوسوندا چبخاردیب اتل و یا دولت اوردوسو شکلینه سالمیشدی. اداری عنوان و مقام صاحب لری عینی زاماندا حربچی اولوب اوردو منصب لری ده وارا ایدی. بؤ سبب دن دولت حربی بیر نظام و انضباط لار اداره ائدیله ایدی و بونا گؤره ده تورکلره اوردو ملت دئمیشلر. اوردو و عائله تورک جامعه سی نین ایکی اساس تمیلینی تشکیل وئرمیشدی.

ساواش زامانیندا اوردو یتمک احتیاجینی قوروتدوغو (کنسرو) ات له تأمین ائدر بؤ اتی آتی نین یهریندن آسدیغی قوتودا ساخلاردی. تورکلرین ان اؤنملی سیلاح لاری اوخ و یای اولوب باشقا سیلاح لار دا واردی. مثلاً قیپچاقلار نفتلی گولله لری منجیق له آتاردیلار.

تورکلر اؤز اقدان ساواشی ترجیح ائدیپ آت اوستونده ۷۰۰ متر دن اوخ آتاردیلار. مختلف گوجه مالیک یای لاری واردی. ان قوتلیسی جوت قوسلی رفلکس یای ایدی. اوخ لارین دا ان قورخولوسو (فیشقیر اقلی)، ویزیلدایان اوخ لار ایدی. بؤ اوخ لار مته خان زامانیندا ایشله نیردی. اوخ لارین اوجو دمیر دن، ساده و یا چنگللی ایدی.

یاخیندان ساواشماق اوچون نیزه، قالخان، قیلچ ایشله دیردیلر. مقدس بایراقلاری اولان توغون اوجونا بیر دسته آت و یا وحشی اؤکوز قیلی و بیر ده ایپک روبانلار آسیلی ایدی. توغدان باشقا بایراقلاری دا وار ایدی.

تورک اتلیلاری ساواشدا اتلاری نین رنگینه گؤره صف باغلاردیلار. حرب ائده رکن یاغیشدان چوخ وحشت ائده ردیلر، چونکی یاغیش یای لاری ایسلادیب ایشدن سالیردی. حربده اسیر لر له یاخشی گنجینیردیلر. اؤز لریندن بیر سی ساواش میدانیندا اؤلدوبو و اخت اونون جسدینی اؤز لر له جبهه نین دالیسینا گئتمگه چالیشاردیلار، بؤ ایشی گؤره نه اولونون مالی هدیه ائدیله ایدی.

تورکلر ساواشدا آخین اوچون حاضر لار نار دیلار. اتلی اؤلدوقلاری اوچون حرکت قدرتی و سرعت لری چوخ اولوب، اکثریتینی پیاده و آخیر آرابالار تشکیل وئرن دوشمن لرینه بیر دن هجوم ائدیپ و آز مدته دوشمنه غالب گلیردیلر.

اؤزون چکن ساواشلاردا توران تاکتیکنی ایشله دردیلر. توران تاکتیکی ساختا قاییدیش و

اوردو (سو): / ۵۹

پوسقودان عبارت ایدی. بونا قورد اویونو دا دئییلیدی. اوردو، دوشمن قارشیسیندان قاچار کیمی گورونوب دوشمنی دالینا سالیب مناسب بیر یتره گتیریر و بیردن اونا هر طرفدن هجوم ائدیپ قیراردیلار. بۇ تاکتیک سونرالاری آلپ ارسلانین اوردوسو طرفیندن مالازگشرد ساواشیندا (۱۰۷۱) داعی ایشلنمیشدی.

صفویلر ده عثمانلیلارلا ساواشلاریندا توران تاکتیکینی ایشلتمیشلر و بۇ تاکتیک سایه سینده عثمانلیلارین سایبی و سیلاح باخیمیندان اوستون اولان اوردولاری قارشیسیندا دایانا ییلمیشلر. (دوغان آوجی اوغلو - تورکلرین تاریخی صفحه ۳۴۰).
تورکلرین ساواش استراتژیلری ایکی اساسا دایانیردی:

۱ - کشف سفرلری ۲ - آشیندیرما ساواشلار.

بعضاً بۇ کشف سفرلری و آشیندیرما ساواشلاری ایللر داوام ائدهردی. مثلاً چین ایله سلجوقلارین دندانگان و مالازگشرد ساواشلاری کیمی. بۇ اثنادا وحشت توره دیجی روایتلر ده یایاردیلار.

اؤلکه نین حدودلارینی قوروماق اوچون سرحدلر ده آتش قلعه لری (قارغۇ) تیکیب اۇرادا کتشیک قویاردیلار. عینی زاماندا سرحدلر ده بیر حیصه یئرلری بۇش بۇراخاردیلار.
تورک اوردوسونو قوردلارا بنزه دردیله. تورکلرین آتلی قوشونلار سیستمی میلاددان ۳۱۸ ایل قاباق چین ایله باغلادیقلاری مقوله دن سونرا چین ده ده تطبیق ائدیله و همان آتلی قوشونلارلا چین لیلر (۱۱۷ م.ق) توران تاکتیکینی ایله تورکلری یئندیلر.
تورک آتلیلاری یل - شالوار و چکمه گشیب و باشلازینا بۇرک قویاردیلار.

بوزقیر اوردوسو شکلینده اصلاحاتی ایلك دفعه اولاراق کوروش ایران اوردوسوندا و اوندان سونرا اسکندر تورانلیلارلا ساواشانان سونرا مقدونی اوردوسوندا آپاردی. روم اوردوسوندا بۇ رفورمو تورک عسگرلرینی اوجرتلی اولاراق اوردولارینا آلماقلا آپاردیلار. ایلك دفعه سنزار توران تاکتیکینی ایشله دیب آتلی اوردو ییغدی. روم دا اولنو ترتیب و کؤت شالوار داعی یایلمیشدی. حتا اوزه نگی داعی آوارلار واسیطه سیله یایلمیشدی.

بیزانسلاردا توران سیستمی اوردو رفورمو ۶ - ۵ - جی عصر ده باشلامیش و آز مدتده یایلمیش دیر. بیزانس تاریخچیلری پروکوپیوس (PROKOPIOS) و آقاتیاس (AGATHIAS) ین یازدیقلارینا گوره بۇ رفورملار بیزانسلارین قوتلارا غلبه لینه سبب اولدو. امپراتور ژوستینیانوس زامانیندان استانبولدا هون، بولغار و آوارلار کیمی گشیمنک و ساچ و اوز قیرخدیрмаق مود اولموشدو.

امپراتورون اوزو ده تاکتیکا آدیندا یادداشتلاریندا بۇ اصلاحاتدان بحث و تعریف ائتمیشدیر. مثلاً هراقلیتوس ۶۲۴ - ۶۲۲ میلادی ده بۇ تاکتیکینی ایشله تمکله ساسانیلره غالب اولموشدور. فرانکلار دا اوردولاریندا تورک عسگری سیستمینی ایشله ده رک ۷ - جی عصر ده آوارلاری مغلوب ائدیله. فرانکلار ۹ - جو عصر نه بوتون اوردولارینی آتلیلاردان تشکیل ائتمیشدیلر. بۇ

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۶۰

شكيلده آلمانلار و باتيليلار ۱۱ - جى عصرين عرفه سينده بۇزقير عسگرى سيستمىنى تطبيق ائتميشديلر. روسلار داحى ۹ - جو عصر دن باشلا يارق خزرلر، پنجه نكلر و قبيچاقلاردان توران تاكتيكي و حربى سيستمىنى اؤيره نديلر و بۇ اصلاحات سايه سينده خزرلرى مغلوب ائتديلر. چنگيز خان خانليغىنى اعلان ائتمه ميش قبيله يه دا يانان اوردو سيتمىنى دگيشديرىب تورك حربى اؤنلو ترتيبى قوردو و هر واحد ين باشينا اؤز قبيله سيندن بيرىنى قويدو.

عدليه و قانون (توره):

اسكى توركلر قانونا توره دئيرديلر و ائل آراسيندا خاقان دا داخيل هر كسين توره يه اطاعت ائتمه يى لازيم اولوب توره يه قارشى گلنلر و يا توره خارجى ايش گوره نلر جزالانديريلردى. (ياسا كلمه سى موغوللاردان ديليميزه گنچميشدير).

توره يه گوره آدام اولدورن اعدام ائدليلردى. اوغرو و سويغونچولار سوچ اوستو توتولدوقلارى زامان اعدام ائدليلر و ماللارى مصادره ائدليلردى. بارىش زامانيندا قيليچ چكنلر، خلقي ناموسونا تجاوز ائده نلر و ساواش زامانيندا اوردودان قاچانلار دا اعدام ائدليلرديلر. خفيف جرم لره اون گونه قدهر حبس وئريلردى. حكومتين حوكمو جارى اولان يئرلرده شخصى اؤچ آلماق ياساق ايدى.

يوكسك دولت محكمه سى (يارغو) خاقانين باشچيليجيندا سياسى سوچلارا باخيردى. ديگر محكمه لر خاقان آدينا حاكم لر (يارغان) طرفيندن اداره ائدليلردى.

دين:

اسكى توركلرين توتم پرست و يا شامانيس ت اولدوقلارنى يازميشلار. بۇ يازيلارين دؤغرو اولمادىغى و توركلرين اسكى دين لرى نين گؤك تانرى دىنى اولدوغو سون زامانلاردا ثابت اولموشدور. (پروفيسور ابراهيم قفس اوغلو - تورك مىلى كولتور و - استانبول ۱۹۸۴).

اسكى توركلرى توتم پرست سانانلار اونلارين قوردو اوزلرينه آتا بيلديكلرينه اساسلا ييب رشيدالدين يين جامع التواريخ ده ۲۴ اوغوز بۇيونو ساياركن، هر دؤرد بۇى اوچون بير قوشو اونغون (توتم) گؤسته رديگىنى دليل گتيريرلر. توتمچىلىك و يا توتم پرستلىك يالنيز بير حيوانى جد تانيماق و بير قوشو مقدس سايماق دئيبيلدير. توتمچىلىك بير اينام نظامى اولوب، معين اجتماعى و حقوقى جبهه لرى واردير.

توتم پرستلىكده آنا حقوقو (مادر سالارى) حاكم دير و مالكيت قبيله آراسيندا مشترك دير. توركلرده آتاقوقو حاكم اولوب، خصوصى مالكيت محترم سايلميشدير. توتمچىلىكده بير توتمه پرستش ائدن قبيله آداملارى قوهوم سايلار حالبوكى، توركلرده

شامان دینی: / ۶۱

قوھوملوق قانا باغلی دیر. توتمچیلیکده هر قبیله نین مخصوص بیر توتمی واردیر. تورکلرده بوتون قبیله لر بیر حیوانی (قوردو) اوغورلو سایار. لاکین اونا پرستش ائتمزلر. توتمچیلیکده حیواندان باشقا داش پارچاسی، آغاج، یاغیش سؤیو دا توتم اولاییلر. اسکی تورکلرده قورد افسانه سی ائلده تویلا ییجی رولو واردیر. حالبوکی، مختلف توتملری اولان قبیله لرده توتم فرقی اختلاف وسیله سی دیر. توتمچیلیکده قبیله عضولری توتمی نین آدیله آدلانیر حالبوکی، تورکلرده هر عائله و شخصین اؤزونه مخصوص آدی واردیر. توتمچیلیکده روحون ابدی قالماغینا اینانمازلار. اسکی تورکلر روحلاری ابدی بیلیب کائناتین دا روحو اولدوغونا اینانیردیلا. بونا گؤره ده آتالاری نین روحلارینا نذر و قوربانلیق ائده ردیلر.

دیلمچی عالیم لرین ده آراشدیرمالاری اسکی تورکلرین توتمچی اولمادیغینی اثبات ائتمیشدیر. رشیدی تاریخینده نقل ائدیلن اونقون موغوللاردان گنچمیش، محمود کاشغری نین دیوانیندا دا قید ائدیلمه میشدیر. اسکی تورکجه ده اونگ اوغور معنا سینا ایشلمیش لاکین اونقون و یا اونگون کلمه سی یؤخدور.

اسکی تورکلرده قارتال دا مقدس ساییلیب، حاکمیت نشانه سی ایدی. آتیلانین بایراغیندا قارتال شکلی واریمیش، اورخون چایی نین کناریندا تاپیلان یازیلی داشلاری و بیلگه خاقانین قارداشی کول تکین هیکلی نین بۇرکونون قاباغیندا قانادلاری آچیق بیر قارتال قاباتماسی واردیر.

شامان دینی:

مؤلیف لر یاقوت و آلتایلی تورکلری نظره آلاق اسکی تورکلرین شامان دینی نه ایناندیقلارینی ادعا ائتمیشلر. حالبوکی، بۇ دین سۇنرادان احتمالاً موغوللار زامانیندا بۇ تورکلر آراسیندا شایع اولموشدور. اسکی تورک دیلینده کام و یا قام روحانی معنا سینا گلیر. لاکین شامان سۇزوهند و آوروپا ایفاده سی دیر.

م. ائلیاد (M. ELIADE) شامانلیغی قیسا اولاق وجد (EXTASE) تکنیکی اولاق تعریف ائتمیشدیر. شامان اؤزونه مخصوص طریقه و تکنیکی ایله وجد حالی ایچینده روحونون بدنن آیریلدیغینی حس ائدهر، اونون روحو گؤیلرده یا یثرین آلتینداکی روحلار و تانریلارلا تماس قورار و انسانلارین درد لرینی اولارلا آنلاداراق شفالارینی ایستهر و تکرار اؤز بدیننه قاییدار. پروفسور ابراهیم قفس اوغلونون فیکرینه قارشی بیر چوخ مؤلیفلر تورکلرین چوخ اسکی دن توتم پرست اولوب سۇنرا شامان دینی نه ایناندیقلارینی یازیرلار.

تورکلرین یارادیلیش افسانه سینده شامان دینی اینانیشلاریندان مهم ایزلر واردیر. شامان دینی گؤیده کی نور عالمی، یثر اوزو، یثر آلتینداکی قارانلیقلار عالمینه اینانیر. گۆی عالمی ۱۷ قات حالیندا بیر نور عالمی دیر. بۇرادا گۆزه للیکلر، یاخشیلیقلار و یاخشی

توركلرين تارىخ و فرھنگىنە بىر باخىش / ۶۲

روحلار واردىر، بۇ عالمىن حاكىمى بوتون وارلىقلار بىن يارادىجىسى اولان تنگرى كايрахان(اولگن) دىر.

بىر اوزوندا انسانلار، باشقا جانلىلار و ملكلر واردىر. بونلار تانرى نىن يىز اوزونە يۇللادىغى ياخشىلىق ملكلىرى دىر. بىر اوزوندا يىر آلتى عالمىندىن گۇندە رىلمىش پىس روحلار و جنلر دە واردىر. بىر آلتى عالمى يىددى و يا دۇرد قات حالىندا بىر قارانلىقلار عالمى دىر. بۇ عالمىن حاكىمى اثرلىك آدىندا بىر شيطان و يا جانا واردىر.

بۇ دىنە گۇرە دونىادا اۇلن ياخشى روحلار، بىر قۇش شكلىنە گىرەر، ياخشىلىق درجهلر يەنە گۇرە گۇيدە كى نوز عالمىنە يعنى اوچماغا(جنتە) يوكسەلىرلر.

پىس روحلار دا يىر آلتىندا ياشايان عقرب، افعى و بۇ كىمى حيوانلار بىن شكلىنە گىرەر و پىسلىكلىرى نىن درجه سىنە گۇرە اثرلىگىن قارانلىقلار عالمىنە گىدەرلر.

پروفىسور ابراهيم قفس اوغلو نون يازدىغىنا گۇرە:

اسكى توركلرين دىنى و عقىدەلرى اوچ نقتەدە تۇپلانمىشىدىر، طبيعت قوهرلىرى، آتالار دىنى و گۇك تانرى.

۱ - طبيعت قوهرلىرىنە اينانماق:

بونا گۇرە داغ، چۇل، چاي، چشمە ماغارا، آغاج، اورمان، وولقان، دنيز، دمىر، قىلىچ و بۇ كىمى شىئىلرين روحلارى واردىر (ANIMISME) و گونش، آى و اۇلدوزلار، ايلدىرىم و گۇك گوزولتوسو تانرىسال(ايلاهى) روحلاردىر.

روحلار ايكى دستە يە ياخشى و پىس اۇلاراق آيرىلىرلار، بىردە اوماى و يا هوماى دئىه اوشاق ايلاھەسى واردىر.

آسىا هۇنلارى، گۇك توركلر و اويغورلار هر ايل گۇى تانرى، اجداد و طبيعت قوهرلىرىنە قوربانلىق كىسردىلر. هۇن امپراتور و تانھو گونش و آيا تعظيم ائدەردى.

طبيعت قوهرلىرىنە اورخون يازىلى داشلار يىندا يىر - سۇ دئىيلەر ك مقدس تانىمىش و ايكى يىر - سۇدان بحث ائدىلمىشىدىر: بىرىسى اۇتوكن و ديگرى تامىغ ايدوق باش(تامىغ سۇيونون سرچشمەسى) اۇتوكن حكومت مركزى اۇلوب، تامىغ و يا تاقى دە گۇك تانرى يە قوربان يىرى ايدى.

۲ - آتالار دىنى:

اسكى توركلر اۇلموش بۇبوكلرە تعظيم، آتالار حۇرمت ائدەردىلر. هۇنلار، تاپقاچلار و

۳- گۆك تانرى دىنى: / ۶۳

گۆك توركلر مقدس ماغارالاردا اجدادلارى نىن روحلارينا قوربانلىق كىسردىلر. اجدادىن خاطيره لىرىنى چوخ عزيز توتاردىلار و اۇنلار نىن قىبىرلىرىنه تجاوز ائده نلرى برىك مجازات ائده ردىلر. آتيلان نىن بىرىنجى بالكان ساواشى نىن سىبىرلىرىن دىن بىرى ده اۇلن عائله عضولرىن دىن بىرى نىن قىرىنه بىزانسلار طرفىن دىن تجاوز و اۇغورلوق اۇلموشدور. چونكى توركلر اۇلورلىرىنى سىلاحلارى و قىمتلى اشىالار يلا، قادىنلارى دا جواهرلر بىله قۇيلاردىلار.

۳- گۆك تانرى دىنى:

گۆك تانرى دىنى شامان دىنى دئىلىدىر. اسكى توركلرىن اساس دىنى گۆك تانرى دىنى دىر. تانرى ان يوكسىك وارلىق اۇلوب، كانئائى يارادىب و گۆسىل ماهىتى اۇلدوغو اوچون گۆك تانرى اۇلان نىردى. بۇ دىن نىن اساسلارى چىن: قابناقلارىندا، گۆك تورك يازىلى داشلارىندا و دىگر منبع لردە يازىلمىشىدىر. تانهو موتو يا مته خان (۱۷۶ م.ق) چىن امپراتورون ا گۇندەردىگى مکتوبدا تانرى طرفىن دىن تختده اوتوردوغونو و ظفرلىرىنى تانرى نىن عنایتىنه بورجلو اۇلدوغونو يازار.

اوار خاقانى بىزانسلارلا باغلا دىغى آنلاشما دا تانرى يا آند اىچمىشىدىر.

گۆك تورك يازىلى داشلارىندا كى يازىلار ا گۇره گۆك تورك خاقانلىغى نىن قورولماسى تانرى نىن اىستە بىله اۇلموش و خاقان اونون طرفىن دىن توركلره وئرىلمىشىدىر.

تانرى خلقىن ايشىنده واسىطه سىز دخالت ائدهر. اقتدار، قۇت، قسمت (اۇلۇغ) اونون طرفىن دىن وئرىلر، اۇلك ده اونون لىنده دىر، انسانلار فانى و تانرى ابدى دىر.

بايات (قدىم)، آچو (آتا)، اىدى (صاحب)، اۇقان (قادر)، چالاپ و يا چلب (مولا) هامىسى اۇنون صفتلىرى دىر.

تانرى زامانلا مادى گۆك ده آىرى بىر معنوى قدرت شكلىنى آلدى. يعنى ابدىلىگى، قادىرلىگى يانىندا مادى بىر شكله گىرمەىن و هر يئرده حاضىر اولان وصفىنى قازاندى.

گۆك تانرى يانىندا، هۇنلار زامانىندا گونش، آى و اۇلدوزلار، گۆك توركلر دۇرونده ده يئر، يئر - سۇلار دا عزيز و مقدس تانىندى. ئۆك توركلر زامانىندا تانرى بۇيوك معنوى قدرت اۇلاراق پرستش ائدىلردى.

تانرى سۇزو باشقىرد لهجه سىندن باشقا بوتون تورك لهجه لرىنده موجوددور. (باش دىلار اورال قىبىلە لرىن دىن اۇلوب سۇنرادان تورككشمىش لىر) چىن لىلر آراسىندا دا تى نىن شكلىنده يايىلىب و ان آز ۲۵۰۰ اىل گىچمىشى واردىر.

اسكى دن دىن آدمالارىنا يعنى روحانىلره كام دئىلىلردى، اىلك دفعه آروپا هۇنلارىندا گۇرولموشدور.

توركلر زامانلا باشقا دىنلره ده اينانمىشلار. لاکىن اسلام دىنىن دىن باشقالارى توركلردە منفى تائىر بۇراخمىش و وارلىقلارينا صدمه وورموشدور. مثلاً آروپا هۇنلارى يىغىنلا مسىحى اۇلوب

آورويا ملتلىرى آراسيندا ارييب گتميشلر.

چين ده حكومت ائدن تاپقاجلار بودا دينى نى قبول ائندن سونرا سرعلته چين لى لشميشلر و ۴۹۵ دن سونرا تورك عنمنه و عادتلرينى ياساق اتميشلر.

اويغور توركلرى مانى دينى نه گيرندن سونرا سفد منشالى مانى اليفاسىنى دا گوك تورك اليفاسى نين يثربنه قۇيدولار. سونرادان بودا دينى داعى اويغورلار آراسيندا يايلىدى و بو ايكي دين يثى مذهبي كولتورون ظهورونا و دينى متتلرين ترجمه سى زنگين بىر دينى ادبياتين ميدانا گلنمه سينه سبب اولدو.

بۇ يازى و كتابلارين بىر قسمينده ماراقلى رسملر ده واردير. بۇ كتابلاردان «ايرق بيتىك» يا كسهائت كتابى اونسونجو عصرده گوك تورك اليفاسيله يازيلميشدير. يثنه آلتون يارق و سككيز بوكمك آدلاريندا كتابلار عيني زاماندا لايين اويغور اليفاسيله يازيلميشدير. خوز توركلرى نين بىر قيسىمى موسوى و ديگر قيسىمى دا مسيحي ليگى قبول ائديب، موسوى ليك خاقان و عائله سى نين دينى اولدوغو اوچون رسمى دين قبول ائديلىدى و تورات دا توركجه يه ترجمه ائديلىدى.

توركلر اكثريت حاليندا ياشايدىغي يثلرده منليك لرينى قورودوسالار دا اقليت اولدوقلارى يثلرده يثلى خلق آراسيندا اريدلر. مثلاً خزلر، بئچه نكلر، اوزلار (اوغوزلارين قارداشلارى) و قومانلار (قبيچاقلان) سالكان و دوغو آروپادا وارليقلارنى الدن وئردلر و يثلى لره قاريشدىلار.

بولغار توركلرى ۸۶۴ ده مسيحي اولوب اسلاولار آراسيندا ارييب گتيدلر. يالنيز اسلام دينى توركلرين اسكى ايناملاريله بىر چوخ باخيمدان اويغونلوق گوستريب اونسلارين روح و كاراكتولرينه اويغون اولدوغو اوچون هر زامان توركلرين قوتلنميه و توركلويون قالماغينا كومك اتميشلدير.

گنجينه و اقتصادى حيات

بوزقير توركلرى ياشايدىقلارى يثر و اقليمه گوره چوبانلىق و حيوان بسله مكله گنجيملرينى تامين ائدردلر. بونلارين باشيندا آت و قويون گليردى. اوكوز، اينك سولو و اكينه الوثريشلى يثلرده فايده الى اولدوغو اوچون ايلك زامانلاردا بوزقيردا تربيت ائدلمزدى. سيفير حيوانى داها چوخ هند و آورويا ائللرينه مخصوص دور. دوغوز دا موغوللاردا تربيه ائديلىردى. لايين سونرادان سيفير، قاتير و دهوه داعى بوزقير اگير ميشلدير.

توركلرين اساسى يشمكلرينى ات (آت و قويون) تشكيل وئيردى. توركلر اتى قورودوب كونسروه شكلينده ساخلار و چينلى لره ده ساتاردلار. يشمكلردن يخنى (سوغان سو) و توتماج (يوغورتلو و چوره كلى شوربا) چوخ سئوليردى.

گئىم (پالتار): ۶۵/

ھۇنلار زامانىدىن بىرى ئىچكىلىرى قىمىز ئىدى. قىمىزى ئات سوتۇندىن تەخمىر ئىدەرك، ھازىرلاردىلار. گۆك تۈركلەرنى بىشىنى ئايدىن بىر ئىچكىلىرى ئار ئىدىكى، بوغدا و دارىدان دوزەلدىلەر. اۇغوزلار بۇزا^(۱) دا ئىچىردىلەر.

سوتلو دارى، پىتىر، يوغورت اصلىندە بۇزقىز يىتمەكلىرى ئىدى. يوغورت بولغارلار واسىپەسىلە ئوروپا ياگئىمىشىدەر. اويغورلار تۈركۈستان دا اوزوم اكەر و اوندان شىرە و شراب دا دوزەلدىلەر.

گئىم (پالتار):

اسكى تۈركلەرنى گئىملىرى قوبون، قوزو، سىغىر، تۈلكۈ و آز مقداردا دا آبى درىسى و قوبون، كئىچى و دەوہ يونۇندان تامين ئاندىلدى. اسكى تۈركلەر بىز توخۇرلار و پالتار اوچۇن كىنە يىتىشىدەردىلەر. ھۇنلار چىنە يون پارچا و كئىچە ساتاردىلار. روملۇلار كىتان كۇنىكى اىلك دفعە ھۇنلاردا گۇردولر. بۇزقىزىن مەخسۇس پالتارى يىل و شالوار ئىدى. چۈنكى بۇ پالتار آتلىيا اويغون ئىدى.

داھا اولدە سۇيلەدەگىمىز كىمى بۇ پالتار چىنە مىلاددان قاباق دۇردونجو عصر و ئوروپا يا مىلادى دۇردونجو عصر دە گىرمىش و بىزانسلاردا آلتىنچى عصر دە سۇنرا يايلىمىشىدەر. بۇ تارىخلردن قاباق تىكىلن ھىكل لردە ئوروپالىلار بىن كۇنىكلىرى اۇزون دور. بۇ دگىشىكلىكلر اۇردو اصلاحاتىلە برابر ئوروپادا اۇلموشدور. تۈركلەر حلقة و چىنگل يىرىنە دويمە ايشلەردىلەر و چكىمە گئىب، باشلار بۇرك قۇياردىلار. آيرىجا قىش و يايا مەخسۇس شىئىل گئىردىلەر. مقاملارى داھا بۇيوك اۇلانلار بىن بۇركلىرى داھا يوكسك ئىدى.

تۈركلەر ساققاللار بىن قىرغىب، بوغ و ساچ قۇياردىلار (ھۇن اصلاحى) بىر دوستلا قارشىلاشاندان آتدان ائىنىب، بۇركلىرىنى قالدىراردىلار و سالام وئىرەندە بىر دىزى يىرە قۇياردىلار (ھۇن سالامى).

صنعت

تۈركلەر دە حرب صنعتى يوكسك سويەدە ئىدى. چۈنكى ساواشچى اۇلدوقلارى حالدا دەمىرچىلىك دە قدىمدن تەجرىبەلىرى وار ئىدى. آندرونو و كۆلتور زامانىدا اورتا آسپادان قىزىلن تاپىلماسى، قىزىل صنعتى نىن دە انكشافىنا سبب اۇلدو. سىلاخلار دان قىلىچ، قالخان، نىزە، مىزراق و اۇخ اوجو قايىراردىلار. قىلىچلارى نىن دستەسى

۱- بۇزا، آربا، دارى و يا بوغدا خىمىرىندىن تورشودولان و اونونلا دوزەلن بىر جور مېخوش ئىچكى دەر.

قيزيل قابلاما اولوب حيوان ناخيشلاري و قيمتلى داشلارلا بزه يردى.

اسكى توركلرين مزارلاريندا، چين دن دانوب چايينا قدهر اولان يئرلرده بئل قورشاغى، كمر حلقه لرى، اوخلوقلار، زره، كلاهخود و هيكل لر تاييلميشدير. هابئله آت بهرى، قازان، آفتابا - ابريق، بۇيوك اوتاقلار، خراطليق و تخته اوستونده قازمالار كيمي صنعت اثرلرى بۇل مقداردا اله كئچميشدير. آسيا هۇنلاري ماسا، صندلى، دولاب، تخت و پرده و اوتو ايشله درميشلر.

شهر

اسكى توركلر شهره باليق دئيه رديلر، بۇگون ايشله ديلن پالچيق سۇزو عيني كوكدن دير. تورك خاقانلاري نين ايكي سارايي وار ايدى. بيرى يايلىق و ديگرى قيشلىق. قيشلىق سارايلاري شهره بينا ائديلردى. مته خانين يايلىق سارايي بۇگونكو موغولستاندا اۇنگين چايي كئناريندا، اورخون اطرافيندا و ايكينجى كوك تورك خاقانليغي نين قوروجوسو ايلتريش خاقانين يايلىق سارايي چوغاي دا و قيشلىق سارايي قاراقومدا، همچنين باتى كوك تورك حكومتى باشچيسى ايستمي خانين يازلىق سارايي اك داغ دا و قيشلىق سارايي ايسيق گۆلده ايدى. اويغور خاقانى مؤين چۇر (۷۵۹ - ۷۴۷) ون قوردوغو اوردو باليق شهرى نين خرابه لرى هله ده موجوددور. خزر توركلرينه عائد سمندر و بئلنجر شهرلريندن داها قاباقدان بحث ائديلميشدير. خزرلرين پايتختى اولان ايتيل - خانباليق (وۇلقا كئناريندا) دن اسلامى قاينالاردا بحث ائديلميشدير (اصطخرى، ابن فضلان، مسعودى). بۇ شهرلر چيى كرپيچدن تيكيلىب ايلين معين آيلاريندا اۇتورولوردو.

خزر توركلرى نين ائولرى داها چوخ تخته دن تيكيلىميشدى. لايكىن خاقان سارايي و شاركل قالاسى داش و پيشميش كرپيچدن ايدى. وۇلقا بولغارلاري و آيتلان سارايي دا تخته دن ايدى. اسكى توركلرده اسكان كند شكلينده اولماييب داها چوخ عسگرى قالالار و قالا شهرى شكلينده اولموشدور.

بۇ شهرلرين حرب و تجارت باخيميندان اهميتى وار ايدى. اۇغوزلاردا اۇنونجو عصرده سيحون مسيرينده تيكيلىن شهرلر (قاراجوق يا فاراب، سوت كند، آلتون تپه، يئنى كند، سايرام، جند و باشقالارى) آيش - وئريش مركزلرى ايدى. (ابراهيم قفس اوغلو، تورك مىلى كولتورو، صفحه ۳۱۲)

تجارت

تورك ائللرى قونشولارينا آت، كئسروات، درى، كورك و حيوانى يئمكلر ساتار و قارشىليغيندا تاخيل، گئسيم اشياسى آلارديلار. چين دن دويو، ايپك و ايپك پارچالار و بيزانس و روم دان دا باشقا گئچينه جكلرينى آلارديلار.

زراعت و مالیه / ۶۷

اورخون یازیلی داشلاریندا تجارتین خلقین رفاھیندا و دولتین محکملمه سینده چوخ اؤنملى اؤلدوغو یازیلیمیشدیر.

چین دن آوروپا یا قدهر چکیلن ایپک یولو مین ایل چین - تورک چکیشمه لرینه و ساواشلارینا سبب اولموش. بونلارین هر بیرى بۇ یوللاری اللرینده ساخلماق ایسته میشلر. نهایت میلادی ۷۵۱ (۱۳۰ شمسی) ده تالاس (تراز) حرینده مسلمانلار قارلوقلارین کؤمگیله چین لیلری مغلوب ائدیپ، بۇ یوللاری اؤز کؤتوروللاری آلتینا آلمیشلار. بۇ حادثه دن سؤنرا اویغور، قارلوق و اؤغوز شهرلری داھا دا آبادلاشدی.

ایپک یولوندا باشقا اونا موازی بیر ده کورک یولو وار ایدی. بۇ یول خزر، بولغار، اورال و سیبری نین جنوبوندا و آلتای - سایان داغلاریندا گئچهره ک چینه یشتیشردی. بۇ یولدا تولاکو، و بۇ کیمی حیوانلارین دریسی داشینی لیردی و تاجرلری ده اوغورلار و بولغار تورکلری ایدی.

اسکی تورکلر اؤزونلوق مقیاسینا چیغ و یا چیق و آغیرلیق مقیاسینا دا اولگو دئییردیلر.

زراعت و مالیه

اسکی تورکلردن اوغورلار (باتییا کؤچموش اؤغوزلار) یاخشی اکینچیلر اولوب، تجارت ده اهمیت وئره دیلر. آلتای - سایان داغلاری حوالی سینده اوچ مین ایلدن بری تاخیل - حبوبات اکیلدیگینی قازیتیلار اثبات ائتمیشدیر.

دولتین مالیه سی خلقدن آلدیغی وئرگی و تابع دولتلردن آلدیغی قیزیل، پول، وئرگی و هدیه لر دن تأمین ائدیلدی.

آسیا هۇنلاریندا وئرگی تویلاماغا مخصوص مأمورلار وار ایدی. گؤک تورک، خزر، اویغور و آوارلار مالیه مأمورلارینا تۆدون دئییردیلر. اؤغوزلار بونلارا آمغا و یا ایمغا دئییب دولت خزینه سینده ده آغیرلیق دئییردیلر.

ایشله نیلن پوللار گؤک تورک زامانیندا خاقانین مؤهرو باسیلمیش ایپک پارچا کامدو (KAMDU) و بیر ده فلزی (مثال) پول (یارماق) دان عبارت ایدی. بۇ پوللارین اوستونده تورک تمغاسی (دامغاسی) وار ایدی.

ادبیات و صنعت

بۇرادا داستانلار (شفاھی ادبیات)، یازی، صنعت، موسیقی، زامان حسابی، دوشونجه و اخلاق و نهایت یازیلی ادبیاتدان قیسا شکیلده بحث ائدیله جکدیر.

داستانلار و افسانهلر

بوتون تاريخلری مجادله و ساواشلار و ماجرالارلا گنچن تورک ائللری نین حقینده چوخلو داستان و افسانهلر یارانمیشدیر. اسکی تورک داستان و افسانهلرینده قورد آتا و رهبر نقشینده توصیف اندیلمیشدیر.

آورویا گئدن تورکلرده (هون، اوغور و بولغار) جئیران(GEYIK) دا اوستون قدرتلی بیر رهبر کیمی افسانهلره گیرمیشدیلر.

گوک تورکلرین ایناندىقلارینا گوره خاقان عائله سی آشینا خاندانی نین بویوک جدی بیر دیشی قوردوموش. گوک تورک خاقانلاری نین اوتاقی نین قاباغیندا تاخیلان تۇغون اوجونداکی قیزیل قوردباشی خاقانلیق علامتی ایدی.

آسیا هونلاری، باتی تورکستان وۇسونلاری و تاپقاچلاردا دا قورد افسانه سی وار ایدی. اسکی تورکجه ده قوردا بۇری ده دئییلیردی کی، چین منبعلرینده فولی شکلینده نقل اندیلمیش و گوک تورکلرین محافظ آلابی (گارد مخصوص) عسگرلرینه ده فولی دئییلیمیشدیر.

داستانلار

اسکی تورک ائللری نین ادبیاتی اۇرتا آسیادا داستان ادبیاتیه باشلامیشدیر. داستانلار ائللرین و یا ملتلرین دین، فضیلت و ملی قهرمانلیق ماجرالاری نین اکثرأ منظوم حکایه سی دیر. داستان کؤکو تاریخه دایانان و الهامینی تاریخدن آلان خلق ادبیاتی محصولودور. داستانلار خلق شاعیرلری، ساز شاعیرلری طرفیندن سازلا بیرلیکده سؤیله نیر و خلق گؤزویله گؤرولن، خلق روحیه دۇبولان و خلق خیالیندا ناغیل شکلینی آلان تاریخلردیر. داستانلاردا ملتلرین دینلری، مختلف اینانیشلاری، یاشادیقلاری منطقه نین خصوصیتلری ایله بیرلشمیش احساس و دوشونجه لری واردیر.

داستانلارین خصوصیه اوسطوره لرین^(۱) فیکر و صنعت حیاتینا منبع تشکیل ائتمه لری چوخ اۇنملی دیر. اسکی یونان شعری نین بیر چوخ ترنوملری الهامینی و یونان تئاتری نین ان مشهور اثرلری، موضوعلارینی یونان اساطیر و داستانلاریندان آلمیشدیر. داستانلارین ملتلرین ملی منلیکلرینه دۇنمه لرینده، اۇزلرینه اعتماد و گووه ن حسینی

۱- تاریخدن قاباقکی چاغلاردا تانریلار و یا تانریلاشدیریلیمیش انسانلار حقینده سؤیله نهرک زمانلا اینانیش حالینا گلن افسانه یه اوسطوره (میتوس) سؤیله نیر. بیر ملتین اوسطوره لری نین بوتونونه میتولوژی و بۇ اوسطوره لری تدقیق ائدن علمه ده میتولوژی دئییلیر.

داستانلار / ۶۹

آرتماستیندا بۇيوک رولو واردیر. مثلاً آلمان ملتینین آياغا قالخماستیندا ژرمن ناغیل و داستانلارین تائیری اولموشدور.

داستانلارین ملی بیرلیک اوپاندیرماق و ملت لری تانیتماق و یاشاتماق یولونداکی قدرتی نی گؤستره ان یاخشی مثال ایران دیر.

بیلدیگیمیز کیمی اسلام و عرب لر ایرانا گلندن سونرا ایراندا پهلوی دیلی و ادبیاتی ترک ائدیلمیش، یثینه عرب دیلی حاکیم اولموشدور. بۇ حادثه نین آردیندان تورک ائللری ایرانا گلیب و مین ایل حکومتی اله المیشلار. بوتون بونلارلا یاناشی ایران زامانلا اوز استقلال و حاکمیتینی اله ائدیپ فارس دیل و ادبیاتی انکشاف ائتدیریب باشقالارینا و حتا حاکیم تورکلره ده یایماغا موفق اولموشدور. بۇ بۇيوک حادثه ده فردوسی نین اسکی قهرمانلیق داستانلارینی شعر دیلیله بیان ائدن شاهنامه سی بۇيوک رول اوپنایمیشدیر:

بسی رنج بردم در این سال سی
عجم زنده کردم بدین پارسی

البته هر ملتین داستانی یوخدور. بیر ملتین داستانلاری اولایلمه سی اوچون اونون اسکی کئچمیشی و تاریخینده اونودولماز طبیعت حادثه لری، بۇيوک ساواشلار، کؤچلر، استیلالار و ینی منطقه لرده وطن قومقلار کیمی خلق حیات و یادداشتینی نسللر بۇبو مشغول ائدن حادثه لرین اولماسی لازیم دیر.

داستانلاری یارادان ایلک دوره لرده یاشایان انسانلار جمعیت و طبیعت حادثه لرینی یا درین بیر قورخویا بۇيوک حییرانلیقلا سئیر ائدیردیلر. هئج بیر حادثه نین سببی بیلینمه یین بۇ چاغلاردا هر حادثه چوخ اونملی، چوخ ماراقلی و «طبیعت اوستو قوه لری» دوشوندورن سیررلی و حکمتلی بیر معنا ایفاده ائده ردی. مثلاً گؤی گورولداسی تانری نین غضبی، طوفانلار آلاهیین جزاسی ساییلیدی. انسانلار گونشه، اوتا پرستش ائدیردیلر و بیر آجاجی و بوزقوردو اوز اجدادی سانیردیلار. بۇ انسانلار باشچیلاری و قهرمانلارینی دا تانریلیق درجه سینه قدهر یوکسلده رک اونلارین تانری طرفیندن یاردیم گوردویونه اینانیردیلار. بونلار مهم گوردوکلری هر حادثه و واقعه نی اوز خیاللارلا بزه یه رک بیر - بیرلرینه آنلادیر و زامانلا داستان یارادیردیلار.

زامان گئچدیکجه داستانلاری زنگین ملتین آیدینلاری آراسیندا بۇيوک داستان شاعیری یئتیشدی و بونلار دا ملتین افسانه وی - تاریخی معناستیندا ملی داستانلارینی یازدیلار. بۇ ایشی یونانستاندا هومثر، ایراندا فردوسی گورموشدور. رحمتلی آذربایجان شاعیری سهند ده دده قورقود داستانلارینی گونوموزون دیلی و سیاقیله قوشماجالار حالیندا ترنم ائتمیش و «سازیمین سوزو» آدیله ایکی جلدده نشر ائتمیشدیر.

تورک ائللری نین داستانلاری اسلامدان قاباق و یا سونرا یاراندیغینا گؤره ایکی بؤلومه آیریلیر.

اسلامدان قابا قى داستانلارین اؤنملىلىرى:

يارادىلىش، افراسياب، شۇ، ھۇن، گۆك تورک، اوغوز و اويغورلارین داستانلارى دېر. دونيانين يارادىلىشى حقينده اسكى توركلرين فيکر، دويغو و اينانىشلارینى آنلادان يارادىلىش داستانى اورتا آسيادا ياخين زامانلاردا قدهر ياشايا بيلميشدير. بۇ داستان اسكى توركلرين تک تانرى يا اينانديقلارینى و تانرى نين دونيانى ياراتماق ايلهامینى نورانى بير قادين خيالىندان آلدیغینی گۆستەرىر.

يارادىلىش داستانى

هله ھىچ بير شى يۇخ ايکن تانرى قايراخانلا اوچسوز بوچاقسىز سۇ واردى. قايراخاندان باشقا گۆره و سۇدان باشقا گۆرولن يوخ ايدى. تانرى قايراخانين بۇ ساده سۇ عالميندن اورەيى سيخيلدى. بۇ زامان سۇ دالغالاندى و آق آنا دئيىلن نوردان بير قادين خيالى گۆرولەرک تانرىيا يارات دئدى و يئنه سۇيا جومدو.

بونون اوزەرىنه تانرى اؤزونه بنزەر بير وارلىق ياراديب اونا كيشى آدينى وئردى. تانرى ايله كيشى سمادا اوچماغا باشلاديلار. كيشى تانرىدان داھا يوكسگه اوچماق ايستەدى. تانرى بونو آنلايب كيشى دن اوچماق گوجونو آلدی. كيشى سۇيا دوشدو و بوغولوركن توبه ائديب تانرىدان امداد ديلهدى، تانرى يوكسل دئدى. كيشى سۇيون اوستونه چيخدى. تانرى دونيانى ياراتماق اوچون كيشى يە سۇيون ديبينه داليب بير اؤوج تۇرپاق گئيرمه سيني امر ائتدى. كيشى تۇرپاق چيخاراندا بير حيصه سيني ده آغزیندا ساخلادى تاكى اؤزونه گيزلى بير دونيا ياراتسين. اؤجونداكى تۇرپاغى سۇيا سپدى و تانرى اؤر امرينى وئردى. تۇرپاق دا بۇيومه يە باشلادى و تانرى توپور دئمه سئيدى كيشى بوغولاجاغيدى. توپورولن تۇرپاق يئرين اوستونده تپەر باتلاقلارى عمله گئيردى. بۇ ايشدن غضبله ن تانرى كيشينى اؤز ايشيق عالميندن قۇودو و اونا ارليك (شيطان) آدينى وئردى. سۇنرا يئردن دوققوز بوداق آغاچ گۆيره ديب هر قولدان بير آدام ياراتدى. بونلار دونيادا دوققوز انسان جنسى نين آتالارى اؤلدولار.

بۇ انسانلار گۆزەل و ياخشى ايديلر. شيطان اونلارى اؤز طرفينه چكمك ايستەدى تانرى شيطانا قايلان انسانلارین عاغيلسىزليغينا عصبى اولوب شيطانى تۇرپاق آلتينداكى قارانلىقلار دونياسى نين اوچونجو مرتبه سينه سالدى و اؤزو اوچون ده گۆيون ۱۷ - جى قاتيندا بير نور عالمى ياراديب اوريا چكىلدى. انسانلار دا دۇغرو يولو گۆستمك اوچون بيرملك گۇندهردى. سۇنرا شيطانى دونيانين ان آلت مرتبه سينه سالدى و دونيانين سۇنونا قدهر اۇرادا قالماغيني امر ائتدى. تانرى قايراخان ايندى ۱۷ - جى قات گۆيدن كاثناتى اداره ائدير. گۆيون يئنددينجى قاتيندا گون آنا و آلتينجى قاتيندا آى آتا اوتورولار. بۇ داستان و يا ناغىلى ۱۹ - جو عصرده

و.رادلوف شامان آلتاي توركلرى آراسيندا تۇپلاميشدیر.

افراسياب داستانى

افراسياب اسكى تورك خاقانى و قهرمانى دیر. بۇ قهرمانين توركجه آدى آلپ ارتونقادیر(آلپ = قهرمان). آلپ ارتونقا ميلاددان قاباق ۷ - جى عصرده ساكا توركلرى(نين(توران) بۇيوك خاقانى اولموشدور.اؤ، ايران - توران ساواشلاريندا اشتراك ائدهرك ايرانليلارى دفعه لرله مغلوب ائتميش، سۇنوندا كيسخروا(مئد پادشاهى كياكسارا) مغلوب اولارق اولدورولموشدور. بوندا دو ققوز يوز ايل قاباق محمود كاشغرى يازديغى تورك ديل و لهجه لرى نين لغت و قرامئر كتاييندا(ديوان لغات الترك) دفعه لرله آلپ ارتونقادان بحث ائديب و اونون اولومونده سۇيله نن ساغو(مرثيه) نو درج ائتميشدیر:

آلپ ارتونقا اولدى مو
ايسسىز آجون قالدى مو
اؤدلك اؤجسین آلدی مو
ایمدی یوره ک ییرتیلور

بۇگونكو توركجه ميزله:

آلپ ارتونقا اولدى مى
يالقيز و يا فانى دونيا قالدى مى
زمانه انستقامینی آلدی مى
ایندی اوره ک ییرتیلیر

محمود كاشغرى دن اوچ ايل اؤنجه يوسف خاص حاجب طرفيندن يازيلان قوتادغو بيلگى (سياست علمى) شعر كتاييندا دا افراسياب حقينده بۇ مصراعلار درج ائديلميشدیر:

بۇ تورك بيگ لرينده اتى بئلگولوك
تونقا آلپ ار ايردى قۇتى بئلگولوك
بئدوك بيلگى بيرله اؤكوش اردمى
بيلگى ليك او قوشلوق بودون كؤدرمى
تاجيكلر آيير اونسى افراسياب
بۇ افراسياب توتدى ايللر تالاب

بۇگونكو ديليميزده: تورك بيگلىرى ايچينده ادى تائينميش، آلپ ارتونقا اقتدارى تائينميش، بۇيوك بيلگىله، چوخ فضيلتلى ايدى. بيليكلى، عاغيللى ائل حوكمدارى ايدى. تاجيك لراونا افراسياب دئيرلر، بۇ افراسياب ائللرى(دونيانى) توتدو. آلپ ارتونقا باره سينده شاهنامه ده مفصل روايتلر واردير. طبعى ديركى، فردوسى نين نظمه چكميش اولدوغو روايتلر قارشى طرفين گۇروشونو عكس ائنديرير.

شۇ داستانى

بۇ تاىخى داستانا گۇره شۇ ميلاددان اۇنجه دۇردونجو عصرده ياشاميش تورك حوكمرانى دير و اسكندر اورتا آسييا هجوم ائندىگى زامان تورك اوردولارينا باشچىلىق ائتميشدير. بۇ داستان ميلادى - ۱۱ جى عصره قدهر آغيزدان - آغيزا و ديلدن - ديله گئچهرك محمود كاشغرى طرفيندن ديوان لغات الترك ده يازيبا آينميشدير. بۇ داستانا گۇره اسكندر اورتا آسييا اوردوسو ايله گلنده شۇ اوردوسو ايله بيردن - بيره چين - اويغور طرفينه گئتميش. لاكين بونلاردان ۲۲ نفر عائله لرله بيرليكه گئتمك اوچون حيوان تاپا بيلمه ميشلر و اۇ گئجه اۇرادا قالميشلار. اثرتهسى گون پياده گئتمك و يا اولدوقلارى يترده قالماق اوچون دانىشاركن يانلارينا ايكي نفر داها گلميش بۇ ۲۲ نفر تازا گلنلره اسكندرين گله جه يىنى خبر وئرهرك گئتمك تكلىفى وئرميشلر و اۇ ايكي نفر بله دئميشلر: ارلر، اسكندر گليب - گئچيجى آدام دير، بۇ يترده قالماز، بيز ده يوردوموزدا قالاريق. اۇ زامان اۇ ۲۲ نفر عصبى اولوب اۇ ايكي نفره قال آچ دئيب گئتميشلر. سۇنرا بۇ ايكي نفرين نسلينه قالاچ و يا خلج دئيلميشدير. اسكندر شۇ خاقانىنى ايزله ييب اويغور ائلينه ياخين شۇنون اوردوسو ايله اسكندر اوردوسو ساواشديلار.

سۇنرا اسكندر تورك خاقانى ايله بارىشدى، حتا اويغورلارا چوخ شهرلر تيكديردى و بير مدت قالندان سۇنرا اۇز باشكندينه قايتدى. اۇ زامان شۇ بالاساغونا گليب ايندى شۇ آديله آدلانان شهرى تيكديردى. شۇ و يا سۇ داستانى عىنى زاماندا ساكا داستانى دئمكدير.

اوغوز خاقانى داستانى

اوغوزخان داستانى نين بير اسلامدان قابق ، بير ده اسلامدان سۇنراكى شكلى واردير. اۇن اوچونجو ميلادى عصرده اويغور يازى و ديليله يازيبا كئچن بۇ داستانين قهرمانى اوغوزخان توركلرين جدى دير و بۇيوك هۇن خاقانى مته خان اولماغى محتمل دير. بۇ داستانين تك اليازما نسخهسى پاریس مىلى كتابخانا سيندا دير و اونون استانبول توركجه سيله متنى ۱۹۳۶ داباتق BANG ايله رشيد رحمتى آرات طرفيندن توركيه ده نشر ائديلميشدير. بۇ داستانين اسلامى

اوغوز خاقانى داستانى / ۷۳

شكلى مىلادى ۱۳ - جو عصر دن سۇنرا ايجاد و جامع التواريخ ده و شجره التورك ابوالغازى بهادرخان دا نقل انديلميشدير.

قديم شكلىن خلاصه سى بله دير: گونلرين بير گونونده آى قاغانين (اوغوزخانين اناسى) گوزو پارلادى. بير اوغلو اولدو. بۇ اوغلونون اوزو گوى رنگ، اغزى اوت قيرمىزى، گوزلرى آلا، ساچلارى و قاشلارى قارا ايدى. گوزه ل پريلردن داها گوزه ل ايدى. آدى اوغوز اولان بۇ اوغلان ۴۰ گونلويونده بۇيودو و يثردى، آتا ميندى و قهرمان اولدو. او زامانلار قورخولو بير جاناوار اورماندا هامىنى هده له ييب اونلارين حيوانلارنى بيرتيب يثيردى. اوغوزخان مئشه يه گئديب او جاناواري اولدوردو و خلقى اونون شريندن قورتاردى. سۇنرا بير گئجه تانرييا يالواريركن گويدن بير ايشيق دوشوب، ايشيغين اورتاسيندا بير قيز گوردو. او قيز ائله گوزه ل ايميش كى، گولسه گوى تانرى دا گولر و اغلاسا گوى تانرى دا اغلاميش.

اوغوزخان قيزى گورجك واله اولدو و اونو آلدى. بۇ قيزدان اوچ اوغول اولدو: بيرينه گون، ايكنجى سينه آى و اوچونجو سونه ايلديز (اولدوز) آدى قويدولار.

يشنه اوغوزخان بير گون اووا گئتميشدى، بير آخاجين قووغوندا چوخ گوزه ل بير قيز گوردو. اووا عاشيق اولوب آلدى. اوندان دا اوچ اوغلو اولدو، اونلارين دا آدينى، گوى، داغ و دنيز قويدو. بۇ اوغلانلاردان ۲۴ اوغوز قبيله سى عمله گلميشدير.

اوندان سۇنرا اوغوزخان اووا گئتىدى و بۇيوك قوناقليق وئردى. اورادا بيگلره و حاضير اولانلارا بله دئدى:

بن سين لرگه بۇلدوم كاغان
آلا يىنگ ياتاكى قالقان
تامغا بيزگه بۇلسون بويان
گوك بۇرى بۇلسون قيل اوران
تمور جيدالار بۇل اورمان
آو يىرده يوروسون مولان
تاكى (داخى) تالوى تاكى موزن
كون طوغ بۇل قيل گوك قوريقان

بۇ گونكو توركجه ميزله:

من سىزلره اولدوم خاقان
ياى و قالخان آلاق
طالع بىزه نشان اولسون
بوزقورد ساواش سسى اولسون
دمير نيزه لر بير جنگل اولسون
اولوقدا وحشى ائششك و آت يثريسین

هم دنيز و هم چاي
گونش بايراغيميز و گوي چادريميز اولسون

سۇنرا دۇرد طرفه ائلچي گۇنڧهردى و دئدى هر كس اۇنا اطاعت ائتمسه اونو دوست بيليب، هر كس اطاعت ائتمسه اونو دوشمن بيله جك و اونا هجوم ائديب ارادان اپاراجاقدير. سۇل طرفده اوروم آديندا بير خاقان وار ايدى. او اوغوزخانا اطاعت ائتمهدى. اوغوزخان اوردوسو ايله اۇنا طرف يوروش ائدى و ۴۰ گونڧ سۇنرا بوزداغى نين اتگينه يئتىشىدى. اۇرادا چادر قوروب ياتدى. اثرتهسى گون سحر چاغى بير ايشيق اونون چاديرينا دوشدو. او ايشيغين ايچيندن ارلك بير قورد چيخدى و اوغوزخانا بئله دئدى: اي اوغوز سن اوروما هجوم فيكرينده سن، من سنين خدمتينده اولاجام سۇنرا قورد اوغوزخانين اوردوسونون قاباغينا دوشوب اونلارى هدايت ائتىدى، قورد ايتيل مورن دنيزى نين كناريندا دوردو، اوغوزخان اۇرادا اوروم خاقان اوردوسو ايله ساواشىدى و اۇنو مغلوب ائتىدى.

سۇنرا اوغوزخان اوردوسو ايله ايتيل (وولقا) چايى نين كنارينا گلدى و فيكر ائلهدى نئجه بۇ چايى گئچسين. اوردودا اولوغ اوردو آديندا عاغيللى بير كيشى وار ايدى. آغاجلارى كسيب بير - بيرينه باغلادى و اونلارين اوستونه ياتيب چايدان گئچدى. اوغوزخان چوخ سئويندى و اونو قبيچاق آدلانديردى و اورانين حاكيمي تعين ائتىدى.

سۇنرا اوغوزخان و اوردوسو قوردون گۇستريشى ايله يۇللارينا داوام ائتديلر. اوغوزخانين چوخ سئودىگى آتى قاچدى و بۇز داغينا چيخدى. كيمسه او قارلى داغين اوستونه چيخا بيلمزدى. اوردو قهرمانلاريندان بيرى داغا چيخدى و دوققوز گونڧ سۇنرا آتى گتيردى. او قهرمانين اوستو - باشى قارلا اورتولموشدو. اوغوزخان اونو گۇره نده اونو بيبگ ائلهدى و قارلوق آدينى وئردى.

سۇنرا يۇل اوسته بير ائوه راستلادى. ائوين ديوارلارى قيزيلدان، پنجره لرى گوموشدن و دامى دميردن ايدى. ائوين قاييسى باغلى ايدى. آچارى دا يوخ ايدى. اوردو آراسيندا صنعتگر بير آدام وارايدى. اوغوزخان اونا قال آچ دئدى. اۇندان سۇنرا اونون نسلينه قالاچ و يا خلج دئيلدى.

سۇنرا يۇل اوسته قورد دايندى. اوغوز خاقان دئدى اۇرادا چادير قوردولار، اورانين خاقانى چورچيت اوغوز خاقانا تابع اولمادى. ساواش باشلادى و چورچيت اۇلدو و چوخلو غنيمت اوغوزخانين اوردوسونون اينه دوشدو. اوردودان بيريسى بير آرابا قايردى. او بيرلرى ده اونا باخديلار و آرابا قايريب غنيمتلىرى آرابالارا چاتيب اپارديلار. غنيمتلىرى اپاراندا باغير ديلار: قانقا، قانقا (آرابا) اوغوزخان اونلارى گۇره نده اونلارا قانقالوق دئدى (قانقلى ائلى).

اوغوزخانين ياخينلاريندان اولوغ توروك آديندا بير آخ ساققال وار ايدى. بير گئجه يۇخودا گۇردوكى دۇغودان باتيا بير قيزيل ياي چكليب و اوچ اوخ قوزنيه طرف حركنده دير. اولوغ

اوغوز داستانى نىن اسلامى شىكلى / ۷۵

توروك اوغوزخانين يانينا گليب يوخوسونو آنلاتدى و دئدى كى، تانرى دۇغودان باتىيا قدهر دونيانى سنين امرينه وئره جكدير. اوغوزخان بۇ تعبيردن چوخ خوشو گلدى و بۇ يوروق وئردى اثرته سى گون اوغلانلارى گلديلر. اۇنلارا دئدى كى، گونلوم اوو ايسته بير اما من قوجالديم. گون، آى، يولتوز (اۇلدوز) سيزلر دۇغو طرفينه گئدين. گوى، تاغ (داغ)، تنگيز (دنيوز) سيز ده باتى طرفينه گئدين.

اوچ بۇيوك قارداش دۇغويا و اوچ كيچيك قارداش دا باتىيا طرف گئيديلر، چوخلو اوو ووروب اتالارينا گتيرديلر.

بۇيوك قارداش يۇلدا بير قيزيل ياي تاپدى و اتاسينا گتيردى. اوغوزخان سئويندى و يايى اوچه بولدى و اونلارا وئردى و دئدى: اى بۇيوك اوغوللاريم ياي سيزين دير، سيز ده ياي كيمي اوخلارى يايلا آتين.

كيچيك قارداشلار دا يۇلدا اوچ گوموش اوخ تاپديلار و اتالارينا گتيرديلر. اوغوزخان سئوينيب اۇنلارا دئدى كى: اى كيچيك اوغوللاريم اوخلار سيزين اۇلسون، ياي اوخلارى آندى. سيز اوخلار كيمي اولون. (- تورك عنعنه سينه گۇره ياي حاكميت و اوخ تابعيت علامتى دير). اوندان سۇنرا اوغوزخان بير قورولتاي (توى) قۇردو. ائل گليب اۇتوردو. اوغوزخان اونلارلا مصلحت لئشدى. سۇنرا بۇز اوخلار ساغدا و اوچ اوخلار دا سولدا اۇتوروب ۴۰ گئجه - گوندوز يئيديلر، ايچديلر و شنليك ائيديلر. سۇنرا اوغوزخان اۇلكه سيني اوغوللارى آراسيندا بۇلدى و بئله دئدى:

اوروشقولار كۇپ من گۇردوم
آيقير بيرله كۇپ يورودوم
دوستلار و منى من كولتورودوم
سسنلرگه بيره من يورتوم

آى اوغوللار كۇپ من آشدوم
چيدا بيرله كۇپ اوق آتديم
دوشمنلرينى ايغلانوردوم
گۇك تنگريگه من اۇته ديم

بۇگونكو توركجه ميزله:

ووروشوقلار چوخ من گۇردوم
آت ايله چوخ يئيريديم
دوستلاريمى من گولدوردوم
سيزه يوردومو وئيريم

آى اوغوللار چوخ من ياشاديم
نيزه ايله چوخ اوخ آتديم
دوشمنلريمى آغلانوردوم
گوى تانريه من اۇده ديم

اوغوز داستانى نىن اسلامى شىكلى

قاراخانين بير اوغلو اۇلار، آى دان، گونشندن داها گۇزەل، اوچ گون - اوچ گئجه آناسى نىن سوتون اممە ييب بير گئجه يوخوسونا گليز و بئله دئير: تانرى نىن دينينه گل، گلمه سن سوتونو يئمەرم. آناسى دا يانا بيلمە ييب تانرى دينينى قبول ائدەر. لاكين كيمسه يه بير سۇز سۇبلە من.

توركلرين تارىخ و فرھنگىنە بىر باخىش / ۷۶

چونكى توركلر آلىنجاخاندىن سۇنرا تىك تانرى دىنىنى انكار و كافر اۆلموشدولار. توركلرين عادتلىرىنە گۆرە اۇشاق بىر ياشا گلندە اونون آد تاخما مراسىمى اۆلدو. بۇ مراسىمدە قاراخان بىگلردن سۇرۇشودو، اۇشاغا نە آد قۇياق، اۇشاق ھامىدان قاباق جاواب وئردى: منىم آدىم اۇغوزدور. ھامى چاشىرىب اۇغوز آدىنى قبول ائىدىلر. يىمكىدىن سۇنرا اۇشاق قوناقلارنى يانىدا باغىرىدى: آلاھ، آلاھ. قوناقلار سۇرۇشودولار، اۇشاق نە دئىير، چونكى آلاھ كىلمەسى عربجە ايدى. كىسىمە اونو باشا دوشموردو.

اۇغوزخان بۇيودو. بۇيوك عىمى قىزىسىنى اونا نىشانلادىلار. لاكىن اۇ عىمى قىزىنا دئدى كى، اگر تانرى نىن دىنىنە گلەرسن سن ايلە ائولنەرم. قىز قبول ائتمەدى. بىر گون اۇغوزخان كىچىك عىمى قىزىسىنى گوردو و اوندىن سۇرۇشودو اگر تانرى دىنىنى قبول ائدەرسن سنلە ائولنەرم، قىز قبول ائىدىب ائولنمە مراسىمى برپا ائىدىلدى. سۇنرادان بللى اۆلدوكى اۇغوزخان مىسلمان اۆلۈبدور. آتاسى بىر قورولتاي توتدو و اۇرادا مىشلەنى دانىشىدى، حاضىر اۆلانلار اسلامى قبول ائتمەيىب دئدىلر اۇغوزخاننى اۇودا اۆلدۈرمەلى يىك. بۇ سۆزۈ اۇغوزخاننىن آرادى ائشىدىب ارىنە دئدى. اۇغوزون طرفدارلارى تۇپلاشىب قاراخان اوردوسىلە ساواشدىلار. قاراخان بللى اۆلمايان بىر اۇخلا وورولدو و اۆلدو و اۇغوزخان آتاسى نىن يىرىنە اۆتۈرۈب اۆز ملتىنى تانرى دىنىنە دعوت ائىدى و قبول ائتمەينلرى اۆلكەسىندىن چىخارتدى. سۇنرا تاتارلارى اۆزۈنە تابع ائىدىب چىنە ھجوم ائىدى و اۇرانى آلدى و بۆللۈ غنىمىت الە گئىردى. غنىمىتلرى گئىرىمك اوچون اوردودان بىرىسى بىر آرابا قايردى(قانقلى). بۇ آدمىن نىلىنە قانىقلى دئىلدى.

اوندىن سۇنرا اۇغوزخان بىر چوخ اۆلكەلرى آلدى و بىر چوخ خىرات و ارمىغانلار وئرىب قوناقلىقلار برپا ائىدى و آلتى اوغلوئا اۆيۈدلر وئردى و ۱۱۶ ياشىندا تانرى نىن رحىمىنە قووشودو.

اۇغوز داستانىدا آشاغىداكى مىشلەر دقتىمىزى جلب ائتمىكدەدیر. اسكى توركلر تىك تانرىيا اينانارمىشلار و دىن يۆلۈندا اۇغول آتا ايلە ساواشىر.

اسكى توركلر ايشىغى مقدس سايب، قادىن اوچون چوخ حۇرمىت بىسلە بىرمىشلر. سۇ و آغاج دا چوخ عزىزىمىش. اسكى توركلر قهرمانلارنى دا مقدس سايارمىشلار.

اۇغوزخاننىن آناسى آىخاقان دىر اۇغوزون اوزو نورانى دىر.

اسكى تورك قىبىلە و ائىللىرى نىن آدلارى بىر مىناسىبتە تاخىلىرمىش. قورد اۇغوز داستانىدا و دىگر تورك داستانلارنىدا رھبر رولۈندا اۆلۈب سعادىت و ظفر سمبولدور.

اسلامى شكىلدە توركلرىن بۇيوك آتالارى نىن آدى تورك دور. اۇ يافتىن اوغلو و نوحون نۈەسى دىر، آتاسى اۆلدىن سۇنرا ايسىق گۆل اطرافىنا گئىدىب اۇرادا يىرلشمىش و چادىرى اۇ ايجاد ائتمىشىدیر.

اۇغوزخاندىن سۇنرا بۇيوك اوغلو گونخان اونون يىرىنە اۆتۈردو. وزىرى اىرقىل آتا ايلە مشورت ائىدىب اۆلكەنى ۲۴ نۈەسى آراسىندا بۆلۈر. ۲۴ اۇغوز قىبىلەسى اونلارنى نىلىندىن دىر.

گۆك تورك داستانلاری

بۇ داستانلار چين قايناقلاریندا روايەت قىلىنغان گۆك تورك لىرىن دولت قورماقدان قاباقتى دۆره لىرىنە عائد اولوب و ايكي داستاندان عبارتدیر: ۱ - بۇز قورد داستانى ۲ - ارگه نه قون داستانى.

بۇز قورد داستانى

بۇ داستاندا بۇز قورد يوخ اولماق تهلكه سینه دوشن گۆك توركلرى دیریلدیپ چوخالماغینا سبب اولور. داستانین ايكي روايتی واردیر.

بیرینجی روايت:

هۇنلارلا بیر سۇيدان اولان گۆك توركلر هۇن يوردونون شىمالینداكى سۇ اولكه سىندن چىخدىلار. باش بوغلاری (سرکرده) نین آدی قاپان پو ایدی و ۱۶ قارداشى وار ایدی. بۇنلاردان بیرى نین آناسى بیر قورد ایدی. بۇ گنج يىنلره و ياغيشلارلا حوكم اندهردى. گۆك توركلرين دوشمنلری بیر هجوم ایله قارداشلاری آرادان آپاریرلار، بۇ فلاکتدن يالنىز بۇ گنج قورتولدو. بۇ گنجین ايكي آروادى وار ایدی. بیرى ياز تانرىسى نین، ديگرى ده قيش تانرىسى نین قیزی ایدی. بونلارین هر بیریندن ايكي اوغلو اولموشدو. خلق بۇ اوغلانلارین ان بۇيوو نو تۇلوشه نى خاقان سىجديلر. بۇ دا تورك آدینى آلدی. توركون اۇن آروادى وار ایدی. بۇ قادینلاردان اولان اوشاقلار هامىسى آنالاری نین آدینى آلمىشديلار. بونلاردان آناسى نین آدى آسئنا (دیشى قورد) اولانى توركلره خاقان اولدو. آدى آسینه ایدی.

ایکینجی روايت:

توركلرين ایلک آتاسى باتى دنيزى (خزر) نین باتى ساحللىرىنده ياشايردى. بونون خلقى هۇنلارین بیر بۇلومو ایدی و آسینه آدلايردى. آسینه و يا آشینا بۇيو قونشو ملتلردن بیرى طرفیندن بیر باسقىنلا محو ائدیلدی. بونلاردان آنجاق بیر اوغلان ساغ قالدی. دوشمنلرین اونا رحملری گلدى. اونو اولدورمه دیلر. اونون اللرىنى و آياقلارینى کسديلر و بیر قمیشلیگه بۇراخدىلار. دوشمن گئده نندن سۇنرا بیر دیشى قورد گلدى و بۇ اوشاغا باخجى لىق انديب اونو بۇوتدو، سۇنرا اونونلا ائولندى و حامله اولدو. قورد دوشمنلرین قورخوسوندان اوغلانى

گۇتوروب دىزىن دۇغو ساحلىنه آپاردى و آلتاي داغلارى نىن اورتاسىنا گتيردى. هر طرفى داغلارلا محصور بير ماغارادا اۇن اۇشاق دۇغدو. اۇن اۇغلان بۇيويوب ائولنديلر. هر بيرىندن بير بۇي تۇره دى، بونلاردان بيرى آشىنا بۇيو ايدى.

آشىنه قارداشلارى نىن ان عاغيللىسى اۇلدوغو اوچون توركلره خان سئچيلدى، سۇيونو بللى ائتمك اوچون ده چاديرى نىن قاپىسى قاباغىنا اوستونده بير قوردباشى اولان بير بايراق تاخدى. بير چۇخ ايللردن سۇنرا آشىنه قومينه آسئنچه آديندا بير خان اۇلدو ائلىنى داغلىق يئردن چىخارتدى.

ارگنه كۇن داستانى (ERGENEKON)

ارگنه كون داستانى بۇزقورد داستانى نىن داها زنگين بير شكلى دير. بۇ داستانين خلاصه سى بله دير: تورك ائللرينده گۇك توركلر قدهر قوتلىسى يۇخدو. بوتون ائللر بيرلشيب اونلارا هجوم ائتديلر. لايىن مغلوب اۇلدولار. ايكىنچى ساواشدا حيله ايشله ديب توركلرين قاباغىندان قاچدىلار. توركلرده اونلارى تعقيب ائديب اۇز يوردلاريندان چىخدىلار. دوشمنلر بيردن دالى قايدىب توركلره ووروشدولار و غالب گلدىلر و گۇك توركلرى قيرىب اوشاقلارنى قول ائديب اۇزلريله آپاردىلار. گۇك تورك خانى نىن قاين آديندا كىچىك اوغلو تۇقوز آديندا قارداشى اوغلو دوشمنلرين يىندن قاچىب اۇز يئرلرينه گلدىلر. فقط دوشمنين قورخوسوندان بير نئچه مال - داوار آليب ائله بير داغا طرف گئتىلر كى، يۇلدان يالئىز بير ده وه گوج ايله گئچه بيليردى. بير يئره يئتشىدىلر كى، اۇرادا آخار سۇلار، چشمه لر، مختليف اوتلار، ميوه آغاجلارى و اۇولار وار ايدى. اۇرادا قاليب تانريا شوكر ائتدىلر. اۇ يئره ارگنه كۇن (ارگنه داغ كمرى، كون ديك دئمكدير) دئدىلر. ۴۰۰ ايل سۇنرا انسانلارى و حيوانلارى اۇ قدهر چوخالدى كى اۇ يئره سيغماز اۇلدولار. بۇ زامان اۇرادان چىخماق اوچون دوشونوب دانىشدىلار. دئدىلر كى، آتالاريمىزدان ائشيتدىك. ارگنه كۇنون خارچينده گئنىش يئرلر، گۇزهل يوردلار وارمىش، بيزيم يوردوموز اسكى دن اۇ يئرلر ايمىش. داغلارين آراسىندان بير يۇل تاپىب بۇرادان كۇچوب اۇرالارا گئدك. آرالاريندا اولان بير دميرچى دئدى كى: بۇرادا بير دمير معدنى وار. بونو ارىتسهك چىخماغا بير يۇل آچىلار. اۇرانى اۇد قۇيوب ارىتىلر و بير يۇل آچدىلار. اۇ گونو يادلاريندا ساخالىب اۇرادان چىخدىلار. اۇ گوندىن گۇك توركلرده عادت اۇلموشدور، اۇ گونو بايرام توتارلار. ارگنه كون دان چىخاندا گۇك توركلرين پادشاهى قاين سويوندىن بورتە چنه ايدى.

داستاندا آدى گئچن قاين اصلينده قايبى خانلى قىيله سى توقوز دا دوققوز اۇغوز بۇيودور. بورتە چنه ده بۇزقوردون موغولجاسى دير.

داستاندا گۇك تورك يئرینه موغول كلمه سى ايشلنمىشىدير. چونكى بۇ داستان غازان خان زامانىندا رشيدالدين طرفيندن جامع التواريخ ده يازىيا آلىنىش و كتابين دا اصلى فارسجادير.

سۇنرادان عربجه يه ترجمه ائديلميشدير. بۇ داستانين گۆك توركلرين تاريخيله ياخين علاقه سى واردير. حقيقتده هۇن بيرليگى داغيلاندان سۇنرا گۆك توركلر آلتاي داغلاری اطرافينا چكيلميشلر و اۇرادا جووان جووانلارا تابع اولاراق اۇزون مدت دميرچيلىكله مشغول اولموشلار.

اويغور داستانلاری

اويغور داستانلاری دوققوز اۇغوز - اۇن اويغور توركلرى نين داستانلاری دير و ايكي داستاندان عبارتدير: ۱ - تۆره بيش (خلقت) داستانی ۲ - كۆچ داستانی

۱ - تۆره بيش (خلقت) داستانی

اسكى هۇن پادشاهلاريندان بيرى نين چوخ گۆزهل ايكي قيزى واربميش. بۇ قيزلار اۇ قدهر گۆزهل ايميشلر كي، هامى حتا پادشاه آلاھين اونلاری تانريلارلا ائولنمك اوچون ياراتديغينا اينانيرديلار.

پادشاه اونلاری خلقدن اۇزاق توتماق اوچون شهرين قوزئينده بير قالا تكيديريب اۇرادا ساخلادی. بير گون تانرى بير بۇزقورد شكلينده گلدى و بۇ قيزلارلا ائولندى. بۇ ائولنمه دن دوققوز اۇغوز اۇن اويغور ائلى ميدانا گلدى.

كۆچ داستانی

اويغور ائلينده تۇغلا و ستلنگه چايى آراسيندا بير آغاج وار ايدى. بير گون گۆي دن ماوى بير ايشيق بۇ آغاجا دوشدو. آغاجين گۆوده سى ياواش - ياواش قاباردى و يارىلدى. اۇ يارقدان بشش اوشاق چيخدى. بونلارين بشينجى سى بۇغوتىگين چوخ اغيلىلى و گۆزهل ايدى. هامى اونو خاقان سئچديلر.

اۇزون بير مدت سۇنرا اويغور خاقانى چين ليلىر ايله ساواشا سۇن وئرمك اوچون اوغلونو بير چين شهزاده سيله ائولنديردى.. بۇ شهزاده سارايىنى خاتون داغيندا قۇردوردو. اۇ جيواردا قۇتلو داغ دئيلن بير بۇيوك قايا وار ايدى. چين سفيرلىرى گلديلىر و دئديلىر كي، اويغورلارين سعادتى بۇ قايايا باغلى دير. بۇ قايانى آپارساق اويغورلار دا بدبخت اولار. بونون اوچون خاقاندا ان اجازه آلديلار و قايا چوخ بۇيوك اولدوغو اوچون اونو پارچالايب آپارديلار. اوندان سۇنرا تيگين اولدو و اويغور يوردوندا سۇلار قورودو، تۇرپاق چاتلادى و قيتلىق اولدو. اۇ زامان بوتون قۇشلار و حيوانلار كۆچ - كۆچ دئيه باغيرديلار و اويغورلار كۆچ ائتمگه قرار وئريب، يۇلا چيخديلار. هر

يشرده دوراندا يئنه او سسى ائشيتديلر. نهايت بشش باليق دئييلن يشرده او سس كسييلدى و اويغورلار اوردادا قاليب شهر سالدبلار و بشش باليغى و آيرى شهرلرى قوردولار. بۇ داستان ايكي منبعدن (چين و ايران: تاريخ جهانگشاي جوينى) آلنميشدير. بۇ داستانلارا گوره اويغورلار اوزلرينى تانرى نين سۇيوندان بيليب، يوردو پيس اداره ائدن خاقانلارين اوزوندن معروض قالديقلارى فلاكتلرى آنلاديرلار.

اسلامدان سۇنراكى اسكى داستانلار

اسلامدان سۇنراكى داستانلار اكثريتيله مىلى - اسلامى داستانلاردير. بۇ دۇرده بير طرفدن اسكى داستانلار اسلام رنگينى آلميشلار، ديگر طرفدن ده يئنى و اسلامى داستانلار يارانميشدير. ديوان لغات الترك ده تورك ائللرى آراسيندا ايلك دىنى ساواشلاردان يارانان داستانلاردان پارچالار واردير. بۇ دۇرده سۇيله نيلن داستانلارين ان قديملىرى بونلاردير:

۱ - ساتوق بوغراخان داستانى

۲ - ماناس داستانى

۳ - چنگيزنامه

۴ - دده قورقود داستانلارى

ايلك اوچ داستان اورتا آسيادا و دده قورقود داستانى آذربايجاندا يارانميشدير.

۱ - ساتوق بوغراخان داستانى

ساتوق بوغراخان توركوستاندا (كاشغر - بالاساغون) اونونجو ميلادى عصرين اولينده ايلك مسلمان تورك حكومتى قوران قاراخانلى حوكمدارى دير. بۇ داستان نثرله، بلكه ده حوكمدارين ايستگيله يازيلميشدير و داها چوخ حوكمدارين منتقبه لرينى ايضاح ائدير. داستان اونونجو عصرده سۇيلنميش ۱۳۵ صحيفه دير.

۲ - ماناس داستانى

اسلامدان سۇنرا سۇيله نين ايلك بۇيوك داستان دير و قيرغيز توركلرى قهرمانلىقلارى باره مينده ۱۲ - ۱۱ جى عصرلرده سۇيلنميشدير. ماناس داستانى عصرلرله ياشاييب انكشاف ائتميش و بوتون اورتا آسييا توركلرى نين اورتاق داستانى حالينا گلنميشدير. بۇ داستان سۇن عصرلرده داحى چوخلو علاوه لر اولموشدور. باشلانقيج دا اۇن مين

۳ - چنگیز نامە / ۸۱

مصراعداڻ عبارت اولان بۇ داستان بۇگون ايكي يوزمين مصراعما چاتميش و مليت چى بىر مفكوره ايله سۇبلەنن علاولر اولموشدر. ماناس داستانى مسلمان توركلرله غير مسلم توركلر آراسيندا آپارىلان ساواشلاردان يارانميشدير. بۇ داستانين قهرمانى ارماناس چين لىلورى و سارتلارى ينميش دير. ماناسين پالتارى زرهلى دير و اونا اۇخ كار كسمير. داستانين ان گۇزەل يئرلىرى ساواش تصويرلىرى، قهرمانلىقلارين و سيلاحلارين تعريفى، يورد، قادين و آت حقينده كى دوغولو ترنم لردير. ماناس داستانيندا قهرمان ارماناس داها بشييكده ديل آچيب آتاسينا مسلمان اولماغىنى و كافيرلىرى مغلوب انده جه گىنى سۇبلەمەسى ده اۇغوز داستانين اسلامى شكلينى خاطرلادير.

ماناس داستانى شعر شكلينده و عموميتله ۷ هجالى وزنله سۇبلنميش ياريم قافيهلى و چوخ دفعه مصراع باشيندا آلتراسيونلار(سس سيز حرفلرين و يا هجالارين تكرارى)لا اسكى مىلى نظم دن خاطرلر گۇسترير.

بۇ داستان گنچن عصرده اولا چوغان وليخانوف و سۇنرا ميلادى ۱۸۸۵(۱۲۶۴ شمسى) ده پروفيسور رادولف طرفيندن قيرغيزلار آراسيندا تۇپلانىب آلمانجا ترجمه سييله نشر انديلميشدير.

۳ - چنگيز نامە

بۇ داستان ۱۳ - جو عصرده اورتا آسيادا يارانميشدير. چنگيزين حياتى، شخصيتى و فتوحاتى اطرافيندا سۇبلنميش و ۱۵ - جى عصرين سۇنلاريندا نثر شكلينده يازيبا كئچميشدير. بۇ داستانا امير تيمورون دا حياتى و فتحلىرى قاتىليب داستان چنگيز و خلقلىرى نين ماجرالاريله گنئيش له ميشدير. بۇرادا چنگيزده اويغور خاقانى كىمى گون ايشيغى ايله تانرى قوردون اوشاخى اولاراق دوغولموش و اۇغوزخانين سۇبوندان گۇستريلميشدير.

۴ - دده قورقود داستانى

دده قورقود كتابى دونيا اولچوسونده كلاسيك بير اثر دير. تورك - اۇغوز - آذربايجان ادبياتى نين شاه اثرى دير. بۇ اثر اۇن ايكي داستان و بير مقدمه دن تشكيل تاپميشدير. دده قورقود حقينده داها قاباقدان(آذربايجان شفاهى خلق ادبياتى(۵)، وارلىق سايبى ۵ و ۶، ۱۳۶۰) تفصيللى مقاله يازديغيميز اوچون بۇرادا چوخ قيسا شكلده اشاره انده جه بيك.

دده قورقود داستانى قهرمانلىق داستانى دير و اۇغوز ائللرى نين جسارت، ايگيدلىك و ساواشداكى قهرمانلىقلارنى داستان شكلينده بيان اندير. بوندان باشقا كۇچرى حيات ياشايان اۇغوز ائللرى نين عادت، گنچيم و دوشونجهلىرى داستاندا اساس يثرى توتماقدادير. بۇرادا وطنپرورلىك، قوناق سئورلىك، آنا و اولاد محبتى، قادينلارا حۇرمت، مبارزلىك، دوشمنلره

وطنپرورلیک، قوناق سئورلیک، آنا و اؤلاد محبتی، قادینلارا حؤرمت، مبارزلیک، دوشمنلره نفرت، مردلیک و قهرمانلیق و بۇ کیمی گؤزهل انسانی حیسلر و خصلتلر عکس اولونموشدور. بۇ داستانلار نظم و نثر بۇلوملره آیریلیمیشدیر. شعر حصه سی ایکی مین بیت قدهر دیر و کتابین یوزده اوتوز بئشینین تشکیل ائدیر. شعرلری اؤزانلار (عاشیقار) قوپوز (ساز) چالیب معین هاوا ایله اؤخورموشلار. بۇ حصه لر عضوی صورتده بیر - بیرینه باغلی دیر، بیر دیگرینی تامملاییر. داستانین مؤلیفی بیر فرد دئییل، بیر ائل و یا ملت دیر. داستان دیگر ملی داستانلار کیمی خلق حیاتی نین بیر آیناسی و اسکی کولتورو فولکلوروموزون خزینه سی دیر.

دده قورقود داستانلاریندا تک تانری و اسلام دینینه اینام چوخ قوتلی دیر، لاکین اسکی گؤچه به اینایشلاری و عادت و خاطیره لری ده هله یاشاماقدادیر. اؤغوزلار دوشمنلرینه کافر دئییرلر و اونلارلا ساواشماغی جهاد کیمی تلقی ائدیرلر. ایگیدلر دوشمن ایله ساواشدا، داردا قالاندا آری سؤدان «دستاماز» آلیب ایکی رکعت نماز قیلیر و حضرت محمد (ص)ین آدینا صلوات چئویریر و بنله جه دوشمنه غلبه چالیرلار. داستان ۱۵ - جی عصرده یازیا آلینمیش. لاکین ۷ - ۶ - جی عصرلرین یادگاری اولوب، سؤنرادان اسلامی رنگی آلمیش (بارتولد، جفری لویس، علی بیگزاده و باشقالاری) و آذربایجان منطقه سینده باش وئرن حادثه لرله انکشاف ائتمیش و سؤن شکلینی آلمیشدیر. دده قورقود داستانلاریندا ایشله دیلن دیل آذربایجان و دؤغو آنادولو دیلینه دیگر تورک دیل و لهجه لریندن داها یاخین اولوب. ۱۲ - ۱۱ - جو عصرلرده بۇ منطقه ده یاشایان اؤغوزلارین دانیشدیغی دیلین عینی دیر.

بۇ داستانلار رحمتلی سهند طرفیندن نظمه چکیلیب و بیر قیسمی «سازیمین سؤزو» آدیله نشر ائدیلمیشدیر.

فارسجا ترجمه سی انگلیزجه ترجمه لر اساس توتولاراق (بابا قورقود) و (دده قورقود) آدلاریله چاپ و نشر ائدیلمیشدیر (۱۳۵۵).

دده قورقود داستاننی سؤنراکی خلق داستانلاریمیزا اؤنملی تأثیر بؤراخمیشدیر. بونا ان یاخشی مثال کوراوغلو داستاننی، اصلی و کره و :اشیق غریب داستانلاری دیر.

کوراوغلو، اصلی و کره، عاشیق غریب، قاچاق نبی و بۇ کیمی خلق داستانلاریمیز ۱۶ - جی عصردن سؤنرا یارانمیش و دده قورقود داستانلاریلا برابر ۱۳۶۰ دا آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی باشلیغی ایله یازدیغیمیز مقاله لریمیزده شرح وئریلمیشدیر.

اسکی تورک داستانلاریندا بدیعی عنصرلر

اسکی تورک داستانلاریندا بعضی بدیعی عنصرلر دقتیمیزی جلب ائتمکده دیر. بونلارین اؤنملی لری بونلاردیر:

اسكى تورك داستانلاریندا بدیعی عنصرلر / ۱۳

اۆلدوغونو گۆروروك.

آغاج: مدنیت بشیگی اولان آغاج دا تورك داستانلاریندا اؤنملی یئر توتموش و ایشیق کیمی آغاج دا اسلامدان سؤنراکی تورك داستانلاریندا دا یاشامیشدیر (دده قورقود داستانلاری).

قادین: اسكى تورك جامعه سینده قادین بعضاً عائله رئیسی اۆلموشدور. بونلاردا قادین هر زامان ائوین دیره گی و کیشی نین وفالی یۆلداشی و اؤشاقلاری نین آناسی اۆلموشدور. بۇ قادین آنلایشی نین خصوصیتلری اسلامدان سؤنراکی داستانلاردا دا داوام ائتمیشدیر. ۱۴ - ۱۲ - جو عصرلرده اوغوز داستانلاریندا دده قورقود بۇیلاری و کوراوغلدا (نگارخانیم) و حتا قاچاق نبی ده (هجرخانیم) بونو بدیع بیر شکیلده گۆروروك.

بۇزقورد: تورکلرین اسكى زامانلاردا توتم پرست اۆلدوقلارینا اینانانلار بۇزقوردو اونلارین توتمی سایمیشلار. داستانلاردا بۇزقورد تورکلرین جدی اۆلموش، حیات و ساواش گوجونو تمثیل ائدیر و هر زامان رهبر و ظیفه سینى گۆرور. بۇزقورد، دده قورقود داستانلاریندا دا مبارک سایلیب و قازان خانان رهبر کیمی یۆل گۆستریر.

سۇ: اسكى تورك داستانلاریندا سۇ و سۇ سئوگیسی ده دفته لایق دیر.

آغ ساققاللار: داستانلاردا خاقانلارین مصلحت دانیشیب حۇرمت ائله دیکلری آغ ساققاللار واردیر، آغ ساققاللی، آغ ده گه نکلی و تجربه لی اولان بۇ یاشلی آدمالار خصوصیه گنج خاقانلار یۆل گۆستریرلر.

موسیقی: موسیقی ایلك چاغلاردا اولادینی هیجانى سسلندیرن بیر صنعت اۆلموش، سؤنرا هر نوع حیات حادثه لرله بیرلشمیشدیر. دینی مراسیم لرده، اؤو اگلنجه لرینده، ساواشلاردا، امک ائناسیندا دۇغماق و آد وئرمه مراسیم لرینده، عشق ماجرالاریندا سازلارین سسی انسانلاری جۇشدوروردو.

ساز شاعیرلری نین ان اسكى ایلاهی (تانری اوچون سؤیله نن شعر) لرینی و غیردینی شعرلرینی سازلا سؤیله دیکلری معلومدور. تورکلرین اسكى دن زنگین موسیقی لری وار ایدی. موسیقی آلتی ایله چالدیقلاری هاوالارا کوغ (کوی) و یا کؤگ و یا کؤک دئییردیلر. یوکسک سسله ترنم ائتدیکلری هاوالارا دۆله و ایر (DOLE, IR) دئییردیلر. ترنم و تغنی معنا سینا گلن ایرلاماق یا بیرلاماق سۇزوه ده بۇرادان گلیمیشدیر.

قوپوز: مختلف ساز آلتلری آراسیندا قوپوزون خصوصی یثری واردیر.

تورکوستاندا تورفان قازمالاریندا اله گنچن اوغور مینیاتورلاری اوغور تورکلری آراسیندا اورکستر تشکیلاتی اۆلدوغونو میدانا چیخارتمیشدیر. بۇ اورکسترده مختلف ساز آلتلری او جومله دن قوپوز و چنگه بنزه یین و آغیزلا چالینان سازلار گۆرولمکده دیر.

آت: آت دا داستان قهرمانلاری نین وفالی و سئویملی یۆلداشی دیر. اورتا آسیا بۇزقیرلاریندا پاشایان تورکلر آتی دا قادین و سیلاحلاری کیمی اؤز ناموسلاری بیلمیشلر. آت سئوگیسی

اسلامدان سونرا دا تورک لر آراسیندا داوام اتمیشدیر.
کوراوغلو داستایندا کوراوغلونون قیرآتی کوراوغلو قدەر بؤیوک وظیفه لی بیر داستان
قهرمانی دیر. هابئله قاچاق نبی ده بوزآت دا قهرمانین یولداسی و دار گونده اونون قورتاریجیسی
دیر.

داستان دؤورو ادبیاتیندا شعر و شاعیر لر

داستان دؤورو ادبیاتیندا شعر سازلا سؤیله نیردی. داها یازی اولمایان بۇ دؤوره ده سازلا
سؤیله ن بۇ شعر لر و داستانلار ائللرین شفاهی ادبیاتینی میدانا گتیر میشدیر.
تورک ائللرینده شعر قوشماق عادتی چوخ اسکى دیر. تورک لر شعره قوشوق یا قوشقو
دئیهدیلر.^(۱) ایلك شاعیر لر شامان و یا دین آداملاری اولموش و اللرینده سازلاریله، رقص
ائده رک شعر سؤیله ردیلر. بۇ سازا «قوپوز» و اونو چالاراق شعر اوخویانلارا اوزان، باقسی،
شامان و... دئیهدیلر.

اوزانلار دینی مراسیم لرده و هر ایل تکرار اولان اوو مراسیمینده (صیفیر)، هابئله ماتم (یوغ)
مراسیم لرینده و ساواشلاردا، توی (دینی اولمایان قوناقلیق) لاردا و شؤلن (دینی مناسبتله وئرلن
قوناقلیق) لرده قوشدوقلاری شعر لری اوخویار و سازلاریله شعر لرین تاثیرینی قوتلندیره رک
خلقی هیجانا گتیره ردیلر.

اسکی تورک شعری باره سینده ان قدیم نمونه و معلومات چین قاینقلاریندا موجودور. بۇ
شعرین ترجمه سی بیزه معلومدور و میلادان ۱۱۹ ایل قاباق هون شاعیری طرفیندن
سؤیلمیشدیر. بۇ شعر دؤردلوک شکلینده دیر. هونلارین ساواشدا مغلوب ائدیلدیکلرینی و
تورپاقلاری نین بیر پارچاسینی الدن وئردیکلرینی آغلایاراق آچیقلایر. بۇ گونکو تورکجه میزله
بۇ شعر بئله دیر:

ین چی شان داغلارینی ایتیر دیک
قادینلاریمیزین گوزه للیگینی آلدیلار
سی لان شان یا یلا سینی (فلات) ایتیر دیک
حیوانلاریمیزی بسله یه جک یشری آلدیلار.

ایکینجی تورک شعری و یا ایلك تورکجه شعر اورخون یازیلی داشلاریندا و یوللوق تیگین
طرفیندن قوشولان ۸ - جی میلادی عصره عاید دیر:

۱- اسکی تورک شعری حقیقته «اسکی تورک شعرینده وزن، شکل و قافیه» عنوانیله وارلیغین ۷ - ۸ سایه ۱۳۶۲ ده بیر
مقاله مؤلف طرفیندن نشر ائدیلمیشدیر.

داستان دۆورو ادبىياتىندا شعر و شاعىرلر / ۸۵

من كول تيگىن آتسى
يىگىرمى كون اولوروپ
يوللوق تيگىن بيتىدىم

بونجا بيتىگ بيتىگمه
يوللوق تيگىن بيتىدىم
بو تاشقا بۇ طامغا كوپ
بۇگونكو توركجه ميزله:

من كول تيگىن ين آتايگى (۱)
ايگىرمى گون اوتوروپ
من يوللوق تكيين يازدىم

بۇ قدهر يازيلار يازان
من يوللوق تكيين يازدىم
بۇ داشا دامغا قويوب

بۇ شعرلر ديوان لغات الترك ده يئددى هجالى شعرلرله عيىنى دىر. اوچونجو منصورامين نكرات شكلىنده تكرارلانمىسى دا عاشيق شعرينه اويغوندور.

ديوان لغات ترك ده يازيا آلينان اسكى تورك شعرلريندن نمونه لر واردىر. بۇ شعرلر بلكه ده يوللوق تيگىن ين شعريندن داها اسكى زامانلاردا ساز شاعىرلرى طرفيندن سؤيله نيميش و عصرلر سؤنرا محمود كاشغرى نين ديوانينا آلينىميشدير. بونلاردان آلپ ارتونقا (افراسياب) مرثيه سى اوچون سؤيلنميش ماتم شعرى (ساغو) چوخ ماراقلى دىر.

بۇ ساغو ميلاددان يئددى يوز ايل قاباق ياشاميش و اسكى ايرانليلارلا ساواشميش توركلرين تارىخى - افسانه وى حوكمدار و قهرمانى افراسياب اوچون خلق شاعىرلرى طرفيندن قوشولموشدور. بۇرادا نمونه اوچون ايكى بندينى درج ائديرىك:

ايسيز اجون قالدى مى
ائمدى يوره ك ييرتيلور

آلپ ارتونقا اؤلدو مى (۲)
اؤزلك اؤچين آلدى مى

اوغرى تۇزاق اوزاتدى
قاچسا قانى قۇرتولور

اؤزلك ياراق كؤز تى
بيگلر بيگىن آزىتى

بۇگونكو توركجه ميزله:

پيس دونيا قالدى مى
ايندى اوره ك ييرتيلور

آلپ ارتونقا اؤلدومو
زمانه اوچون آلدى مى

اوغرى توزاق اوزاتدى
قاچسا نجه قورتولور

زمانه فرصت گؤزتله دى
بيگلر بيگىن آزىتى

منظومه باياتيلار كيمي يئددى هجالى وزنله قوشولوب شكيل باخيمىندان ده اسكى تورك

۱- يا به گنى = قارداش يا باجى اوغلو

۲- بۇ شعرين ييرينجى بندى افراسياب داستانى فهلىنده وئربلميشدير.

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۸۶

شعري شكلىنده يعنى دوردلوكلر مجموعه سيندن عبارت اولموشدور.

يازىلى ادبيات

تورك دىلى ادبياتى نين ايلك گؤزه و دگرلى اثرلى گؤك توركلر دۇرونده يازيلان و تىكىلن يازىلى داشلاردير.

بۇ يازىلى داش و ياكىته لره اورخون چايى جيواريندا تاپىلدىقلارى اوچون اورخون كتيبه و يا آيىده لرى دئىلمكده دير. لاکين بۇ يازىلاردان ۳۰۰ ايل قاباغا يعنى ميلادى ۵ - جى عصره عايد يىنى سنى يازىلارى بۇ گون ايلك تورك يازىلى اثرلى قبول ائدىلمكده دير.

يىنى سنى يازىلارى

بۇ يازىلار مزار داشلارى اوزه رينده قازىلميشدير و ميلادى ۵ - جى عصره عايد اولدوغو محتمل دير. يىنى سنى يازىلارى او عصرلرده يىنى سنى چايى جيواريندا ياشايان قيرغيز و اوغوز توركلرينه عائددير. بۇ بۇلگه ده اللى بير متن تاپىلميشدير.

يىنى سنى يازىلى داشلار ايكى قيسمه آيرىليرلار.

۱ - تالاس چايى اطرافينداكى يازىلى داشلار

۲ - سۇجى چايى اطرافينداكى يازىلى داشلار

بۇ يازىلارين حرفلىرى ۱۵۹ دور و داها چوخ تصويرى (شکل) دير. متلر ده اورخون يازىلارى قدهر انكشاف ائتميش اولمايىب چوخ دا اوخوناقلى دئىلدير. بارلىق (وارلىق) چايى كناريندا تاپيلان و اوغوز خانينا عائد اولان و وارلىق يازىلى داشى آدلانان بير يازىلى داشدا بئله يازىلميشدير:

۱ - ار اردمى آتيم تاپديم اردمى

۲ - اوزيگن آلپ توران آلتى اوغوز بودوندا اوچ يگيرمى (ياشيمكا) آديريلديم.

۳ - بگ اريكيمه سيزيمه آديريلديم.

بۇ گونكو توركجه ميزله:

۱ - ار اردمى آدىمى تاپديم اردمى (فضيلتلى ايگيد)

۲ - اوزيگن آلپ توران آلتى اوغوز ائليندن ۱۳ ياشيندا آيريلديم.

۳ - ييگليگ اقتدارنمدان، سيزدن آيريلديم

بۇ يازى ۱۳ ياشيندا اولن، اوزيگن آلپ توران آديندا آلتى اوغوز ائلى نين خانزاده و يا

بيگزاده سى نين مزار داشينا قازىلميشدير.

اورخون يازىلارى

اورخون يازىلارى گۆك تورك خاقان، شەزادە و وزير و بويوكلرى نين مزار داشلارينا قازىلمىش و ميلادى ۸ - ۷ - جى عصرە عانددىر. بۇ تىكىلمىش يازىلى داشلارا گۆك توركلر بنگوتاش (ابدى داش) دئيردىلر و اورخون چايى ياخىنىندا اولدوقلارى اوچون اونلارا اورخون يازىلارى و يا اورخون آيىدەلرى دئىلمىكدهدير. اورخون آيىدەلرى نين ان اۇنملى لرى اوچ بۇيوك كتيبهدير. بۇ كتيبهلر دە چين ليلره قارشى استقلال ساواشى ائتمك و تورك بىرليگىنى يىشنى دن قورماق اوچون ايجرىده و ائشيكده ساواشان گۆك توركلرين تارىخى يازىلمىشدير. يازىلى داشلارين ايلكى گۆك توركلرين دۇرد خاقانينا وزيرليك ائدن بيلگه تۇنيۇقۇغا عاندا اولوب اوزو طرفيندن ميلادى ۷۲۰ دە اولوموندىن آلتى ايل قاباق يازدىريلمىشدير. كتيبه دەكى خاطرهلرين بازىچىسى دا اوزودور.

ديگر ايكى كتيبه بىرىنچى دن داها گۆزل بىر دىل ايله و داها زنگين بيلگى ايله يوللوق تىگين طرفيندن يازىلمىش و كول تىگين و بيلگه خاقانين مزارلارينا عانددىر. كول تىگين آيىدەسى ۷۳۲ دە و بيلگه خاقانين كى ۷۳۵ دە يعنى صاحىبلرى نين اولوموندىن بىر ايل سۇنرا تىكىلمىشدير.

اورخون يازىلى داشلارى اسكى توركجه و گۆك تورك اليقباسيله يازىلمىشدير. داشلارين بىر طرفينده چين جه و تورك - چين دوستله غوندىن بحث ائدىلمىشدير. بۇ داشلاردان باشقا اونگين يازىلى داشى، اونگين چايى كناريندا ميلادى ۶۹۲ دە خاقان قاپقان طرفيندن بۇيوك قارداشى قوتلوق خاقانين مزارينا تىكىلمىشدير (تورك دىل تارىخى، احمد جعفر اوغلو)^(۱)

اورخون يازىلارى گئچن عصرين سۇنلاريندا روس عالمى ياد رىنستوف طرفيندن تاپىلدى و ۱۸۹۳ دە دانماركلى عالم تومسن (THOMSEN) طرفيندن اوخوندو. بۇ يازىلى داشلاردان باشقا شامان دىنى حقينده يوز صحيفه ليك بىر كتاب و بىر نئچه سند تومسن طرفيندن نشر ائدىلمىشدير. (۱۸ - ۱۹۱۴)

بۇگون گۆك تورك حرفلرله يازىلمىش متلرين سايسى ۲۵۰ نى گئچمىشدير. قوزنى آذربايجاندا شوکوروف و محرموف طرفيندن ۱۹۷۴ دە نشر ائدىلن «قدىم تورك يازىلى آيىدەلرى نين دىلى» ادلى كتابدا بوتون تورك قوملارى حقينده قىسا معلومات وئردن سونرا كول تكىن و تونوق بنگو داشلارى نين گۆك تورك حرفلرله متلرى، ترانسكرىپسيونلارى و آذربايجان توركجه سینه ترجمه لرى يازىلمىش و قىسا بىر قترامر دە علاوه ائدىلمىشدير. اورخون و يا گۆك تورك نىبەسى ۳۸ حرفدن تشكىل تاپيب دۇردو سسلى و قالانى

۱- باشقا قايناقلاردا گۆره اونگين آيىدەسى ايشبازا طرخانا عاندا اولوب ۷۲۰ م دە تىكىلمىشدير.

سس سيزدير. اورخون ديلينده ۸ سسلى فونم واردير. هر سسلى حرف اينجه و قالين اولماق اوزره ايكي سسلى فونمى گؤسترير. بۇ اليقبين منشائي حقينده آراشديجيلارين فيكييرلري مختليف دير. بعضى مؤليفلر بۇ اليقبانى تورك منشالى قبول ائتميشلر. بونلارين فيكرينه گؤره بۇ اليقبا تورك دامغا (مهر) لاريندا گوره قايريلميش دير. سؤنرا بعضى حرفلرين شئيلره بنزه رليگى (ائو، اوخ، ياي، سونگو (سرنيزه، چادير) بۇ حرفلرين تورك اصيلىلى اولدوغونو اثبات ائدير. بعضى مؤليفلر بۇ اليقبانى رونيك حساب ائديب اسكى اسكانديناويا منشالى و همچنين آراميك منشالى سايميشلار.

اورخون تورك ديلينده ە، خ، ژ، و، ج يوخدور.

اوزخون و ئىنى سسلى العباسى (۱)

ئىنى سسلى	اوزخون ۲، ۱	ئىنى سسلى	اوزخون ۲، ۱	ئىنى سسلى	اوزخون ۲، ۱	توركي ادريايىكاني
پ (p)	۵	۱ X (II-0)	۵	۵	۵	آ
۳ xxxvii	۶	۲	۶	۶	۶	اى
۲	۷	۳	۷	۷	۷	اى
۳ ۲	۸	۴	۸	۸	۸	اى
۴ ۶	۹	۵	۹	۹	۹	اى
۵ ۶	۱۰	۶	۱۰	۱۰	۱۰	اى
۶ ۶	۱۱	۷	۱۱	۱۱	۱۱	اى
۷ ۶	۱۲	۸	۱۲	۱۲	۱۲	اى
۸ ۶	۱۳	۹	۱۳	۱۳	۱۳	اى
۹ ۶	۱۴	۱۰	۱۴	۱۴	۱۴	اى
۱۰ ۶	۱۵	۱۱	۱۵	۱۵	۱۵	اى
۱۱ ۶	۱۶	۱۲	۱۶	۱۶	۱۶	اى
۱۲ ۶	۱۷	۱۳	۱۷	۱۷	۱۷	اى
۱۳ ۶	۱۸	۱۴	۱۸	۱۸	۱۸	اى
۱۴ ۶	۱۹	۱۵	۱۹	۱۹	۱۹	اى
۱۵ ۶	۲۰	۱۶	۲۰	۲۰	۲۰	اى
۱۶ ۶	۲۱	۱۷	۲۱	۲۱	۲۱	اى
۱۷ ۶	۲۲	۱۸	۲۲	۲۲	۲۲	اى
۱۸ ۶	۲۳	۱۹	۲۳	۲۳	۲۳	اى
۱۹ ۶	۲۴	۲۰	۲۴	۲۴	۲۴	اى
۲۰ ۶	۲۵	۲۱	۲۵	۲۵	۲۵	اى
۲۱ ۶	۲۶	۲۲	۲۶	۲۶	۲۶	اى
۲۲ ۶	۲۷	۲۳	۲۷	۲۷	۲۷	اى
۲۳ ۶	۲۸	۲۴	۲۸	۲۸	۲۸	اى
۲۴ ۶	۲۹	۲۵	۲۹	۲۹	۲۹	اى
۲۵ ۶	۳۰	۲۶	۳۰	۳۰	۳۰	اى
۲۶ ۶	۳۱	۲۷	۳۱	۳۱	۳۱	اى
۲۷ ۶	۳۲	۲۸	۳۲	۳۲	۳۲	اى
۲۸ ۶	۳۳	۲۹	۳۳	۳۳	۳۳	اى
۲۹ ۶	۳۴	۳۰	۳۴	۳۴	۳۴	اى
۳۰ ۶	۳۵	۳۱	۳۵	۳۵	۳۵	اى
۳۱ ۶	۳۶	۳۲	۳۶	۳۶	۳۶	اى
۳۲ ۶	۳۷	۳۳	۳۷	۳۷	۳۷	اى
۳۳ ۶	۳۸	۳۴	۳۸	۳۸	۳۸	اى
۳۴ ۶	۳۹	۳۵	۳۹	۳۹	۳۹	اى
۳۵ ۶	۴۰	۳۶	۴۰	۴۰	۴۰	اى
۳۶ ۶	۴۱	۳۷	۴۱	۴۱	۴۱	اى
۳۷ ۶	۴۲	۳۸	۴۲	۴۲	۴۲	اى
۳۸ ۶	۴۳	۳۹	۴۳	۴۳	۴۳	اى
۳۹ ۶	۴۴	۴۰	۴۴	۴۴	۴۴	اى
۴۰ ۶	۴۵	۴۱	۴۵	۴۵	۴۵	اى
۴۱ ۶	۴۶	۴۲	۴۶	۴۶	۴۶	اى
۴۲ ۶	۴۷	۴۳	۴۷	۴۷	۴۷	اى
۴۳ ۶	۴۸	۴۴	۴۸	۴۸	۴۸	اى
۴۴ ۶	۴۹	۴۵	۴۹	۴۹	۴۹	اى
۴۵ ۶	۵۰	۴۶	۵۰	۵۰	۵۰	اى

اسكى وياڭۇك تورك توركجهسى نين بعضى خصوصيتلىرى / ۸۹

اسكى وياڭۇك تورك توركجهسى نين بعضى خصوصيتلىرى

اسكى توركجه ده ده آدلار و فعللر سۇن اك(پسوند) اضافە اشتمكە صرف اولونور و كۆكلر همیشه ثابت قاليردى.

آدلار ين صرفى:

ملكيت (بييه ليك) حالى اوچون (ن) و يا(ين) آدين سۇنونا اضافە اولونوردو بعضاً «گ» دا علاوه انديليردى. مثلاً بودون = خلق، بودونين = خلقين.
مفعول به (يۇنلوك) حالى اوچون (كا) و (كه) ايشله نيردى. مثلاً بيزكه = بيزه.
مفعول به ملكيت حالى ايله برابر اولاندا ملكيت اك يندن سونرا «نا» و «نه» ايشله نيردى. مثلاً:
اوغلى نا = اوغلونا.

مفعول صريح (تأثير ليك حالى) اوچون كلمه نين سۇنو سسلى اولسا «ق» يا «ك» و اگير سس سيز اولسا ايگ، اوك ايشله نيردى. مثلاً: ياغيق = ياغى نى = دوشمنى، قاتونوك = خاتونو.
شخصلر و اشاره ضميرلرى اوچون نى ايشله نيردى: آنى = اونو.
مفعول عنه (چيخيشليق) «دن» و مفعول فيه «ده» (بئر ليك) يشرينه دا، ده، تا، ته ايشله نيردى:
يۇلتا = يۇلتا. ايلته = الده و الدن.

ايله يشرينه «ين» و «اون» ايشله نيردى. مثلاً: اوقون = اوخونلا.
صفت اوچون لى، ليگ، سيز سۇن اكلىرى (شكيلچيلرى) ايشله نيردى.
صفت تفضيلى اوچون راک و عالى اوچون رو ايشله نيردى.
جمع علامتلىرى: لار، لر، كون، گون، ت، ز، دن عبارت ايدى.
اسكى توركجه ده صائت لر ين آهنگ قانونو هر يشرده رعایت انديلمه ميشدبر.
ايندى گۆك تورك متن لر يندن نمونه اولاراق، كول تكين مرآز داشى نين يازيلار يندان بپير پارچاسيني درج انديريك.

كول تيگين آبيدهسى

بۇ آبيده قارداشى بيلگه خاقان طرفيندن كول تيگين مزارينا تيكيلميش دبر.
يازى يۇللو ق تيگين طرفيندن يازيلميش، لاکين خطابه بيلگه خاقانين دبر:

کول تیگین آبدہسی (۱)

گونئی اوزو

N>J :)YH : JCYFX : EYMH : F#J>J : JXFTYH : EHFYH (1)
#HNE9H : >DJ> : YEXH : FKH :)#J> : # >HJ> : JFX
YEX >F1>Y : JYTFX : #>>>J : #FY> : FQTFX : #>JY> :
H > : YYEX : JHD>J : >HJ > : JDHYQ : Y

>H : XH : FKH : #HJ>J : J>>>JYFX : H>H>J > (2)
N> : NYTFX : JHY>> > : H> : NYTF : JYFH : F>>Y
: >HYHYQ : JYHJ >J : H> : >HYHY>J : >HYHJ >H> : H
: J>J :)>>>J : FQY : J : >HYHJ >H> : H>H
>>>J : J

FYQ : H>H :)YH : EYMH : JDY> : F >HJ> : #XH : J>J (3)
: FEHJHJH : >Y>Y : NYTF : JDY>J : JHY : HYHJ> :
: H>J > : NYTFX : #X>EH : EYH : JHD>J > : #XYH
FY>J : #X>EH : EYH : JYHJH : #XYH : FEH : JYHJY
EN>>Q : >HY

: >JHD>YQ : >HYHYQ : #XYH : FEH : JHYHJYH : JYH (4)
: #>>>H>D : FEH : JYTFY : J>>>J : #XYH : FEH : JYTFYQ
H>H : YTF : HY >> >Y : H>Y : JDFX : EYH : J>>>YQ : H>H
: JYTFX :)>>>J : JYH > : JYHJ> : JXTFY>J : F#YFYQ : H

: HY>>J : D > >J : FEH : F#H> :) > >J : #HYH>H (5)
: H#FYQ : JYH : EYH : JYH :)>>>J : JYH > : YNYTFYJ>
YD> : J>>>HJY : JY : H>Y : H#Y :)>Y : EYH : H>Y

كول تيگين آيىدەسى / ۹۱

۱ - تىنگرى تىگ تىنگرى دە بۇلموش تورك بىلگە كاقان بۇ اۇدكە اۇلورتوم. سايىمىن توكەتى اسىدگىل اۇلايو اينى يىگونوم، اۇغلانيم يىرىكى اۇغۇشوم، بۇدونوم، يىرىيە شادا پىت بىگلر، يىرىيا تاركات بۇيروك بىگلر، اوتوز تاتار...

۲ - تۇكوز اوغوز بىگلر بۇدونى بۇ سايىمىن ائدگوتى اسىد كاتىغدى تىنغلا:
ايلگىر وكون توغسىكا، يىرى گروكون ورتوسىنگارو كورىغارو كون باتسىكىنقا، يىرىقارو تون اورتوسىنگارو آندا ايچرە كى بۇدون كوپ مانا كۇرور، بونجا بودون.

۳ - كۇپ ايتىدىم، اول آمتى آنىق يوك. تورك كاغان اۇتوكن يىش اولورسار ايلتە بۇنگ يوك
.....
بۇگونكو توركجەمىزلە:

۱ - تانرى كىمى گۇى دە اۇلموش بىگلە خاقان بۇ زاماندا تخته اۇتوردوم. سۇزومو سۇنوناجان ائشيت خصوصيله قارداش اوغلو، اوغلو، بوتون قوهوموم، ملتىم، گونشى دە كى شادلار، بىگلر، قوزئى دە كى طرخانلار، بوپوروق بىگلر، اوتوز تاتار...

۲ - دوققوز اوغوز بىگلر، ملتى! بۇ سۇزومو ياخشى ائشيت، دوروست قولاق آس، دۇغودا گون دۇغانا، گونشى دە گون اورتاسينا، باتىدا گون باتانا، قوزئى دە گنجە اورتاسينا قدەر، اونون ايچىندە كى ملت هامىسى منە تابع دىر. بۇ قدر ملتى.

۳ - هامىسىنى نظمه سالدىم، اۇ ايندى، پىس دئىلدىر. تورك خاقانى اۇتوكن اورماندا اۇتورسا ائلدە سىخىتتى و غم يۇخدور.

سۇنرا بئله دئىير: شرق دە شاتونگ اوواسينا قدەر قوشون چكدىم. آز قالدى دنيزه چاتام. گونشى دە دوققوز ارسينه قدەر قوشون چكدىم آز قالدى تبتە يئىشىم. باتىدا اينجى چايىنى (سىحون) گنجدىم، دمىر قاپىيا قدەر قوشون چكدىم. قوزئى دە يىربايركو يئرئنه قدەر قوشون چكدىم. بۇ يئرلرەدك يىرىتدىم. اۇتوكن مئشەسىندن داها ياخشىسى يۇخوموش. بۇ يىردە اوتوروب چىن ملتى ايلە سازش ائىلەدىم. قىزىلى گوموشو، اىپكى، اىپكلىگى سىخىتتى سىز ائله وئرىر. چىن ملتى نىن سۇزو شىرىن، اىپك قوماشى يومشاق ايمىش. شىرىن سۇزلە، يومشاق اىپك قوماشلا اۇزاق ملتى تۇولايب ائله جە ياخىنلاشدىرمىش. ياخىنلاشدىرىب قوندوقدان سۇنرا پىس ايشلرى اۇ زامان دوشونر، فىكر ائدەرمىش.

بۇ باشلانغىجدا سۇنرا بىلگە خاقان تورك ملتىنە خطاب ائدەرەك دئىيركى اۇتوكن اورمانلارىندان اۇزاقلاشماسان و اۇزاق يىرلرە گئمە سن سنە زاوال يۇخدور، اى تورك منىم سۇزومو ائشيت، سن خاقانى نىن سۇزونو ائشيتمەدىن و هر يىرە گئتىدىن اۇرادا ذليل و پرىشان اۇلدون.

سۇنرا اۇزاجدادى بومن خاقان و اىستىمى خاقان دان بحث ائدىر و اونلار نىن ساواشلارىندان، قهرمانلىقلارىندان و تورك ملتىنە ائله دىكلرى خدملردن دانىشىر. سۇنرا آتاسى ايلتەرىش خاقان

دان صحبت ائديركى آناسى ايل بيلگه خاتون ايله بيرليكه تورك ائلىنى بيرلشدردى و چين، باز، دوققوز اوغوز، قيرغيز، قوريقان و ختاي كيمي دوشمنلرله ايگيرىمى دفعه ساواشدى و خلقى اسارتدن قورتاردى و بيزيم قانون و دييميزى برقرار ائتىدى. تانرى بيزه لطف ائتىدى. آتام خاقان ملت و اولكهنى قورتاردى.

تورك اوغوز بيگلىرى! ملت! ائشيدىن!

اوستده گۆى چۆكمه سه، آلتدا يئر دليئمه سه، تورك ملتى ائلىنى، تورهنى (قانون) كيم پوزا بيله جكدى.

بيلگه خاقان مزار داشى يازيسيندا اوز عائله سيندن دانيشاندان سونرا قاباقتكى خاقانلارين خطالارينا اشاره ائدير و چين سياستىنى افشاء ائدير و دئيركى چين ليلىر حيله كاردير. بيزيم خلقيميزى بير - بيريندن آيريب اوزلرينه تابع ائتىدلىر. كيشى لريميزدن نوكر و قيزلاريميزدان كئيز توتدولار. تورك بيگلىرى تورك آدينى بۇراخيپ و چين خاقانينا تابع اولدولار. تانرى تورك ملتى نين آزادان گئتمه يىنى ايسته مه ديگى اوچون آتام ايلته ريش و آتام ايل بيلگه خاتونو باشيندان توتوب يوخارى قووزاميش. آتام و آتام خلقى ييغيب، ملتين دوشمنلريله ساواشديلار و تورك ملتى نين استقلالىنى آلديلار.

سونرا اوز ايشلىرى و ساواشلاريندان بحث ائدير و ايكيئنجى دفعه گۆك تورك دولتى نين تشكيليندن بحث ائده ركن آتاسى ايلته ريش و وزيرى تونيو قوقون خدمتلىرىن دانيشير.

اويغور ادبياتى:

اويغورلار (دوققوز اوغوز - اويغور) گۆك تورك دولتىنى ييخيب اونلارين يثرينه گئچپندن (۷۴۵ م) آز بير مدت سونرا، اوچونجو، خاقانلارى بوگوخان مانى دينىنى قبول ائديپ اونو اوز دولت دينى اعلام ائتىدى (۷۶۳ م = ۱۴۲ شمسى). بوندان سونرا مانى دينى ايله برابر مانى دينى نه ايتانان سفد مسيونورلى واسيطه سيله مانى يازيسى دا توركلر آراسيندا يايىليب، گۆك تورك يازيسى ترك ائدىلدى. اويغورلارين ايكيئنجى خاقانى مؤين چور اوچون تيكيلن آبيده گۆك تورك يازيسىله اولدوغو حالدا بوندان سونراكى يازى و متنلر يثنى يازيله يازيلدى. يثنى يازى سفد يازيسيندا بعضى دگيشيك ليكلر عمله گتيرمكله ايجاد ائديليب اويغور يازيسى آدلانديريلدى. اويغور يازيسى توركلر آراسيندا مانى، بودا و اسلام دينى ياييلاندان سونرا داخى اوزون عصرلر ايشلندى و ميلادى اون آلتينجى عصره قدهر داوام ائتىدى.

اويغور اليقباسى دا ساغدان سولا يازيلير و ۱۸ حرفدن عبارتدير و تورك دىلى اوچون اويغون و كافى دئيلدلىر. بۇ اليقبادا پ، ب، ف اوچون بير حرف واردير. ك، گ اوچون ده بير حرف موجوددور. اؤ، اؤ، او اوچون ده يالئيز بير حرف واردير.

اويغور دىلى:

اويغور دىلى گۆك تۈرك تۈركجەسى نىن داوامى دىر. لاکىن ياواش - ياواش اوندان بعضى دگىشىك لىك لىر عملە گىلىب يىنى دىن لىرىن (مانى، بودا و نىسپورى) و دىنى كىتابلاردان ائىدىلنن ترجمە لىرىن تائىرىلە گۆك تۈركجە دن فرقلە نىب و ۲ - ۳ لەجە نىن زھورون سبب اولموشدور. بونونلا بىللە گۆك تۈرك و اويغور تۈركجە سىنە اسكى تۈركجە آدى وئىرلىمىشىدور.

۸۴۰ دا اويغور دولتى قىرغىزلار طرفىندىن يىخىلىپ داغىدىلدى. بوندان سۇنرا اويغورلار نى بىر قىسمى تارىم - تورفان حوزە سىنە گىشىپ حۇچونو حكومت مركزى سىچەرك اويغور دولتى نى قوردولار. بىر قىسمى دە چىنە، قانسو يا گىشىپ چىنە تابع اولدولار. اويغور ادبىياتى يىنى اولكە دە داحى داوام ائىدىپ يىنى منظوم و منثور اثرلرلە زنگىن لىشىدى. بۇ ادبىياتىن ايكى خصوصىتى واردىر: بىرىسى دىنى اولماغى، اۇ بىرى دە داھا چوخ ترجمە يە دايانماغى دىر ترجمە چىن جە، سانسكىرىتچە، تىب جە، توخارجا و سغدىجادان اولموشدور. تارىم حوزە سىندە كى اويغور ادبىياتى ايكى قىسمە آىرىلىر:

۱ - مانى چى ادبىيات

مانى چى ادبىيات منظوم و منثور اولاراق ايكى قىسمە آىرىلىر. مانى چى شعرلر داھا چوخ آىلاھى لىر دىر و دۇردلوك شكىلىندە اولوب مصراع باشى قافىە لى دىر (آلتاى آلتىراسيونو). بوندان باشقا آھنگ عنصر دە واردىر. بعضاً اىچ قافىە و يا اىچ آلتىراسيون دا واردىر. مصرع لردە ھىجا سايبسى ھىمشە بىر دئىيل و اوچ دن اون بىشە قدەر دگىشىر. بۇ دۇرون ان مھم شاعىرى آپرىنچوردور. ادبىياتدا شاعىرى بللى اولان اىلك شعرلر بۇ شاعىرە عائدىر. بۇ شاعىردن ايكى شعر قالمىشىدور. بىرى اىلاھى بىر شعر دىر. سئوگىلى شەرى دە تۈرك ادبىياتىندا اىلك لىرىك شعر دىر.

ايندى آپرىنچورون اىلاھى شەرىنى، آشاغىدا درج ائىدىرىك:

بىزىم تنگرىمىز ائىدگوسى ردىنى تىيور

ردنى دە يىگ مىنىگ ائىدگو تنگرىم آلپىم بىگرە كىم

بىالئىگۆ سۆز يىتى وازىرتيور

بىلە گو سوز يىتى وازىرتيور

واژىردا اۆتۆي بىلىگىگىم تۆزونوم يارۇكوم

واژىردا اۆتۆي بىلىگىگىم بىلگەم يانقام

كون تنگرى ياروقىن تگ كۆكوزلوگوم بىلگەم

توركلرين تارىخ و فرھنگىنە بىر باخىش / ۹۴

كون تنگرى ياروقىن تگ كۆكوزلوگوم بىلگەم
كۆرتە تۈزۈن تنگرىم كۆلۈگوم كۆزۈنچوم
كۆرتە تۈزۈن تنگرىم بۇركانىم بۇلونچسوزوم

بۇ گونكو توركجە مېزلە:

بىزىم تانرىمىزىن ياخشىلىغى جوهردير دئىيرلر.
جوهردن داھا اوستون منىم ياخشى تانرىم قهرمانىم بىگراغىم
بىلئو سوز ايتى الماس دير.
بىلئو سوز ايتى الماس دير.
الماس دان داھا ايتى، بىلىگلىم، اصىلىم، ايشىغىم
الماس دان داھا ايتى بىلىگلىم، حكىمىم، فىلىم
گون تانرى ايشىغى كىمى كۆيوسلوم، حكىمىم
گۆزەل اصىل تانرىم، شەرتىم، قۇرۇجۇم
گۆزەل اصىل تانرىم، بوركانىم (بودام) تاپىنمازىم

آپرىنچورتىگىن بىن سئوگىلى شەرىندىن بىر پارچا (بۇ گونكو توركجە مېزلە شەرىن ھامىسى
درج ائىلدى).

سئوگىلى شەرى،
كاسىنچىغى مېن اۋىوكاد قۇرارمىن
كاد قوردوكچا
كاشى كۇرتلەم
كاوشىقسا يورمىن

اۋز آمراكىمىن اۋيورمىن
اۋيور اۋيورور مېن اۋدو...
اۋز آمراكىمىن
اۋپوقسە يورمىن

.....
بۇ گونكو توركجە مېزلە:

نشانىمى دوشونوب دردلەنرىم.

۱ - مانى چى ادبيات / ۹۵

در دلندىكجه
قاشى گوزەلیم
قوشماق ایستیرم

اؤز سئوگیلیمی دوشونورم
دوشونوب دورورام...
اؤز سئوگیلیمی
اؤپمک ایستیرم

گئدیم دئسم
گۆزەل سئوگیلیم
گئده بیللم یئنه من
صادق یاریم

گیریم دئسم
کیچیگیم
گیره بیللمه گینه من
عنبر مشک قوخولوم

پارلاق تانریلار
بۇیروغیله
یوموشاق خۇیلوم ایله
بیرلشیب آیریلما یاق
گوجلو ملک لرین
گوج وئرمه سیله
گۆزو قازام ایله
گولوشوب اؤتوراق

ایندی تانری نین مدحینده یازیلیمیش و ایلاهی دئدیگیمیز بیر شعر دن ایکی بندى بۇ گونکو
ورکجه میزله بیرلیکده درج ائدیریک. بۇ شعرین شاعیری معلوم دئییلدیر:

تانگ تنگری کلتی
تانگ تنگری اؤزی کلتی

توركلارين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۹۶

توروقلاز قاموق بيكلر قاداشلار
تانگ تنگريك اوگه ليم
كوزوگمه كون تنگري
سيز بيزى كوزه ديگ
كوزونوگمه آي تنگري
سيز بيزى قورتارينگ

بوگونكو توركجه ميزله:

دان (شفق، تانرى گلدى
دان تانرى اوزو گلدى
دورون هامى بيكلر، قارداشلار
دان تانرىنى اويه ك
گوزهن گونش تانرى
سيز بيزى گورتله مين
گوزونن آي تانرى
سيز بيزى قورتارين.

مانى چى نثر

داها چوخ دينى متلر و دوغالاردير. بوگو خاقانين مانى دينينه گيرمگيني ايضاح ائدن متن مانى چى نثرين ان اؤنملى نمونه لرinden دير.
۹۳۰ م (= ۳۰۹ شمسی) ده گؤك تورک اليقباسيله يازيلميش ايرق بيتيگ (فال كتابى) مانى محيطينده يازيلميش مهم بير متن دير. هر بيرى آيرى بير فال اولاراق تفسير ائديلن ۶۵ پاراگرافدان ميدانا گلميشدير.

بوداچى ادبيات:

بوداچى ادبيات دا شعر و نثره آيريلير.
شعرلرين تقريباً هاميسى دينى اولوب دوردلوک شکلينده دير بعضاً مصراع سؤنو قافيه سى ده واردير.
ههجا سايبسى مختلف دير. ۷ هجالي دان ۲۰ هجاليه قدير مصراعلار واردير.

بوداچی ادبیات: ۹۷ /

بۇرادا نمونه اوچون آنی تگ اۇرۇنلارتا (ائله يئرلرده) أدلی شعردن ایکی بند و بیرده بیلیگ
شعرینی درج اندیریک:
آدکا شو تورور کات کات تاغ تا
آمیل آغلاک آرانیا دان - تا
آرتوج سۇگوت آلتینیتا
آخا سۇولوک تا

بۇگونکو تورکجه ایله:

سیرا - سیرا دوران قات - قات داغلاردا
ساکن و تنها آرانیا دان دا
آردیج (داغ سروی) آغاجلاری آلتیندا
آخان سۇلاردا

آمرانجفین اۇچداچی کۇشکی آلا
تیرینلیک کووراکیلیک تا
آدکاغ سیزین منگی تگینگولگ اول
آنې تگ اۇرۇنلارتا

بوگونکو تورکجه میزله:

سئوینج ایچینده اۇچان قوشلارین
دوزولوب بیغیشاجاغی یترده
هر شئی دن اۇزاق حضور تاپمالی
ائله يئرلرده

بیلیگی

بیلیگ بیلینگ یا بگیم
بیلیگ سانقا ائش بۇلور
بیلیگ بیلگن اول ارکه
بیر کۆن دولت تۇش بۇلور

بوگونكو توركجه ميزله:

بيليك بيلين اي بيلگيم
بيلگ سنه ائش (يار) اولور
بيليك بيلن انسانا
بير گون دولت يار اولور

بوداچى نثر:

موضوعلارينا گوره اوچ قيسمه آيريليرلار:
- چاتيك لر (هندجه جاتاكا)
- سؤردولار (هندجه سوترا)
- ديگر اثرلر

چاتيكلر

بۇ نثر پارچالارى بوداين حياتيني آچيقلايير. بودا مذهبينده تناسخه اينانيرلار و اونلارا گوره انسان داها قاباقجادان بير نئچه دفعه مختلف شكيلده (انسان، حيوان، جن و ...) دونيايا گل ميشدير. بودا اوزوده بۇ مرحله لردن كئچميشدير. چاتيكلرده بوداين بو مرحله لرى ناغيل كيمي ايضاح ائديلير.

چاتيكلر راهب لار طرفيندن و بعضاً موسيقى ايله خلقه شرح وئريلير. چاتيكلرين ان مشهورو «ياخشى فيكرلى شهزاده ايله پيس فيكرلى شهزاده» حكايه سى دير.

۲ - سودورلار

بونلار ديني اثرلر اولوب بودا ديني نين اساسلاريني و عمللريني ايضاح ائدير.

بونلارين ان مشهورو «آلتون ياروق» يا قيزيل ايشيق دير.

اونونجو عصرين ايلك ياريسيندا يازيلان و چوخو چين متنيندن ترجمه اولان بۇ اثر بودا

ديني نين اساسلاريني، فلسفه سيني و بوداين متقبه لريني ايضاح ائدير.

«سككيز يوكمك» يا سككيز تومار دا اويغورلارين مشهور دين اثرى دير. بۇ اثرده بودا

مذهبينه عائد دين - اخلاقي عقيده لر و معيشت و حياتا عائد بعضى موضوعلار آچيقلانميشدير.

۳- دیگر اثرلر: / ۹۹

۳- دیگر اثرلر:

بونلارین ان مهم لری توبه دوعلاری و بعضی مکتوبلار و باشقالاری دیر. تورفان دا آوزوپالیلار طرفیندن آپاریلان قازیتیدا مین لرحه یازی، رساملیق و دیگر صنعت اثرلری تاپیلیمیش و بونلارین بیر قیسمی نشر اندیلیمیشدیر. بۇگون دۇغو برلن ده کی تورفان مجموعه سینده سککیزمین اویغور متنی واردیر. بونلارین ایندییه جن یوزده ایگیر میسی نشر اندیله بیلمیشدیر.

اویغور الفبای (سلیلر)

کلمه نیسن:			حرفلر	بیزیم الفبا
هوروزدا	اور تاسیدا	باشیدا		
ا	ا	ا	a e	آ، آ
ا	ا	ا		
ا	ا	ا	i i	ای، آینی
ا	ا	ا	o o u u	او، او، او، او

اویفور الفبای (سن سیزلر)

کلمه لرین			حرفلر	بیزیم الفبا
حوروزدا	اورتایسدا	پایسیندا		
ق ق	ق ق	ق ق	g k h	غ ق ک ح
ک	ک	ک	k g	ک گ
د د	د د	د د	y (ا، ا)	ی ای
ر	ر	ر	r	ر
ا	ا	ا	a	ا
ت	ت	ت	t	ت
د	د	د	d	د
ج	ج	ج	c	ج
س	س	س	s	س
س	س	س	s	س
ز ج	ز ج	ز ج	z j	ز ج
ن	ن	ن	n	ن
ب پ	ب پ	ب پ	b p	ب پ
و	و	و	v	و
و	و	و	w	و
م	م	م	m	م
ه	ه	ه	h	ه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اکرن بجز ایون سن یسنا
 بختد بختد دین اواز سن اوزکا
 نینقا سز اوزغای بیزا بو ایتلیغ
 اوتاز با ایا بین مدز یاری بیز مشکا
 بختد بار بختد نه تنوغ کون بیرد
 غناش جانورده اوجقان یوزورگانا نسکا
 بختد بار بختد نه یوزور اوقا غنان
 فییمو مدز نیند ایزر بختد بختد سنکا
فِي كُلِّ نَسِيءٍ لَهُ آيَةٌ تَدُلُّ عَلَىٰ أَنَّهُ وَاحِدٌ

اویغور متنلریندن بیر نمونه

"عتبه الحقایق"ین اویغور- عرب یا زیلاریله
یا زیلی ایاصوفیه نسخه سی نین ایلسک
صحیفه سی

اورتا توركلر

اسلام دۇرونده توركلر

توركلر اسلام دينىنى قبول ائله دىكدن سۇنرا باتىيا دوغرو بۇيوك كۇچلر ائديب مختشم اسلامى دولتلىر تشكىل وئرميشلر. اسلام دينىنى ايلك دفعه قبول ائدن اورتا آسيادا قاراخانلى دولتى اۇلدوغو حالدا باتىيا كۇچ ائدن اۇغوز توركلرى (سلجوقلار و عثمانلىلار) بۇيوك اسلامى دولتلىرى قوراراق اسلام دينىنى بيزانسلىر ديارى اولان آنادولو و سۇنرا بالكانلاردا يايماغا موفق اۇلموشلار. توركلر مسلمان اۇلماقلا ياناشى اسلام كولتورونو ده منيمسه ييب، انكشاف ائتدirmيشلر. لاکين مختليف اۇلكه لرده يئرله شيب باشقا ملتله تماس تاييب و يا قايناشيب قارىشديقلارى اوچون آيرى - آيرى كولتور، مدنيت و ادبياتلار ميدانلاردا گتيرميشلر و ديللىرى داخى مختليف لهجه لىر شكيلنده بير - بيرىندن فرقلميشدير.

بىز اسلام دۇرونده كى توركلرين تاريخ و كولتورلرني شرح وئرىركن اولجه اونلارين تاريخىنى ۱۶ - جى عصره قدهر خلاصه اولاراق آنلاييب، اۇغوز توركلرى (ايران و آنادولو توركلرى و يا سلجوقلار و عثمانلىلار) نين كولتورونو تاريخى اجمالدىن سۇنرا شرح وئره جه ييك. سۇنرا بۇ دۇرده داها زنگين اولان اورتا آسيا و يا قاراخانلى، قىپچاق و ديگر تورك ائللرى نين كولتوروندىن آيرى بير فصلده بحث ائده جه ييك.

اسلام اوردولارى باشيندا اموى قوماندانى قوتيبه اۇلدوغو حالدا ماوراءالنهرى ميلادى ۸ - جى عصرين باشلاريندا (۷۱۶ - ۷۱۰) آلدىلار. لاکين اسلامين سيحون جيوارينا قدهر حاکميتى عباسيلر زامانيندا (۷۵۱ م) زياد ابن صالح ين چين استيلا اوردوسونو تالاس دا مغلوب ائديب، باتى توركوستاندان چىخار تماسيله مومكون اۇلموشدور. توركلر بۇ منطقه ده ياشايان و داها چوخ

اۋرتا توركلر / ۱۰۳

تجارتلە مشغول اولان سغدلىلر تائيرلە اسلامى قبول ائتمگە باشلايدىلار.

۹ - جو عصرين اۋرتالاريندا دۇغو توركلرين آراسيندا باتيا طرف بىر حركت باشلادى. تورك قىبلەلرى ياواش - ياواش باتى توركوستاندا عرب اميرلىرى، طاھرىلر و سامانىلر طرفيندن اداره اولونان اۋلكەلرە گلدىلر و بۇ اۋلكەلرە خصوصاً سيحون و زرافشان حوزە سيندە يئرلشەرك اسلام دينىنى قبول ائيدىلر. بونلار قارلوقلار، اۋغوزلار و قيسماً دە توخسى قىبلەلرى ايدى.

مىلادى ۹۲۰ دە اۋرتا تيانشان (تارى داغى) دا قاراخانلىلار، ايتىل (وۇلقا) ساحە سيندە كى بولغارلار، آز سۇنرا دا آرال گۇلو و خزر دىزى آراسيندا ياشايان و خزرلرە تابع اولان اۋغوزلار، ۹۶۰ - ۹۴۰ ايللىرى آراسيندا دا چو چاييندا كى بالاساغون و ايتىل حوزە سيندە كى بولغار شەرلىرى آراسيندا ياشايان توركلر تۇپلو حالدا مسلمان اولدولار.

۹۶۰ - ۹۲۰ ايللىرى آراسيندا تورك خلقلىرى نىن تۇپلو شكىلدە مسلمان اولماقلارى اسلام تارىخيندە و دونيا تارىخيندە اۋنملى بىر نۇش نطقەسى اولموشدور. توركلر آراسيندا اسلام دينى نىن بىردن و كوتلە حاليندا يايىلماغى نىن سببلرى بۇ دينن حق دينى و رئا آليست بىر دين اولوب توركلرين روحونا باشقا دينلردن داھا چوخ اويغون اولماغى دىر. جهاد مفھومو توركلرين فتوحات آرزولارينا اويغون گليب اونلارن فاتح روحلارنى اوخشايدى.

توركلر مسلمان اولاندان سۇنرا چين و هندوستان مدنيتلىرى تائيريندن آيرىليب اسلام و ايران مدنيتى تائيرى آلتينا گيرمىشلر.

توركلرين مسلمان اولماقلارى هر جھتدن اونلارن خىرينە اولموشدور. بۇ ايش عىنى زاماندا اسلام و مسلمانلار اوچون دە خىرلى و فايدالى اولموشدور. عباسىلر زامانيندا اسلام اۋلكەسى سوريە و آنادۇلونون جنوبوندىن بيزانسلار طرفيندن ھدەلە نىردى. توركلر خليفە اوردوسونا داخيل اولاندان سۇنرا بۇ حدودلارن امنيتى تامين ائيدىلدى.

سلجوق اوردولارى ايرانى آلاندان سۇنراتوغرول و آلپ ارسلان زامانيندا روم اۋلكە سينە ھجوم ائديب ۲۰ - ۲۵ ايل مدتندە آنادۇلونو آلدىلار و آز مدتدە اۋرانى بىر مسلمان تورك اۋلكە سينە چئوردىلر.

توركلر ايكى يوز ايل چكن خاچ ساواسلارينا گىرىب مسيحي لرين قاباغيندا دا باندىلار و اسلام اۋلكەسى و اسلاميتى قۇردولار.

توركلر اسلاميتدن اۋنجه مختليف دىن و مدنيتلرين تائيرى آلتيندا قالدىقلارى اوچون معنا ھميشە انسجامسىزلىق ايچيندە ياشايدىلار. بودىزم، مانى دينى، مسيحييت و يھودى دينلرينە منسوب بىگلر و فتوادللار، تورك ملتى نىن قوتلى بىر كولتورو اطرافيندا محكم بىر دولت تشكىلینە مانع اولوردولار. توركلرين تك دىنە منسوب متجانس بىر جماعت شكلىندە عصرلر بۇيو ياشايان قوتلى دولتلر قۇزا بىلمەلرى اسلام دۇرونده اولموشدور.

قاراخانلىلار:

قاراخانلى دولتى ايلك مسلمان اولان تورك دولتى دىر.

بۇ دولتىن خاقانى ساتوق بۇغراخان ۱۰ - جو عصرىن ايلك يارىسىندا (۹۲۰ و يا ۹۴۰ م) مسلمان اولاندان سۇنرا اسلام دىنىنى اوز دولتىن رسمى دىنى اعلان ائدى و اونا تابع اولان ائللر تۇپلو اولاراق مسلمان اولدولار. قاراخانلىلار اسلام دىنىنى قبول ائتمكە ياناشى تورك عادت - عئەنەلرئە دە باغلى قالىپ ايلك اسلامى - تورك مدنى اثرلرئىن ظههورونا ياردىم ائدىلر. اولارئىن زامانىندا كاشغر و يا خاقانى توركجەسى رسمى دىل اولوب و قوتادغوبىلىگ و ديوان لغات الترك كىمى تورك دىل و ادبىياتى ئىن شاه اثرلرى يازىلمىشىدئىر.

قاراخانلىلار مىلادى ۹۹۹ يىلىندە سامانىلرى داغىدىب بوتون ماوراءالنهرە حاكىم اولموشلار. قاراخانلىلار يوسف قادرخانندان سۇنرا ايكى بۇلگوبە بۇلوندولر.

دوغولۇ قاراخانلىلار ئىن مركزى كاشغر اولوب ۱۱۳۰ دا قاراخانىلرئىن حاكىمىتى آلتىنا گىردىلر. باتى قاراخانلىلار ئىن مركزى بالاساغون اولوب بىر مدت سلطان سنجرە و اوندان سۇنرا خوارزمشاهلىلار تابع اولدولار و نىهايت ۱۲۱۲ دە منقرض اولدولار.

۹ - جو مىلادى عصرىن اورتالارىندا اۇر-آسيادا كى كۇچمەلر سببىلە توركلرئىن مختلف ائللرئىندن (قارلوق - خلىج، اوغوز) باغدادا كئىدىب اۇرادا عباسى خلىفەلرئىن اۇردوسونا گىردىلر. بۇ عسگرلرئىن سايسى معتصم، واثق و متوكل زامانىندا چوخالدى و خلىفە اۇردوسوندا كى توركلر دولت ادارهسىندە بۇيوك نفوذ قازاندىلار.

بونلاردان تولون اوغوللارى و آخشىد اوغوللارى مصردە حكومت قوردولار.

تولون اوغوللارى (۹۰۵ - ۸۶۸)

تولون بخارالى كۇلە (غلام) لردندى و معتصم زامانىندا محافىظ دستەسى ئىن كوماندانى اولموشدور. او، اوغلو احمدى ياخشى ئىتتىشىدئىر مىشىدى. احمد ابن تولون، بىزانس سرحدلرئىندە كى تارسوس دا ابللرجه خدمت ائدىكدن سۇنرا خلىفە ئىن حاجبى باياق بىگىن نايىبى سئچىلدى. او، عىنى زاماندا باياق بىگىن اوغلو ايدى و ۸۶۸ (۲۵۴ هق) دە باياق بىگ طرفىندن مصرە والى اولاراق كۇندرىلدى. احمد ۱۵ ائىلول (سىتامبىر) ۸۶۸ دە فۇستات (اسكى قاهرە) يە گلدى و ادارهسىنى اله آلدى. احمد اۇنىق، باجارىقلى و اقتصادى موضوعلارنى ئىلن بىر دولت آدمى ايدى. اونون مصرە گلەسىلە اۇرادا ئىنى بىر دۇر باشلاندى.

احمد وئركى يوكونو آزالتماقلا ياناشى، اداره اوصولو و اكىن اصلاحاتى (رפורمو) آپاردى. آرتان گلرئىن آز بىر قىسمىنى خلافت مركزىنە كۇندەرىپ قالان بۇيوك قىسمىنى مصرە خرچلىەرك اولكە ئىن گلرئىنى بئش مئلىنە چىخارتدى.

آخشىدلر: ۱۰۵/

احمد تورك، يونانلى و سودانلى كۆلەلردن منتظم و دىسپلېنلى بىر اوردو ياراتدى. فوستات يىن قوزنى دۇغوسوندا بىر ساراي و شىرجهك تىكدېردى. بونا كاتائى (ايكتا) آدىنى وئردى. احمد ۸۷۸ دە سورىه واليسى اماجۇر اۆلەندن سۇنرا سورىه نى دە الە كىچىردى. ۱۰ مائ ۸۸۴ دە وفات ائىدى.

احمد ابن تۇلوندان سۇنرا اونون ۲۰ ياشىنداكى اۇغلو خومارايو يىرىنە كىچدى. بو حادثه يە خليفه اعتراض ائىدەرك مصره اوردو گۇندەردى. خليفه نىن اوردوسو تۇلون اوردوسو قارشى سىندا يىتىلدى. تۇلونون ژنراللازى فلسطين و گونى سورىه نى اشغال ائىدىلر. بوندان سۇنرا خۇمارايو الموقق ايله بارىش امضالايلاق مصر و سورىه يە ۹۰ ايل اوچون اوزو و اۇغوللارى آدىنا تضمين آلدى.

خۇمارايو يە بارىش و رفا سئوھ بىر امير ايدى. ۸۹۶ دا شامدا اوز كۆلەلرى طرفىندن اۆلدورولدى.

خۇمارايو يە دن سۇنرا ۱۴ ياشىنداكى اۇغلو، جئىش باباسى نىن يىرىنە كىچدى. اۇ، لياقتسىز بىر گىچ ايدى و ۹ آي سۇنرا آتاسى نىن عاقىتىنە دوشىدو. قارداشى هارون امير سىچىلدى و محمد ابن عباس دا اۇنا و كالت ائىدى. هارون زامانىدا سلاله داها ضعيفلەدى و خلافتىن مصر ايشلرىنە مداخلەسى آرتدى. نهايت ۹۰۴ دە اۇدا بلىرسىز بىر شكىلدە اۆلدورولدى. عمىسى شىيان اونون يىرىنە كىچدى. ۹۰۵ ايلى نىن بىرىنجى آيىندا خليفه نىن اوردوسو فوستاتى اشغال ائىدى و تۇلون اۇغوللارى حكومتىنە سۇن قويولدى. بوندان سۇنرا ۳۰ ايل مصر، باغدادىن اداره سىندە قالدى. بۇ سورە دە اقتصادى دۇروم داها دا چتىن لئىدى. بىر طرفدن دە فاطمى خليفەلرى تۇنس دن اۆلكە نى اشغال ائىتمە يە چالشىدىلار.

آخشىدلر: (۹۶۹ - ۹۳۵)

مصر، فاطمى لىر، باغداد و بىزانس قووتلرى آراسىندا چابالاركن ۹۳۵ - جى ايل ياز آيلارىندا محمدابن تۇغاج اۇرايا باغداددان والى اۇلاراق گۇندەرىلدى. محمد ايلك اۇلاراق فاطمى لىرىن هجوملارىنى دۇردوردو و ايشلرى بۇلونا قۇيدو. ايكى ايل سۇنرا خليفه طرفىندن اۇنا آخشىد لقبى وئرىلدى. آخشىد خليفه ايله ياخشى علاقلەر قۇردو و سورىه نىن قوزنى قىسمىنى ابن رايق سۇنرا دا حمدانىلرە وئردى.

آخشىد ۹۴۶ دا وفات ائىدى و ايكى اۇغلان اۇشاغى اۇندان قالدى. بۇ اۇشاقلارا ابوالمىسك غفور و كىللىك ائىدى. ايكىنجى اۇغلو ۹۶۶ دا اۆلدو بو زامان غفور باغداد طرفىندن مصره والى سىچىلدى. غفور ۹۶۸ دە وفات ائىدى. بىر ايل سۇنرا فاطمى لىر مصره حاكىم اۆلدولار. تۇلون اۇغوللارى و آخشىدلرىن حاكىمىت دۇرلرى مصرىن آلتىن دۇرو سايبلىر. تاريخچىلر تۇلون اۇغوللارى دۇرونو ياخشى اداره نىن مودئلى كىمى دەرىلندىرلر.

غزنویلر

مسلمان تورکلردن غزنوی سلاله‌سی بؤیوک دولت قۇروب (۱۱۸۳ - ۹۶۳ م) اسلامین افغانستان و هندوستاندا پاییلماغینا سبب اولدولار. بۇ سلاله‌نین مؤسسسی آلپ تکین و داها دوغروسو اونون کوره‌کنی (یژنه‌سی) سبکتکین دیر. سبکتکین و یا سوپک تکین (یعنی اوردو افسری) قارلوق تورکلریندن اولوب ایسیق گول جیواریندا یاشایان جوک آدیندا بیر بهادرین اولدودور. ۱۲ یاشیندا ایکن قونشولاری اولان توخسی تورکلری نین باسقینینا اوغراییب اونلارا اسیر اولموش و دۇرد ایل اسیرلیکده قالاندان سۇنرا سامان اوغوللارینا ساتیلیمیشدیر. سوپک تکین سامان اوغوللارینا ساتیلاندان سۇنرا مسلمان اولوب اوردو یا گیرمیش و سامانیلر اوردوسوندا بؤیوک روتبه‌یه صاحب اولموشدور. سوپک تکین آلپ تکین دن سۇنرا غزنه‌نی آلمیش و غزنوی سلاله‌سینی قورموشدور. اونون اوغلو سلطان محمود بوتون افغانستان، خوراسان، اراک و هندوستانی آلا. بؤیوک اسلامی تورک دولتینی قۇرموش و بیر اسلام مجاهدی کیمی هندوستاندا اسلامی یایماغا چالیشمیشدیر. سلطان محمود عینی زاماندا فارس دیلینی یاییب و فارس دیلینی عرب دیلی یئرینه رسمی دیوان دیلی سئچمیش و فارس دیلی نین شاه‌اثری و آناکتابی اولان شاهنامه‌نین یازیلما‌سینی فردوسی دن ایسته‌میشدیر. اونون سارایی فارسجا یازان شاعیرلرین مرکزی اولموش و دۇرد یوزدن آرتیق شاعیرین اعاشه‌سینی تأمین اتمیش و ایران کند و شهرلرینه دری فارسجاسینی یایماق اوچون میتلرجه معلم گۇنده‌رمیشدیر.

سلجوقلار

اوغوز تورکلری نین ایران و آنادولویا بؤیوک دسته‌لر حالیندا گلمه‌لری سلجوقلارین کۇچلریله باشلادی. سلجوقلار آرال گۇلویله خزر دنیزی و جنوبی اورال داغلاری آراسیندا یاشایان خزر اوغوزلارینا و خصوصاً قینیق قبیله‌سینه رهبرلیک ائدن عائله‌لردن بیرینه منسوب ایدیلر. بونلارین حقینده میلادی ۹۲۲ ده بۇرادان گئچیب بولغار مملکتینه گئدن ابن فضلان طرفیندن و همچنین ۹۶۵ ده تألیف اولونان «حدود عالم» ده معلومات و ثریلمیشدیر. بۇ اوغوزلار رئیس لرینه یابغو و اوردو قوماندانلارینا سوباشی دئییردیلر. بونلارین دینی رهبرلری اولان کام (شامان)لارین دا نفوذلاری چوخ ایدی. سلجوقلارین جدی اولان سلجوق ده سوباشی ایدی. سلجوقون آتاسی دوقاق تازا مسلمانلیغی قبول ائيله‌میشدی.

سلجوق سوباشی ایکن یابغو ایله آرالاریندا اختلاف چیخمیش و یوز آتلی و بیر مقدار ده‌وه و قویونلاریله سیردریا ساحلرینده مسلمانلارلا مسکون جۇند شهری حوالی سینه‌گلمیشدیر. سلجوقلارلا یاریم عصره قده‌ر ماوراء‌النهرده قالدیقدان سۇنرا سیردریا اوغوزلاری (تورکمنلر)

سلجوقلار / ۱۰۷

طرفیندن باسقى آلتیندا قالیب و جنوبا طرف یعنی خوراسانا كئشچمگه منجور اولموشلار. سلجوق ميلادى ۹۹۴ده وفات ائتميش و دورد اؤغلوندان (ميكائيل، اسرائيل (ارسلان)، يوسف و موسى) ميكائيل اولدو اوچون اسرائيل ارسلان يابغو تعين ائدیلدی. ارسلان يابغو سلطان محمود طرفیندن دعوت ائدیلەرک، اوندان وحشت ائدیگی اوچون اونو هندوستان حدودوندا حبس ائتدی، اوندان سونرا قارداشی يوسف يابغو اولدی. او دا ۱۰۳۰ دا قاراخانلی امیری علی تکین طرفیندن توتولوب اولدورولدو...

سلجوقلار سلطان مسعود غزنى زامانیندا سلجوقون نولهلى و ميكائيل بن اؤغوللاری اولان تۇغرول و چاغرى قارداشلاری باشچیلیغیندا جيحونو گئچهرك خوراسان شهرلرینی او جومله دن نیشابورو آلدیلار (۱۰۳۷). تۇغرول بیگ بورادا اؤز آدینا خطبه اوخودوب استقلالینی اعلان ائتدی. بوندان سونرا سلطان مسعود چوخ قوتلی بیر اوردویله خوراسانا یورودو و سلجوقلارلا مروایله سرخس آراسیندا اولان دندانكان اووا سیندا قارشیلانیدی. بۇ ساواشدا سلجوقلار فاتح اولوب (۱۰۴۰ م) خوراسانی آلدیلار و سونرا دا طغرل بیگ باشچیلیغیندا همدانی، آذربایجانى و رى شهرینی آلیب پایتخت سنجدیلر و بۇیوک دولت قوردولار.

طغرل بیگ ۱۰۵۵ م ده بغدادا گئدیپ اونا خلیفه طرفیندن سلطان لقبی وئریلدی. ۱۰۶۳ ایلینده تۇغرول بیگ رى ده وفات ائتدی. مقبره سی ایندی ده باخیم سیز بیر حالدا اؤرادیر. طغرل بیگ دن سونرا چاغرى بیگین اوغلو آلپ ارسلان سلطان اولوب، روم اولکەسى اولان آنادولویا قوشون چکدی و ۱۰۷۱ ده مالازگئرد ده روملاری آغیر شکیلده مغلوب ائدیپ آنادولویا گیرمگه موفق اولدو.

آلپ ارسلان آذربایجان، گورجستان و ارمنستانى فتح ائتدند سونرا تۇغرول زامانیندا باشلانان آنادولو سفرینه داوام ائتدی. دۇغو روم امپراتورو دیوزن بالکانلاردان و آنادولودان تۇپلادیغى بۇیوک اوردوسو ایله مالازگئرد اواسینا گلیب سنگر توتدولار و بۇرادا آلپ ارسلان باشچیلیغیندا اللى مین تورک اوردوسى قارشیلانیدی. قارشیلانیدیلار آلپ ارسلان کفن گئیب جهاد اعلام ائتدی و اوردونون قباغیندا روم اوردوسونا هجوم ائتدی. قیزغین ساواشدا نتيجه آلا بيلمه دیگی اوچون اسکى تورک ساواش تاکتیگی (توران تاکتیگی) نه باش ووراق گئری چکیلدى و بۇ شکیلده روملاری سنگردن چیخاراییلدی. بۇ ائشاده روملارین ساغ و سول قانادلاریندا عسگر اولان پشچه نکلرله اوزلار مسلمان تورکلرین طرفینه گئچدیله و آلپ ارسلان هجوم فرمانی وئریپ روم اوردوسونو غافلگیر و مغلوب ائتدی. بۇ ساواشدا امپراتور دیوزن اسیر اولدو. لاکین آلپ ارسلان اونونلا ایگیدجه رفتار و مهربانلیق ائتدی. مالازگئرد ساواشى نتیجه سینده دۇغو آنادولو و اورفا تورکلره وئریلدى و روم دولتی هر ایل خراج وئرمگه راضی اولدو (۱۰۷۱).

مالازگئرد ظفری آنادولونون کامیل فتحینه یؤل آچدی. تورکلر ۲۰ ایله قدهر آز بیر زاماندا بوتون آنادولونو فتح ائدهرك بۇرادا یشی بیر مسلمان تورک وطنی قوردولار.

تورک‌کلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش / ۱۰۸

آلپ ارسلان ۱۰۷۲ ده قاراخانلیلارین عصبیانینی یاتیزماق اوچون تورکوستانا گئشه‌ده رکن جیحون کناریندا بیر قالا قوماندانی طرفیندن اولدورولدو و اونون یئرینه ۱۸ یاشیندا اوغلو ملکشاه پادشاه اولدو (۱۰۹۲ - ۱۰۷۲ م).

ملکشاهین زامانیندا سلجوق امپراتورلوغو ان پارلاق دؤرونه چاتدی. دولتین حدودلاری تاتاری داغلاریندان مرمره و آغ‌دیز ساحلرینه، قافقاز داغلاریندان مصر و یمنه قدر اوزانیدی. امپراتورلوغو باشکندی اصفهان ایدی.

بۇ دؤره اسلام معارفی نین جانلنماغا باشلانغی بیر زامان ایدی. باغداددا آلپ ارسلانین امری و وزیر خواجه نظام‌المکون نظارتی ایله قورولان نظامیه مدرسه‌سی بۇ یوک بیر اونیورسیتیه اولدو. سۇنرا ملکشاه آدینا تقویم جلالی تنظیم ائدیلدی.

ملکشاه‌دان سۇنرا سلجوق امپراتورلوغو پارچالاندى، سوریه، آنادولۇ و کرمان سلجوقلاری استقلاللارینی اعلام ائتدیله. ایران و عراق‌دا دا ملکشاهین اوغللاری بیر - بیرلرله مبارزه‌یه قالدیلار.

بیر مدت قارداش ساواشلاریندان سۇنرا ملکشاهین دؤردونجو اوغلو سنجر سلطان اولدو (۱۱۱۷ میلادی / ۴۹۵ هجری). سلطان سنجر قیرخ ایل حکومت ائله‌دی و اونون زامانیندا ایکی بۇ یوک تهلکه ظهور ائتدی. بیرى باتییدان خاج ساواشلاری ایدی. او بیرى ده دؤخودان قاراختائی لرین تهلکه‌سی ایدی. خاج ساواشلارینا قارشى آنادولۇ سلجوقلاری و دیگر تورک دولترلی و ایوبیلر ساواش‌دیله. سنجر قاراختائی لرله ساواشدا مغلوب اولدو (۱۱۴۱ م) بیر مدت سۇنرا قوزئیده کی اوغوزلار سنجره عصبیان ائتدیله و سنجر اونلارلا ساواشدا مغلوب و اسیر اولدو. اوچ ایل اسارتدن سۇنرا قاچماغا موفق اولدو. لاکین بیر ایل سۇنرا ۷۲ یاشیندا وفات ائتدی.

سنجرین اولوموندن سۇنرا سلجوقلو امپراتورلوغو تامامیله پارچالاندى و اونا تابع اولان سلجوقلو دولتر (تابکلر) هامیسی مستقل اولدولار.

آنادولۇ سلجوق تورکلری خاجلی سفرلرده (صلیب ساواشلاری) اشتراک ائدیله بیر چوخ نائلیت‌لر قازاندىله. اما اوزلری خاجلیلار قارشى جهاد اعلان ائتمه‌دیله. بۇ تورکلر مثبت دوشونجه‌لی، گئچکچی و هر تورلو خیالپرستلیکدن اوزاق ایدیلر. حاکیم اولان تورکمنلرین حیات طرزینه باغلی اولدوقلاری حالده ایران کولتورونو اوز سارایلاریندا یا بماغا چالیشدیله. اوز شاهلاری نین آدلارینی کیقباد، کیخسرو و کیکاووس قۇیدولار (شاهنامه‌دن آلدیلار). بونلارین دؤرونده اینجه‌صنعت و ادبیات ایران تأثیر ائتیندا ایدی (مولوی...). بونلارین مذهب تعصبلری ده یوخدو (رته‌گروسه).

آتابیگلر

سلجوقلو سلطانلاری بیر شهزاده نسی بیر ایالتی والی گۆنده رنده اوتونلا بیرلیکده اؤغوز بیگلریندن بیر آتابیگ ده گۆندریردیلر. آتابیگلر بۇ شهزاده لره دولت و حربی ایشلرینده کۆمک ائدر و اونلارین یاخشسی بیر دولت آدامی و قوماندان اؤلماغینا چالیشاردیلار. آتابیگلر سلجوقلو امپراتورلوغو داغیلاندان سؤنرا کیچیک دولتلر قوردولار. بۇنلاردان اؤنملی لری فارس، آذربایجان، سوریه و عراق آتابیگلری ایدی.

آنادؤلوداکی سلجوقلار قونییه نی یاشکند سنجیب و ۲۳۰ ایمل حکومت ائتمیشلر و حکومتلری نین سؤن اللی ایلینده مغوللارا تابع اؤلوموشلار... بونلار روم و یا باتی سلجوقلاری آدیله معروف اؤلوموشلار.

سلجوق پادشاهلاری ایستر ایراندا، ایستر آنادؤلودا فارسجانی رسمی دیل سنجیمیشلر و بۇ دیلین انکشاف ائدیپ یاییلماغینا یاردیم ائتمیشلر. سلجوقلار زامانیندا بۇیوک مدرسه لر، مسجدر و کروانسارایلار تیکیلیب ایران - اسلام معمارلیغی انکشاف ائتدی. بۇ مسجدر و جامع لرین تملی دؤرد سطحلی مکعب بنا اوزه رینه قورولموش، اونون اوستونه سکیز اوزلو بنا تیکیلیب گیرده گونبؤلرده تورکلرین چادیرلاریندان الهام الراق تیکیلیمیشدیر.

گلپایگان مسجدرجامعی سلجوقلو معمارسی نین نمونه سی دیر.

اؤجا استوانه شکلینده مناره لر و پشمیش کریچ و کاشی نین بۇ بنالاردا ایشلمه سی ده سلجوقلار دؤره سی نین یادگاری دیر.

اصفهان مسجدرجامعی ملکشاه زامانیندا و گلپایگان مسجدرجامعی ملکشاهین اوغلو ابوشجاع زامانیندا و زواره جمعه مسجدی ۱۱۳۵ میلادی ده تیکیلیمیشدیر.

مقبره لرین تۇغروملر بیگین مقبره سی ری ده و سلطان سنجرین بۇیوک مقبره سی مروده بۇ دؤره نین ان مشهور مقبره لریندندیر. رشیدالدین بن یازدیغینا گۆره سلطان سنجرین مقبره سی دونیانین معظم بناسی ایمیش.

نجفده حضرت علی (ع) نین مرقد مطهری و ابو حنیفه نین باغدادداکی مقبره سی ملکشاه طرفیندن، حضرت امام رضانین مرقدی مشهده و حضرت علی (ع) یه منتسب اولان مزار شریف بلخده سنجر طرفیندن تیکیلیمیشدیر.

سلجوقلار زامانیندا ایلك مدرسه نیشابورداتؤغروملر بیگین فرمانیلا بنا اولوندو. سؤنرا آلپ ارسلان زامانیندا مشهور نظامیه مدرسه سی بغداددا (۱۰۶۶ = ۴۴۴ هجری) و توس، هرات، بلخ و ری مدرسه لری هابئله عراق و سوریه ده بۇیوک مدرسه لر تیکیلدی و هامیسی دولت مؤسسه لرینه چتوبریلدی.

کاروانسارالاردان تۇغروملر زامانیندا انوشیروان ریاطی سمنان ایله شاهرود یولوندا و ریاط شریف ابوشجاع طرفیندن مشهده و سرخس یولوندا تیکیلدی.

سلجوق معمارىسى ايران - اسلام و حتا دونيا معمارىسى تاريخينده ان پارلاق منعمارى دۇرلرئندن دئر. سلجوقلور زامانئندا بئر چوخ تجارت يۇللارى و يۇللار اوستونده كاروانسارايلار، مسجدلر، خسته خانالار و بولاقلار تيكلمئشدير.

سلجوقلار زامانئندا آذربايجان و آنادۇلويلا يوزمئن لرجه تورك كۇچوب، بۇ اۇلكه لرده يئرلشمئشلر. ميلادى اون اوچونجو عصرده موغوللارلا برابر گلن توركلر بۇ منطقه لرئن خلقئنى تاماميله توركلشديرمئشلر.

سلجوقلور زامانئندا خوراسان و خزر دنيزى نئن جنوبوندان اۇغوزلار و قاقازدان دا قئپچاقلار و خزرلر آذربايجانا گلمئشلر. مغۇللارئن يورويوشوندن قاباق اۇغوزلار و اونلارلا بئرلكهده اوغور توركلرى ايرانا و آذربايجانا گلمئش و يئرلشمئشلر.

موغوللار اۇردوسونون اكثريتئنى توركلر تشكيل وئرمئش و دولت تشكىلاتئندا بخشيلر (ديئرلر) اوغور اۇلوب موغولجا يانئندا اوغور توركجهسى رسمى دئبل اۇلموشدور. موغوللار اۇخوبوب، يازماغى اوغورلاردان اۇگرنديكلىرى اوچون هر ايكى دئبل اوغور اليقباسيله يازلمئشدير.

اوغور اليقباسى ۱۶ - جى يوز ايله قدهر داوام ائتمئش اوندان سۇنرا اونون يئرئنى عرب اليقباسى توموشدور. موغوللار تورك اكثريتئ نئن ايچئنده اريبب تورك لشمئشلر، نئشه كى خوراساندا و آيرى فارس دئبللى يئرلرده ياشايان موغوللار دا فارسلا آراسئندا دئبللى فارسلاشمئشدير.

سلجوقلو دولتى نئن بيخيلما سببلرى

سلجوقلو دولتى نئن آز مدتده بيخيلماغى نئن اساس سببلرى داخيلى دئر و خلاصه اۇلاراق دۇرد علتته باغلاماق مومكوندور:

۱ - ارث مسئلهسى، سلجوق توركلرئنده قديمدن قالما عادت - عنعنه به گۇره بوتون خاندان منسوبلارى خاقان يا سلطان اۇلماق حق و صلاحئتئنه صاحيب ايديلر. بونا گۇره سلطان اۇلندن سۇنرا اۇغوللارى آراسئندا تاج و تخت اوستونده مبارزه چيخيب، موفق اولان شهزاده سلطان اۇلوردور. بۇ دا دولتئن ضعيفله مگئته و حتا پارچالانماغئنا سبب اۇلموشدور.

۲ - خليفه و سلطانلار آراسئنداكى مجادلهلر: سلجوق امپراتورلوغو قوتلى اۇلدوغو زامان، طغرل بيگ زامانئندان خليفه يالئئز دئنى ائشلرله مشغول اۇلوب حكومت ائشلرى سلطان مطرفئندن اداره ائديليردى. لاكئن امپراتورلوق ضعيفله مگه باشلاياندان سۇنرا خليفه اۇردولاريله سلجوقلار آراسئندا مجادله باشلامئش و بو دا دولتئن داغئلماسئنا ياردئم ائتمئشدير.

۳ - آتابگلر: سلطنت خاندانئى ضعيف اۇلاندان سۇنرا، آتابگلر محلى حكومتلر قۇروب

سلجوقلاردا تشکیلات و کولتور / ۱۱۱

امپراتورلوغون پارچالانماغینا سبب اولموشلار. بۇ آتایيگلرین ان اؤنملیلری سالغور(سلغر، سالور) آتابکلری فارس دا(۱۲۸۶ - ۱۱۴۷ میلادی)، آذربایجان آتایيگلری و یا ایل دنیز اؤغوللاری(۱۲۲۵ - ۱۱۴۶). موصل آتایيگلری(۱۲۳۳ - ۱۱۲۷ میلادی) و حلب آتایيگلری و... دیر.

۴ - خارجی مداخله لر: سلجوق دولتی بیخلماغی نین سون سیبلی قاراخانیلر و خارجه کی اؤغوزلارلا ساواشلار اولموشدور. اؤغوزلارین خوراسان شمالیندان هجوم و استیلاسی نتیجه سینده سلطان سنجر مغلوب و اسیر اولموش و بۇ حادثه بۇیوک سلجوق دولتی نین انقراضینا سبب اولموشدور.

سلجوقلاردا تشکیلات و کولتور

سلجوقلار اسلامی حکومت قوردوقلاری حالدا تورک عرف، عادت و عنعنه لرینه ده باغلی قالیشلار. فارس دیلینی دولت دیلی سئچمیشلر. اما رسمی یازیلاریندا سلطانین طغراسی، پول و حاکمیت علامتی اولان سلطانلارین باشی اوستونده کی چترده اوخ و یای عکسینی چکدیریدیلر. اوردو دا ساغ و سول تقسیماتی و توران تاکتیکی، یاس توره نی، لئویراتوس(اؤلن قارداشین آروادینی آلماق). خاندانا منسوب اولانلارین قانلارینی آخیتما ماق اوچون یای کیریشی(کمان باغی) ایله بوغدورماق و سلطان طرفیندن توی(عمومی قوناقلیق) و ترمک کیمی عادت و عنعنه لری مرسوم اولوب تورک توره سی(قانون) عرفی حقوقون اساسینی تشکیل وئریدی. طغرل بیگ باغدادی آلیب خلیفه طرفیندن دؤغو و باتی سلطانی تانیندیقدان سونرا خلیفه ایله دین و دونیا ایشلرینی بؤلوب باغداد شهری اداره سی اوچون داخی بیر شحنة(عسگری والی) و بیر عمید(قارایاخا والی) تعین ائدیلمیشدیر.

سلطانی همیشه خدمتینده اولان موزیک دسته سی گونده بئش ناماز واختیندا موزیک چالاردی. امپراتورلوغون مختلیف ناحیه لرینه گونده ریلن ملک عنوانی خاندان منسوبلاری نین گونده اوج نوبت چالدرماغا حقلری واریدی. سیاسی تشکیلاتدا داها چوخ غزنوی حکومتی و ایران ایله عباسی خلافتی حکومت سیستم لری اؤرنک آلینمیشدی.

سارای یا دربار تشکیلاتینا درگاه و بارگاه دا دئییلیدی و حاجب لر، چوبدارلار (دگه نک چیلر)، سیلاحدارلار، بایراقدار، جامه دار، شرابدار، آبدار، امیرآخور، وکیل خاص، سرهنگ و ندیم لر و مصاحب لردن و بونلارین امرینده اولان عسگرلردن تشکیل تاپمیشدی.

حکومت

- دیوان سلطنت ۵ دیوان و یا وزیرلیکدن قورولموشدور.
- ۱ - صاحب دیوان و یا خواجه بزرگ و یا باش وزیر. باش وزیر پادشاهین مطلق وکیلی ایدی.
 - ۲ - دیوان طغرا (وزیرخارجه).
 - ۳ - دیوان استیفا: باشیندا مستوفی اولوب مالیه ایشلرینه و خاص، اقطاع، شرعی و عرفی مالیاتلار و خراج ایشلرینه باخیب خرینه دن ده مسئولدی.
 - ۴ - دیوان عرض الجیش (ملی مدافعه): رئیسینه عارض دئییلیردی.
 - ۵ - دیوان اشراف (تفتیش): رئیسینه مشرف دئییلیردی و عسگری و عدلیه ایشلریندن باشقا هر ایشی هر یشری تفتیش ائده ردی.
- ایالت مرکز لرینده شحنة و یا عسگری فرمانده لر دن باشقا عمید یا قارایا خا اداره دن مسئول اولوب، بیر ده بلدییه ایشلرینه باخان محتسب لر واردی.

اوردو

سلجوقلو اوردوسو ملکشاھ زامانیندا اورتا چاغین ان قوتلی اوردوسو اولوب، تورک - اسلام دولت لرینه اؤرنک اولموشدور. بۇ اوردولار مختلیف ائتنوسلاردان (قوملردن) سئچمک صورتیله آلتیناراق خصوصی سارای تربیه سیله یئتیشدیر یلمیش و بیر باشا سلطانین امرینده اولان خاصه اوردوسو ملک لرین و والی لرین امرینده اولان عسگر لردی. بونلارا (غلامان سرای) دا دئییلیب. آدلاری دیوان دفتر لرینده ثبت اولوب ایلده دؤرد دفعه معاش وئر یلیردی.

آیریجا امپراتور لوغون هر طرفینه داخیلمیش و اقطاع لاردان معاشینی تأمین ائدن سپاهیلر وار ایدی. بیر ده لازیم اولاندا خلقدن اوجرتلی عسگر ده توپلانیردی. دولتین خارجی سرحد لرینده ده تورکمنلردن مرکب عسگر لر وار ایدی.

عدلیه

قضاوت (یارقی) شرعی و عرفی اولاراق ایکسیه آیر یلمیشدی. شرعی داعوالارا قاضیلر (حاکیملر) باخاردی. و قفلرین اداره سی ده قاضی لرین الینده ایدی. عرفی محکمه لرده سیاسی سوچلار، انضباط سیزلیق و دولت امرینه اطاعت ائتمه مک کییمی جزملر محاکمه ائدی لردی و بۇ تشکیلاتین رئیسینه امیر داد دئییلیردی.

اوردو داکی شرعی داعوالارا قاضی عسگر لر باخاردی.

بۇ تشکیلاتلار کیچیک فرقلرله داها سؤنراکی دولت لرده ده اؤرنک اولموشدور.

دین و مذهب

سلجوقلو تورکلرین اکثریتی حنفی اولوب، بیر قیسمی ده شافعی ایدیلر. سلطانلار حنفی اولدوغو حالدا خواجه نظام الملک کیمی وزیرلری شافعی ایدی.

بۇ وضعیتین ده گؤستهردیگی کیمی سلجوق سلطانلاری متعصب اولماییب مثلاً سلطان سنجر حضوروندا دینی - فلسفی مباحثه لر اولوردو. اسلام دونیاسی نین بۇ یوک فقه، کلام، تفسیر و حدیچیلریندن چوخو بۇ دۆرده یتیشمیشدیر. بۇ زامان تصوف جریانی دا قاباغا گتمیشدیر. دۇرون غزالی کیمی بۇ یوک علمی شخصیتی عینی زاماندا صوفی ایدی. او کلامی، صوفی گؤروشله اولاشدیریب یئنی اسلام تصوفونو اورتایا قویموشدور.

ایریجا عبدالقادر گیلانی و قوردوغو قادریه طریقتی، خوارزملی شیخ نجم الدین کبرا و قوردوغو کبروی لیک، محی الدین عربی دن سؤنرا شاگردی صدرالدین قونیه وی طرفیندن قورولان اکبری لیک، مولوی لیک، اورتا آسیادا چیخان نقشبندی لیک و آنادولودا قورولان بکتاشی لیک و بونلارا بنزهر طریقتلر رواج تاپمیشدیر.

تورک صوفیلیگی نین ایران صوفیزمیندن فرقلی اولاراق اخلاقی، ساده لیگی و روح تمیزلیگی ایله یاناشی اسکى تورک آلپلیق و فتح اندیجی لیک دوشونجه سیله اولان باغلی لیغی دیر. بئله جه تورک صوفیلری اسکى اورتا آسیا و خوراسان آلپلار، بابالار و آبدللار رهبرلیگینده آنادولودا غازیلر آدیله وطنی وظیفه لرینی ایفا اتمیشلر.

یسوی طریقتیندن ظهور ائدن بکتاشی لیک عینی زاماندا عسگری صنفین رسمی طریقتی اولموشدور.

جلال الدین مولوی اوزو اصلا شوق تورکلریندن اولوب، قونیه ده یاشادیغی حالدا اونون تصوف فیکرلری ده شعر دیلی کیمی آرالاریندا یاشادیغی خلقدن فرقلی ایدی. اونون فیکر و عقیده سینده مجادله یه چوخ یئر وئرلمه میشدیر.

ابن عربی داعی کافرلره قارشى اسلامین سیلاحلا مدافعه سینى توصیه ائتدیگی حالدا، مولوی باریش و سکوتی توصیه ائدیپ منوغوللارلا داخی یاخشی گشچینمه یی توصیه اتمیشدیر. مولوی طریقتینی اونندان سؤنرا اوغلو سلطان ولد قورموش و خلیفه لیگی اوز عائله سینده ارثی قیلمیشدیر.

احمد یسوی دن سؤنرا ان بۇ یوک تورک صوفی شاعیری یونس امره اولموشدور. آنادولو تورکلریندن اولان یونس امره مولوی دن اوتوز یاش داها گنج اولوب، شعرلرینی خلقتن دیلیله دئیش و خلقی تمثیل اتمیشدیر.

آنادولودا شیعه صوفیلری و طریقتلری ده یاییلیب، بابائی و بکتاشی، حروفی کیمی طریقتلر میدانا گلیمیشدیر.

بابائی طریقتی بابا اسحق طرفیندن ترولموشدور. بابا اسحق آماسیا شهری جیواریندا

تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش / ۱۱۴

باشاییب و تورکمئلر طرفیندن پیغمبر اولاراق تائینیردی. مریدلری دولت قوتلرینی مغلوب ائدیپ بیر نچه شهری آلمیشلار. لاکین حکومت قوتلری طرفیندن مریدلریله بیرلیکده توتولوب اعدام ائدیلمیشلر (۱۲۳۹ میلادی).

بکتاشیلیک ده بابائی لیک کیمی شیعه و باطنی عقیدهلری یایان و حاجی بکتاش طرفیندن قورولان مهم بیر طریقت دیر. حاجی بکتاش بابا اسحاقین ۱۴ - جو عصرده کی خلیفه لریندن ایدی و شیعه لیگین ۱۲ امام قولو اساسلارینا باغلی اولدوغو اوچون طریقتی تنزلیکله حیدرلر، قلندرلر، ابدالاز و بونلارا بنزه بین قروپلار آراسیندا یاییلمیش و خوراسان ارنلری نین ساواشچی وصفی جهتیه مجاهدلر و عسگرلر آراسیندا رواج و توسعه تاپمیشدیر.

علم و ادبیات

اسلام دونیاسیندا سلجوقلار دؤرو تعلیم و تربیت باخیمیندان بیر دؤنوم نقطه سی دیر. تعلیم ایشی ایلک دفعه آلپ ارسلان زامانیندا نظام و پروقرا ما باغلانیب دولت حمایه سی آلتینا آلتیمیشدیر. ایلک بؤیوک مدرسه و یا دانشگاه اسلام دونیاسیندا سلطان آلپ ارسلان طرفیندن (۱۰۶۶ میلادی / ۴۴۴ هجری) باغداددا نظامیه آدیله قورولموش و بؤ مدرسه یه بازارلار، کاروانسرایلار، حماملار و تارالار وقف ائدیلمیشدیر. سؤنرا اصفهان، نیشابور، بلخ، هرات، بصره، توس و آمل دا دا باغداد نظامیه سی نمونه لری قورولموش و باغداد نظامیه سی نین درس موضوعلاری بوتون اسلام اولکهلرینده عصرلر داوام ائتدیریلیمیشدیر. نظامیه مدرسه لرینده دینی درس لرله یاناشی ریاضیات، نجوم و دیلچیلیک ده اوخونوردو. باغداد نظامیه سی شاید ده دونیادا ایلک دانشگاه ساییلا بیلر. بؤ مدرسه ده آلتی یوزمین کتاب وارا مییش.

دیل و ادبیات

سلجوقلار زامانیندا عربجه یانیندا فارسجا دا رسمی اولموش، لاکین دربار و اوردو دیلی تورکجه اولموشدور. بؤیوک سلجوق سلطانلاری (ملکشاه، سنجر و...) فارسجا شعر یازمیشلار. آنادولو سلجوقلاری داعی دیوان و دفتر دیلینی فارسجا سئچمیشلر. لاکین (۱۲۷۷ میلادی / ۶۵۶ هجری) قارامان اوغلو محمد قونیه نی آلتانان سؤنرا آشاغیداکی فرمانی یازدیریب فارسجانین یشینه تورکجه نی رسمی دیل سئچمیشدیر:

«بؤ گوندن سؤنرا دیواندا، درگاهدا، بارگاهدا، مجلسده و میداندا تورکجه دن باشقا دیل قونوشولما یا جاقدیر».

بؤ حادئه دن سؤنرا تورکجه شعر یازماق آنادولودا یاییلماغا باشلامیشدیر. البته اوندان قاباق دا تورک خلقی تصوف شاعیرلری احمد یسوی نین حکمت و ایلاهیلری نین تأثیریه تورکجه

موغوللار / ۱۱۵

شعرلر يازماغا باشلاميشدىلار. مولوى داخى بىر نئجه (۱۷) توركجه شعر يازمىشدىر. مولانا زامانىدا ياشايان، احمد ققيه، شىاد حمزه و سونرا يونس امره و سلطان ولد اوغوز توركجه سبيله ايلك شعر نمونه لرینی يازمىشلار و گلشهرى و عاشيق پاشا كيمي كلاسيك تورك شعرى نين نماينده لرینه زمينه حاضيرلامىشلار. يونس امره مولوى نين خلق ديلينده اولان قارشيلیغى و معادلى دير. اويوكسك عرفانى مفهوم و عقیده لرینی ساده تورك ديلينده خلقين باشا دوشه بيله جگى شكيلده شعر ديليله بيان اتميش و آنادولو تصوف شعرينده يثنى بىر دؤره آچمىشدير.

موغوللار

موغوللار چنگيز خانين باشچيلیغيندا موغولستانى و چینی آاندان سونرا توركوستانا گلدیلر. سونرا ماوراءالنهر و ایرانا هجوم ائتدیلر. بۇ زامان دۇغو توركوستاندا اويغورلار قاراختاييلارا تابع ايدیلر. موغوللار اونلاری مغلوب ائدهرك اوزلرینه تابع ائتدیلر. بۇ ایلرده خوراسان و ماوراءالنهرده سلطان محمد خوارزمشاه حكومت ائدیردی. خوارزمشاهلilar موغوللارین قارشيسيندا دایانا بيلمه ييب، مغلوب و تار مار اولدولار (۱۲۲۲ ميلادی). موغوللار ماوراءالنهر و خوراسانى آلدیلار و زورلا آلدیقلاری يئرلرین چوخونو خراب و خلقینی اولدوردولر. سونرا بوتون ایرانى استیلا ائدیپ آنادولونا طرف يۇللاندىلار. بۇ زامان آذربایجان و فارس ایالت لرینده آتاييگلر حكومت ائدیردیلر. فارس اتاييگی موغوللارا مطیع اولدوغونو بیلدیریب هديه لر گؤندهردی و بۇ شكيلده اولكه سینی قورتارا بیلدی.

موغوللارین بىر قولو جوجى نين باشچيلیغيندا آذربایجان و قافقازى آاندان سونرا، قیپچاق ائلینى، دۇغو و جنوبى روسیه نى آلدیلار و باتیدا لهستان و مجارستانا قدهر يورودولر. موغول استیلاسى اسلام عالمی نين سیماسینی دگیشدیردی. موغوللار اورتا آسیادا ياشايان اويغور، قارلوق و قیپچاق و داها باشقا تورك ائللری ایله قارشیب يثنى ائللر و ملتلرین ظهورنا سبب اولدولار. بۇ ائللرین دیلى توركجه اولدوغو حالدا، ائتنیک باخیمیندان موغوللارلا قارشىقدیلار. اوزبك، قازاق، قاراقالپاق و دۇغو توركوستان توركلری بونلارین نمونه لری دير. موغوللار زامانىدا فارسجانين يانیندا تورك دیلى و فرهنگى ده انكشاف ائتدی. موغوللار اسلام دینینى قبول ائتدیكدن سونرا داها چوخ تورك و فارس دیل كولتورلری نين تأثیری آلتیندا قالدیلار.

چنگيزخان اوز حیاتیندا آلدیغى اولكه لزی دورد اوغلو (جوجى، جیغاتای، اوقتاى و تولى) آراسیندا بولموشدو. قارادیزین فوزئی، قیپچاق بوزقیزی توركوستانا قدهر جوجى یه وئر بلدیگی اوچون بۇ

منطقه نین خلقینه جوجی اولوسو دئیر دیلر. جوجی چنگیزخان دان قاباق اؤلدو و اوغلو باتو اونون یئرینه گنجیب آلتون اوردو دولتینی قوردو. اورتا آسیانی (تورکویستان) دا جیغاتایا و خوراسان ایله گونئی آسیانی دا کیچیک اوغلو تولى یه وئر میشدی.

چنگیز اؤلندن سونرا اوز وصیتی اوزهرینه اوچونجو اوغلو اوکتای بؤیوک خاقان اؤلدو. اوندان سونرا اوغلو کیوک خان اونون یئرینه کئچدی. لاکین کیوک خان اؤلندن سونرا اونون یئرینه تولى نین اوغلو منگو خاقان اؤلدو. منگو خاقان و یا منگوقاآن قارداشی قوبلای خانى چینین اداره سینه و دیگر قارداشی هلاکو خانى ایرانا ایلخا گوندهردی.

هلاکو زامانیندا ایکی میلیون تورک موغوللارلا برابر ایرانا گلدیلر و بونلارین چوخو آذربایجاندا یئرلشدیلر. بۇ کؤچلر حقیقنده رشیدالدین، و صاف و عبدالله کاشانی تاریخلرینده معلومات وئر یلمیشدیر.

ایلخانلیلار زامانیندا آذربایجانین تورک اولمایان خلقی باسقى آلتیندا قالیب اؤلکه نی ترک ائتمگه مجبور اؤلدولار. بیر طرفدن آغیر وئرگی وئر مگه مجبور اولان تاتلار، موغوللار و تورکلردن تشکیل تاپان تجارت اورتاقلارینا گیره بیلمه ییب، اورتاقلار حصر اولونموش تجارت و دولتین وئر دیگی اعتباردان محروم قالدیلر.

نتیجه ده تات تاجیرلری بورجلو دوشوب، بورجلارینی وئر ه بیلمه ینده عائله لر یله بیرلیکده غلام اولماغا مجبور اولوردولار. آیریجا تاتلاری اوردویا آلمیردیلار و آلدیقلاری زامان دا مخصوص علامتله مشخص اولوب، تحقیر اولوردولار.

موغوللار یئرلری اقطاع شکلینده قوماندانلارا وئریردیلر، بۇ یئرلرین اکینچی لری اقطاع صاحبی قوماندانلارین رعیتی اولماغا مجبور اولوب وضعیتلریندن راضی اولمادیقلاری اوچون اوز اؤلکه لریندن کؤچ اندیردیلر. بۇ زاماندا عراق دا فرات نهریندن یئنی قناتلار و سۇ یوللاری آچیلدیغی اوچون تاتلارین چوخو، اراکلیلارین یئرلی خلقی، عراقا کؤچدولر و یئرلرینی تورکلره و موغوللارا بۇراخدیلار، قالنلار دا موغوللار کیمی تورکلر آراسیندا اریب تورکلشدیدیلر.

هولاکو دؤرونده آنادولو سلجوقلاری دا موغوللارا باغلاندى و عباسی خلافتی اورتادان قالدیریلدی. منقوقاآن اؤلندن سونرا قوبلای خاقان اؤلدو. لاکین قارقوما گلمه دی. خان بالیق آدینی وئر دیگی پکنده اوتوردو و بۇ شکیلده موغول امپراتورلوغونون یئرینده دؤرد بؤیوک دولت قورولدو.

جیغاتای و یا تورکویستان دولتی داخیلی اختلافلاردان اؤتور وگشت - گنده ضعیفله دی نهایتده تیمور طرفیندن بو بیگلیک لر اورتادان قالدیریلدی و یئرینه تیمور امپراتورلوغو قورولدو.

آلتون اوردو دولتی جوجی نین اوغلو باتوخان طرفیندن قورولانندان سونرا وۇلقانین آشاغی قسیمینده سارای شهری پایتخت اولاراق تیکدیریلدی. آلتون اوردو دولتی اوزون ایللر روسلار و لهستانلیلارلا ساواشدی، مسکو و کینف شهرلرینی آلدی و زامانلا بؤیوک امپراتورلوق حالینا

گلدی. بالاخره تیمور زامانیندا آلتون اوردوخانی توختامیش خان امیر تیمورلا حرب ائده رک مغلوب اولدو و بۇ دولت پارچالاناراق بئش کیچیک دولت وجودا گلدی:

۱ - سیبری خانلیغی ۲ - هشترخان یا حاجی طرخان خانلیغی ۳ - غازان خانلیغی ۴ - نوقای خانلیغی ۵ - کریمه خانلیغی.

آلتون اوردو دولتی نین پارچالانماغی روسلارین خیرینه اولدو. روسلار بۇ حادثه دن فایدالاناراق دۇخویا طرف ایره لی گئدیپ بۇ خانلیقلاری بیر - بیر اوزلرینه تابع ائله دیلر. بۇ دولت لردن یالنیز کریمه خانلیغی عثمانلی اولکه سینه باغلاندى (۱۴۷۵) و نهایت ۱۷۸۳ ده زوسییه بیرلشدیریلدی.

هولاکو ایراندا ایلخانلی دولتی نی قورانان سۇنرا مراغه نی اؤزونه باشکند سئجدی و المنوت قلعه سینده کی باطنی لزی اؤرتادان قالدیردی. سۇنرا بغدادی آلیپ عباسی خلاقتنی آزادان آپاردی (۱۲۵۷ میلادی / ۶۵۶ هجری).

هولاکو زامانیندا اونون عالییم وزیرى خواجه نصرالدین طوسی یین نظارتی آلتیندا مراغه ده رصدخانا تیکیلدی.

هولاکونون نتیجه سی غازان خان مسلمان اولدو و باشکندی اولان تبریزده چوخ اصلاحات و آبادانلیق ائله دی. غازان خان تبریزین باتیسیندا شنب غازان (شام غازان) آدیندا یثنی بی محله تیکدیردی. اونون وزیرى مشهور رشیدالدین ده تبریزین دۇخوسوندا ربع رشیدی آدیندا بیر کیچیک شهر تیکدیردی. ربع رشیدی ده اوتوزمین ائو، ۱۵۰۰ بۇیوک دوکان، ۲۴ بۇیوک کاروانسارای، بیر چوخ باغ، بوستان، باغچالار، کاغذ و رنگ کارخانالاری، ۲۰۰ حافظ اوچون بیر دارالحفاظ، آلتی مین طلبه اوچون بیر طلبه محله سی، عالیملر و مدرسلر (معلیم) اوچون علما خیابانی، بۇیوک دارالشفاء تیکدیریلیب بۇ دارالشفاء اوچون هندوستان، چین، مصر و شامدان اللییه قدهر مشهور طب اوستادلاری گتیریلیمیش و اونلارا بیر چوخ آسیستانلار وئرلیمیشدیر. طلبه نین پۇلسوز تحصیلی بیزانس دان و هنددن گلن جزیه دن، شیراز، بصره کیمی شهرلرده کی خصوصی وقف لردن تأمین ائدیلمیشدیر.

غازان خان دان سۇنرا قارداشی اولجایتو زنجانین یانیندا سلطانیه شهرینی تیکدیردی.

بۇ شهرلر و محله لر زلزله لر و سیاسی حادثه لر دن خراب اولموشدور.

ایلخانلیلار زامانیندا تبریز و سلطانیه یاخین دۇغونون اقتصادی و مندی مرکزی شکلینی آلمیشدی.

ایلخانیلر دولتی مصر مملوک لاریلا و آلتون اوردو دولتلیله ساواشلار سۇنوندا ضعیف له دی و ایراندا چیخان قاریشیقلیقلار سۇنوندا ابوسعیددن سۇنرا پارچالاندى (۱۳۳۶ میلادی / ۷۱۴ هجری).

ایلخانلیلار زامانیندا معمارلیقدا و کؤزهل صنعتلرده بۇیوک ترقی اولموش و فارسجا تاریخ و علمی اثرلر یازماق اوچون ده ایشلنمیش و تاریخ جهانگشای جوینی و جامع التواریخ کیمی اثرلر

يازليميشدير. بۇ دۇرەدە توركجهده(دۇغو و يا اويغور توركجهسى) رسمى دىل كىمى
ايشلنميشدير.

مصر مملوكلارى

بۇ دۇرەدە مصره گئدن قىپچاق توركلرى طرفيندن مصر مملوك دولتى قورولموشدور(۱۲۵۰
مىلادى / ۶۲۸ هجرى) بۇ دولتى ايوبى اوردوسوندا باش قوماندان اولان آيبيگ آديندا بير
قىپچاق مملوكو قوروموشدور. ايوبيلر اوردولارنى تورك مملوكلارى تشكيل وئرميشدى. بونلار
اوچون نيل چايى كناريندا روضه آديندا بير قيشلا(پادگان) تىكميشدیلر. بورادا پوللا ساتين آلتان
تورك اوشاقلارنى خصوصى صورتده تربيت ائديب، بونلاردان خاصه(محافظ اوردو)
اوردوسو تشكيل وئريليردى و بۇ عسگرلره مملوك دئيليردى.
سۇن ايوبى پادشاهى تورانشاه اۆلدورولندن سۇنرا آيبيگ بۇيوك بير قوت قازاندى و
تورانشاهين آناسيله ائوله نندن سۇنرا تورك عسگرلرينه داياناراق اۆزونو سلطان اعلان
ائىدى.(۱۲۵۰ مىلادى / ۶۲۸ هجرى).

بۇ مملوكلار ۱۳۹۰ مىلاديه قدير مصرده حكومت ائتديلر و اوندان سۇنرا چركس
مملوكلارى اونلارين يئرته گئچدى. بونلار دا ۱۵۱۷ مىلادى يه قدير حكومت ائتديلر. بۇ
تاريخده عثمانلى پادشاهى سلطان سليم مصرى آلدى و عثمانلى امپراتورلوغونا باغلادى.
آيبيگ دن سۇنرا سلطان بايبارس اونون يئرته كئچدى. بايبارس عباسى خلافتى نين
يخيلماسيندان سۇنرا مصره قاچان مستنصرى خليفه سئچيب عباسى لرین مصر شعبه سيني
قوردو و موغوللار و خاچيليلارلا ساواشدى و اونلارى مغلوب ائىدى.
مملوكلر قاهره، سوربه ده جامع لر، مدرسه لر، خسته خانالار، سۇ يۇللارى و كۆرپولر
قوردولار و خاچ ساواشلارى نين نتيجه سينده خراب اولان اۆلكه نى يئنى باشدان آباد ائتديلر.

تيمور امپراتورلوغو

تيمور(دمير) ۱۳۳۵ مىلادى / ۷۱۳ هجرى ده سمرقند ياخي نندا ياشيل شهر(كش ويا
شهرسبز) ده آنادان اۆلدو. آناسى بارلاس تورك قبيله سى نين بيگ لر يندن ايدى. بوزامان
توركوستان، جىغاتاى خانلىغى نين لينده ايدى.

تيمور بير مدت قاينى اميرحسين ايله بيرليكده چاليشدى و موغوللازا قارشى عنصيان
ائتديلر. سۇنرا اميرحسين ايله آراسى پۇزولدى و اۆنونلا ساواشديلار. اميرحسين بلخ ده حاكم
ايدى. تيمور اونو مغلوب ائديب بلخى آلدى و اميرحسين اۆلدورولدى. بوندان سۇنرا بلخ ده
تۇپلانان قورولتاي اونو امير اعلان ائىدى. سۇنرا تيمور سمرقند گئدى و اورانى آليب، اۆزونه

تیمور امپراتورلوغو / ۱۱۹

پایتخت ائله دی (۱۳۶۹ میلادی / ۷۴۷ هجری).

تیمور امیر اولاندان سۇنرا بیر چوخ حربی سفرلره چیخدی. ۳۶ ایل امیرلیگی زامانیندا دۇغو تورکوستانی، خوارزمی، ایرانی، عراقی، قافقازی، قیپچاق ائلینی، هندوستانی، افغانستانی و آنادۇلونو آلاق بۇیوک بیر امپراتورلوق قوردو. بۇ زامان توختامیش آلتون اوردو دولتی نین باشیندا ایدی. قاباقچادان تیمورلا آراسی یاخشی اولان توختامیش تیمور جیغاتایلیلارین اۆلکه سینی آلدان سۇنرا آرالاری پوزولدو. چونکی تیمور چنگیز نسلیندن دئییلدی و اونون اوچون توختامیش اونون حاکمیتینی قبول ائده بیلمیدى.

نهایت بیر چوخ چکیشمه و ساواشلاردان سۇنرا تیمور توختامیشی مغلوب ائتدی و آلتون اوردونون آرادان گئتمگینه سبب اولدو.

سۇنرا آذربایجاندا مظفریلرین حاکمرانلیغینا سۇن وئریب عراقا یورودو و سلطان احمد جلایر حکومتینی مغلوب ائتدی. سۇنرا هندوستانا سفر ائله دی (۱۳۹۸ میلادی / ۷۷۶ هجری). سۇنرا یئنه باغدادا گلیب باغدادا قاییدان سلطان احمد جلایری قاچماغا مجبور اولدو. بۇ دفعه سلطان احمد، عثمانلی سلطانی ایلدیریم بایزیده سیغیندی.

بۇ سیرادا دۇغو آنادۇلو و آذربایجاندا حکومت قورموش اولان قازاقویونلولا را هجوم ائدیب اونلارین امیری قارا یوسفین گئری وئریلمه سینی ایسته دی. ایلدیریم بایزید اونون ایسته گینی رد ائتدی. تیمور دا آنادۇلویا هجوم ائتدی. بالاخره آنکارادا ایلدیریم بایزیدی مغلوب و اسیر ائتدی (۱۴۰۱ میلادی) و سۇنرا سمرقنده دۇندو. بیر آز سۇنرا چینه هجوم ائتمک ایسته دی. لکن خسته له نیب اوترار (فاراب) شهرینده ۷۱ یاشیندا اولدو.

امیر تیمور تورک اولدوغو حالدا تورکلره خصوصاً آنادۇلو و روسیه تورکلرینه ان بۇیوک ضربه نی وورموشدور. او آلتون اوردو دولتینی بیخماقلا روسلارین قوتلنمه سینه و تورکلره تابع اولدوقلاری حالدا زامانلا تورکلری اۆز لرینه تابع ائتمک لرینه سبب اولموش و استانبول فتحینی ده الی ایل دالییا سالمیشدیر.

تیمور اولندن سۇنرا اوغلانلاری و نوه لری آراسیندا حکومت اوچون اختلاف چیخدی و بالاخره کیچیک اوغلو شاهرخ امپراتورلوغون چوخونو اله گئیردی و ۴۰ ایل حکومت ائتدی. شاهرخ عادل و علم سئوہن بیر آدام ایدی. آتاسی نین بۇراخدیغی خرابه لری تعمیر ائتمگه چالیشدی. خانیمی گوهرشاد مشهده گوهرشاد مسجدینی و بیر ده هرات دا همان مسجدین تاینی تیکدیردی.

شاهرخ اولندن سۇنرا یئرینه اولوغ بیگ کئچدی. اولوغ بیگ عالیم و جادل بیر امیر ایدی و اونون و آتاسی شاهرخون زامانیندا سمرقند بۇیوک بیر کولتور مرکزی اولدو. اولوغ بیگ اینانمیش بیر مسلمان ایدی و مثبت علم لره خصوصاً هیئت و نجوم علم لرینه چوخ ماراتلی ایدی. او اولوغ بیگ زیجینی تیکدیریب اۆز و ده نجوم ایله مشغول اولدو. لاکین ایکی ایل سۇنرا

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بيز باخيش / ۱۲۰

اوغلو عبداللطيفين ده الی اۆلدوغو بيز قورغويا فدا اۆلدو (۱۴۴۹ ميلادی). اونون دوستو و امكداشى علی قوشچى استانبولا قاچدی و اوزادا دوستونون و اوزونون علمي نظرلريني يازدی. تيموريلردن سلطان حسين بايقرا پايتختي هراتا گۆتوروب اوزانى بيز علم و ادب مركزي ائله دی. اونون قيمتلى دوستو و اميري عليشير نوائي هرات مکتبى نين قوروجوسو و حاميسى ایدی.

۱۵۰۱ - ده باتو نسليندن شيبانى لر (محمدخان شيبانى) سمرقندى آيب اوزيكلر خانليغيني قوردولار و تيموريلرين حكومتيته سۆن وئرديلر.

هندوستاندا بايير امپراتورلوقو

هندوستاندا اون بيرينجي عصرين باشيندا غزنويلر طرفيندن تورك دولتى قورولموش، بونلارين دولتيني غورلار بيخيپ غور دولتيني قورموشلار.

غورلاردان سؤنرا حاكميت مصرده اۆلدوغو كييمي تورك مملوك قوماندانلار اليته گئچميش. بونلارين دولتينه دهلى سلطانلارى دئييلير. بونلار ۱۵۲۶ - ۱۲۰۶ ميلادی تاريخلى آراسيندا هندوستاندا سلطنت ائتديلر. نهايت تيمور اۆلادلاريندان باييرشاه هندوستانى آيب اوزادا تيموريلر و يا اوروباليلارين يانليش اولاراق دئديكلرى بؤيوك موغول دولتيني قوردو.

بايير ۱۳ ياشيندا ايكن آتاسى عمرميرزا فۇرغانه واليسى اۆلدو و بايير آتاسى نين يثريته اوتوردو (۱۴۹۴ ميلادی / ۸۷۲ هجرى)، سؤنرا شيبانيلر سمرقندى آلاندا سؤنرا اۇنلارلا ساواشماغا مجبور اۆلدو. لاکين نتيجه آلا بيلمه ديگى اوچون افغانستانا چكىلدى. اولجه كابلى، سؤنرا دا قندهارى آقراق اوزادا يئرلشدى. ميلادی ۱۵۲۵ ده هندوستانا گيردى و دهلى و آقرا شهرلريني آقراق بنگاله قدهر شمالى هندوستانى اوزونه تابع ائتدى و آقرا شهريني پايتخت سئچهرک بايير امپراتورلوقونو قۇردو. بۇ دولت ۱۷۵۸ ميلادی يه قدهر يعنى انگليزلرين هندوستانى آلماقلارينا قدهر داوام ائتدى و هندوستاندا قورولان تورك دولتلىرى نين ان بؤيويو و كولتور و مدنيت ساحه سينده ان قاباقچىلى اۆلدو.

بايير و اونون اۆلادلارى تورك و فارس ديل و كولتورونو هندوستاندا ياييب شعر و ادبيات، اينجه صنعت و خصوصاً معمارلىق ده ان گۆزله اثرلىرى ياراتميشلار. بونلار تورك، فارس، عرب و سانسكريت ديللريندن مركب اوردو ديليني ايجاد ائتميشلر.

قارا قويونلolar

۱۵ - جى عصرين باشلاريندا قارا قويونلolar قارا يوسف باشچيليغيندا آذربايجانى تيمورلولاردان و عراقى دا سلطان احمد جلايردن آلديلار و بؤسيزادا دؤغو آنادۆلو

آغ قويونلۇلار / ۱۲۱

توركىمىنلارنىڭ بۇ يۈك كۈتەلەر آذربايجان گىلىپ يىرلىشىدىلەر (۱۴۰۳ مىلادى). قارا قويونلۇلار موغوللار زامانىدا سىحون منىقىسىدىن گىلىپ دۇغۇ ئانادۇلۇدا يىرلىشىدىلەر ۋە تىمور ئۇلۇدىن سۇنرا آذربايجانى ئايب تىرىزى پايتىخت سىجىدىلەر. قارا يوسىف دىن سۇنرا اونون اوغلو جىھانىشاھ كۆمىتى ئالە ئايب سىستانا قىدەر ايرەلەدى. جىھانىشاھ توركىجە ۋە فارسجا شىر سۇيلەمىش شىردە حىقىقى تىلخىسۇنو سىجىمىشىدى. تىرىزدە گۇى مسجىدى ئۇ تىكىدىر مىش ۋە ئۇزۇ دە ئۇزۇن حىسنىلە سىناشدا ئۇلموش ۋە گۇى مسجىدە دىفن ئىدىلەمىشىدىر.

آغ قويونلۇلار

آغ قويونلۇ، اولجە بىر عىشىرە تىن ۋە اونون قوردو غو عمارتىن ۋە سۇنرا بىر اولوسون ۋە اونون قوردو غو بىر امپراتورلۇغۇن ۋە دولتىن باشىندا اولان خاندانىن آدى دىر. آغ قويونلۇ خانداى ئۇزلىرىنى اوغۇز ئىلى نىن بايندىر بو بوندىن بىلىرىدىلەر، اونا گۇرە دە، اونلارا بايندىر خان اوغلانلارى ۋە يا بايندىرە دە دىئىلەمىشىدىر. آغ قويونلۇ ئىل ۋە يا عىشىرە تىنى تىشكىل وئرن قىيلەلر بونلاردىر: پورنىك، موصللو، خوجا حاجىلو، حمزە حاجىلو، دابانلو، احمدلو، عزالدىن حاجىلو، حىدرلو، امىرلو، يورتچو، شىخلو، سلىمان حاجىلو، چاوندور، دودورغا، دۇگر، قارقىن، افشار ۋە بىگدىلى. بۇ قىيلەلرىن ان ئۇنمىسى پورنىكلر ۋە موصللۇلار اولموشدور. بونلار توركىمىن آدىلە دە مشهور اولموشلار.

بۇ قىيلەلر، ئىل حالىندا دۇغۇ ئانادۇلۇدا يىرلەشىپ، يايدا ارزنجان - ارزروم آراسىندا، ۋە قىشدا اورفا، مازدىن حوالى سىندە كۇچرى شىكىلىندە ياشاردىلار. بۇ قىيلەلر موغول استىلاسى زامانىدا دىگر توركىمىنلەرە براىز ئانادۇلۇبا گىلىپ، بۇ منىقىلەرە يىرلىشىلەر. آغ قويونلۇ خانداى امارت قورۇب، سىياسى قىدرت قازاناندىن سۇنرا حىلب ۋە يا سورىبە توركىمىنلارنىڭ ۋە ذوالقىدر ئىلىدىن دە بۇ ئىلە قاتىلمىشلار. آغ قويونلۇلار بۇ يۈك پادىشاھى اوزۇن حىسن، قارا قويونلۇ دولتىنى بىخىب، اونون تۇرپاقلارنى ئالە كىچىرىدىن سۇنرا آغ قويونلۇ ئىلى نىن مەم قىسىمى ايرانا گىلدى ۋە بۇرادا يىرلىشىدى.

آغ قويونلۇلار ئانادۇلۇدا كىن مەركىزلىرى دىيارىكردە اولۇب مىلادى ۱۳۴۰ دە باشلارنىدا تورىلى بىگىن وار ايدى. تورىلى بىگ قونشو بىگلەرلە بىرلىكدە، تىرابزون روم امپراتورلۇغۇنا ھىجوم ئىدىپ، تىرابزونو مەھاسىرە ائىمىشلەر. بۇ ساواشدا ن حىربى بىر نىتىجە ئالمادىلار سا دا، امپراتورون گۇزۇتو قورخۇتموشلار. امپراتور تورىلى بىگ دوستلۇغۇنو قازانماق اوچون باجىسى ماریانى تورىلى بىگىن اوغلو قوتلۇبىگە وئرمىشىدىر. تورىلى بىگدىن سۇنرا، اوغلو قوتلۇبىگ ئىلىن باشىنا كىچىدى (۸۸ - ۱۳۶۲ مىلادى) بۇ زامان

قاراقویونلار باشبوغلاری بایرام خوجا اولدوغو حالدا موصولدان ارزروما قدهر اولان یئرلرده حاکمیتی اله گتیردیلر.

قوتلویبگدن سؤنرا، اوغلو قارایولوک عثمان آتاسی نین یئرینه کئچدی. قارایولوک چوخ جسارتلی و ساواشجیل بیر سرکرده اولوب، امیر تیمورلا بیرلیکده سیواس، سوریه آنکارا ساواشلارینا اشتراک ائتمیش و آنکارا ساواشیندان دؤنندن سؤنرا امیر تیمورون اجازه و فرمانیله دیار بکرده یئرله شیب، اوردادا آغ قویونلو امارتینی قورموش (۱۴۰۳ میلادی) و دولتی نی گئیشلندیرمگه چالیشمیشدیر. بۇ حادثه دن نئچه ایل قاباق، قارایولوک سیواس امیری و بؤیوک آذری شاعیری قاضی برهان الدین یین خدمتینه گیرمیش، لاکین بیر مدت سؤنرا، اوندان آپریب، اونا قارشی حرب ائتمیش و بۇ حریده قاضی برهان الدین اولدورولموشدور (۱۳۹۸ میلادی).

قارایولوک عثمان دا، آتاسی کیمی ترابزون امپراتورو آلکسیس (ALEXIS) یین بیر قیزیله ائولنمیش، بۇ ائولنمه امپراتورون تکلیفی ایله و سیاسی مقصدله اولموشدور. قارایولوک عثمان ۸۰ ایلدن چوخ یاشامیش و ابوبکر تهرانی نین اوزون حسن زامانیندا یازدیغی «کتاب دیار بکریه» آدلی آغ قویونلو تاریخینده اونون اوچ یوزه قدهر ساواشدا اشتراک ائتدیگی نقل ائدیلمیشدیر. او، حکومتی نی ارزرومدان ارزنجانا و ارزجانندان ماردینه قدهر گئیشلندیرمیشدیر. قارایولوک مصر مملوکلار، قاراقویونلورلا ساواشیب، و سؤنودا ارزروم ساواشیندا قاراقویونلو امیرلریندن اسکندریگه مغلوب اولدو. (۱۴۳۵ میلادی / ۸۳۹ هجری) ابن تاغری بردی (تاریخ و ثردی) اونون ارزروما گیرهرکن، دیوارلارین کنارینداکی خندقه دوشوب، بوینوغون سیندیغینی، و بۇ سببدن اولدوینو یازار.

قارایولوک اوغوللاریندان علی بیگی ولیعهد تعین ائتمیشدی. علی بیگ آتاسی نین یئرینه گئچن کیمی، قارداشلاریندان حمزه بیگ، محمد بیگ و عمی اوغوللاری اونونلا مخالفت ائتدیلر. علی بیگ ماردین والیسی و قارداشی حمزه بیگین قارشی سیندا دایانا یلمه ییب، مصر و عثمانلی پادشاهلاریندان یاردیم ایسته دی، لاکین اونلاردان کؤمک گلمه دیگی اوچون سوریه یه گئدیب، عؤمرونون سؤنوننا قدهر اوردادا قالدی و حمزه بیگ آغ قویونلو امیری اولدو. او، عمید (دیاربکر) ی علی بیگ دن و ارزنجانی دیگر قارداشی یعقوب بیگ دن آلدی و قاراقویونلورلا مجاریه ده موفق اولدو. مصر مملوکوندان دا، امیرلیک منشورو آلدی و نهایت ۱۴۴۴ ده وفات ائتدی.

آغ قویونلورلاردان ایلك دفعه پول باسدیران امیر حمزه بیگ دیر. حمزه بیگ اولندن سؤنرا علی بیگ یین اوغلو جهانگیر، حاکیم اولدوغو اورفادان گلیب عمیسی نین مملکتی نی تصاحب ائتدی. جهانگیر ده آتاسی کیمی، بیر طرفدن قاراقویونلور و اونلارین پادشاهی جهانشاه و دیگر طرفدن عمی لری و عمی اوغوللاریله ساواشماغا مجبور اولموش و باباسی قارایولوک کیمی بوتون اولکهنی بیرلشدیرمگه چالیشمیشدیر. بیر مدت جهانگیره یاردیم ائدن کیچیک قارداشی اوزون حسن، آنی بیر باسقینلا دیاربکر ی آلمیش (۱۴۵۳ میلادی) و قارداشلاری جهانگیر و اوویس ایله دفعه لرله ساواشیب، اونلاری مغلوب ائدیب و اونلارین کؤمگینه گلن

آغ قويونلolar / ۱۲۳

قاراقويونلو اوردوسونو دا مغلوب و پريشان ائتميش (۱۴۵۷ ميلادی) و نهايت قارداشلاريني دا اوزونه تابع ائتميشدير. بۇ زامان اوزون حسن ۲۸ ياشيندا ايدي. اوزون حسن جسارت و عاقلانه حرڪتلرله بۇيوك باشاريلار الدهه ائديب، حاكميت منطقه سيني گئيشلتندي. اوزون حسن آريق و اوزون بۇيلو اولدوغو اوچون «اوزون حسن» آديلا مشهور اولموش، اۇدا، باباسي قاراييلوك كيمي، ترابزون امپراتورونون قيزيلا اولنميشدي. اۇ، فاتح سلطان محمددين ۱۴۶۲ ميلادی / ۸۶۶ هجري دا ترابزونو فتح ائديب، كومننلر (KOMNEN) سلطنتينه سۇن وئرمگينه قارشى گللك ايسته ديسه ده، بونا مانع اولاييلمه دي.

۱۴۶۷ (ميلادی / ۸۷۲ هجري) ده جهانشاه قاراقويونلو اوزون حسنى تابع ائتمك اوچون اوردوسويله آغ قويونلولارين اولكه سينه يورودو، قيش فصليني كئچيره ندن سۇنرا سۇيوغون تاثيريله عسگرلرين مهم بير قيسى يوردلارينا دۇنوب، باهاردا تكرار ساواش سفرينه چيخماق ايسته ديلر. جهانشاه دا، اونلارين بۇ ايسته كلرينه راضيليق وئردى، اونلارين چوخونو اولكه لرينه گۇنده ردى، اوزو ده، ياخينلار يلا آرخادان يۇلا چيخدى و «بين گۇل» ولايتي نين بير بۇلگه سينده اوتراق ائديب، عيش و نوشا مشغول اولدو. بۇ خبري آلان اوزون حسن ائتى مين اوردوايله قاراقويونلارا هجوم ائديب، اونلاري مغلوب ائتدى. جهانشاه تائينمايان بير عسگر طرفيندن اولدورولدو، ايكي اوغلو و بوتون بيگلري اسير دوشدولر. بۇ ظفر، بير امپراتورلوغون چۇكمه سي، و ديگر بير امپراتورلوغون دۇغماسيني ايفاده ائديردى. جهانشاهين يثرينه گئچن اوغلو حسن علي عسگرلري نين چوخلوغونا باخميا يراق، مرنده ده مغلوب اولدو و اونون ايستگيله يارديما گلن تميوريلردن ابوسعيد ده مغلوب و اولدورولدو (۱۴۶۹). بۇ خبر، هر طرفه ياييليب، و هر كسين حيرتينه سبب اولدو. همان آيدا كرمانين فتحى و باغدادين آينماسى (۱۴۷۰ ميلادی / ۸۷۴ هجري) ايله آغ قويونلو امپراتورلوغو قۇرولدو. امپراتورلوغون حدودو، باتيدا سيواس و دۇغودا كرمانين نرماشير شهرى ايدي. بۇندان سۇنرا، اوزون حسن دونيا پادشاهي اولماغا، و مصر - عثمانلى اولكه لريني آليب، اوزونه تابع ائتمگي دوشونوردو. بونون اوچون آروپا دولتلىرى، خصوصاً و نيز دولتيه ياخين مناسبت قۇروب، توپ و سلاح سفارش وئردى. اوزون حسن قاراقويونلو حكومتيني آرادان آپارانندان سۇنرا، اونلارين پايتختي اولان تبريز شهريني اوزونه پايتخت سئچميش و آنادولودا كسى آغ قويونلو اولوسونا باغلى اولان بۇي و اوماققلارين چوخونو ايرانا گتيرميش و بۇرادا اونلارا اقطاعلار وئرميشدي.

۱۴۷۳ ده فاتح سلطان محمده قارشى آجديغي ساواشدا، تارجان (ارزنجانين ياخينليغيندا) دا مغلوب اولموش و بۇ حادثه دن چوخ تاثيرلنميشدير. ۱۴۷۶ دا، دۇردونجو دفعه اولراق، گورجوستانا هجوم ائتميش و ۱۴۷۸ ده تبريزده وفات ائتميشدير.

اوزون حسن جسارتلى، درايتملى، و عدالتلى بير سلطان ايدي. اونا تاريخچيلر «سلطان عادل» لقبى وئرميشلر. اوندان اول، كندلى و اكينچيلرين دورومو وئريگيلرين آرتماسيله پيسلشميشدي. اۇ، بۇ وضعى اصلاح ائتمك اوچون اوزون حسن «قانون نامه سي» و يا «حسن پادشاه

قانونلاری»نی چیخارتدی. بۇ قانون نامهیه گۆره وئرگی، محصولون آلتی دان بیرینه، و طمغا) تجارت ماللارینا قویولان وئرگی) مالین یوزده بشییه دوشدو. بۇ قانون نامه، صفویلر زامانیندا دا اوزون مدت قوتده ایدی. بوتون عۆمرو مجادله و ساواشلاردا گئچن بۇ پادشاه، علمه چوخ اهمیت وئرپ، عالیملری حمایت ائدیردی. هفتهده بیر گون عالیملری سارایا دعوت ائدیپ، اونلارا مباحثه مجلسی قوزاردی. ابوبکر تهرانی آغ قویونلو تاریخی «کتاب دیاربکره»نین چوخ قسمینی اوزون حمنین آغزیندان ائشیده رک یازمیشدیر.

اوزون حسن آنادیلی و ائلینه چوخ باغلی ایدی. او، اوزونو اوغوزخان و اونون نوه سی بایندرخانین نسلیندن بیلپ، تورک دیلینه مارق گۆستریمیشدیر. اونداکى دینی اعتقاد دا محکم اولوب، بۇ سببدن قرآن کریمی تورک دیلینه ترجمه ائدیلمیش، و اؤنو حضوروندا اوخودوردو. اؤنون فیکرینه گۆره مقدس کتابی تورکجه اوخوماق دا بیر عبادت دیر و اونولا دا ثواب قازانیلیر. اوزون حسن اولندن سؤنرا، بؤیوک اوغلو خلیل یرینه اوتوردو. او، لیاقتسیز بیر گنج ایدی و سلطان اولان کیمی، قارداشی مقصودو گوناھسیز اولدوردو. ایشلرینه دخالت وئرمه مک اوچون کفایتلی آناسی شاه بیگی قارداشی یعقوب بیگله بیرلیکده دیاربکره یوللادی. یعقوب بیگ آناسی نین کؤمگیله آنادولوداکی بیگلری اؤز اطرافینا ییغپ، قارداشینا عصیان ائتدی و خوی چایی کناریندا اولان ساواشدا سلطان خلیل مغلوب اولدو و تیکه - تیکه دوغرانیلدى (۱۴۷۸م) و یعقوب بیگ آغ قویونلو سلطانی اولدو.

یعقوب بیگین اون ایکی ایل حکومتی، بۇ دولتین پارلاق بیر دۆره سینی تشکیل ائدی. سلطان یعقوب ۱۴۸۶م (۸۹۱ هجرى) دا گورجوستانا هجوم ائتدی و آخیسکا و خاتون قلاسینی آاندان سؤنرا، زنگین بیر غنیمتله دؤندو.

میلادی ۱۴۸۷ (۸۹۳ هجرى) ده شیخ و یا سلطان حیدر، شیروانشاه فرخ یسارین اولکه سینی آلماق اوچون ارانا قوشون چکدی، آغ قویونلو سلطانینا تابع اولان فرخ یسار اونندان یاردیم ایسته دی. سلطان یعقوبون گۆنده ردیگی اوردو ایله ساواشدا شیخ حیدر بیر اوخلا یارالانیپ، اولدو. سلطان یعقوب بۇ حادثه دن صفوی خاندانی نین بؤیوک بیر تهلکه تشکیل ائتدیگینی آنلایپ، سلطان حیدرین اوغوللاری سلطان علی، ابراهیم و اسماعیلی آنالاریلا بیرلیکده فارس داکی استخر قلاسیندا حبس ائدیردی. ۱۴۹۰ دا یاییلان طاعون خسته لیگیله شاه بیگیم و یعقوب بیگ اولدولر) بیر روایته گۆره یعقوب بیگ زه هرلنمیشدیر.

سلطان یعقوب عادل و عاغیللی بیر پادشاه ایدی. شاعیر و عالیملری و شیخلری حمایت ائده دی. اؤزو ده تورکجه و فارسجا گۆزهل شعرلر یازاردی. اونون دؤرونده تبریز شاعیر، رسام و دیگر صنعتکارلارلا عالیملرین تویلاشدیغی اؤنملی بیر مدنی مرکز اولموشدور.

سلطان یعقوبدان سؤنرا، اوغوللاریندان بایسونغور پادشاه اولدو، و بوندان سؤنرا آغ قویونلو دولتی نین چؤکمه و ییخیلما دۆره سی باشلادی و نئچه ایل چکیشمه و خاندان ساواشلاریندان سؤنرا شاه اسماعیل طرفیندن داغیدیلدی.

آغ قويونلور / ۱۲۵

بايسونغور سلطان اولدوغو زامان، دو ققوز ياشيندا ايدى. اونون اوچون آتاييگى موصل لو صوفى خليل دولتين اداره سيني اله آلدى. او مستبد و كينهلى بير بيگ ايدى. اونون استبداديندان بئزىكن بيگلر دياربكر واليسى سليمان بيچن ايله بيرلە شيب، صوفى خليلى مغلوب ائديب اولدوردولر. سليمان پادشاهين آتاييگى اولوب و دولتى اداره ائديردي. لاکين بير آز سونرا اميرلرين بير قيسىمى آينجاق قالاسيندا محبوس اولان اوزون حسن ين نوه سى رستم بيگين اطرافينا تۇپلاشيب، اونو سلطان اعلان ائديب سليمان ايله بايسونغورو مغلوب ائتديلر. بايسونغورون سلطنتى بير ايل ياريم سوردو.

رستم بيگ ميلادى ۱۴۹۲ (۸۹۷ هجرى) ده آغ قويونلو سلطاني اولدو و بئش ايل چكن سلطنتى غائله و داعوالارلا گئچدى. رستم بيگ سلطان حيدر ين اوغوللاريني استخر قالاسيندان چيخارتدى. سلطان على بير مدت مريدلرله رستم بيگين يانيندا قالدى. لاکين سونرادان آرالارى پوزولدو و سلطان على مغلوب ائديلهرك اولدورولدو. سلطان على نين قارداشى اسماعيل مريدلرى طرفيندن گيلانا قاچيريلدى (۱۴۹۲ ميلادى / ۸۹۷). بۇ ائنادا، اسماعيل ين بئش - آلتى ياشيندا اولدوغونو يازنلار. بير آز سونرا، اوزون حسن ين نوه سى (اوغورلو محمد ين اوغلو) و فاتح محمد ين قيز نوه سى گوده احمد استانبولدان گليب، اميرلرى خيانتينه اوغريان رستم بيگى مغلوب ائديب، اولدورتدو، و حكومتى اله آلدى. سلطان احمد، حكومتى نين تمللرينى محكم لشديرمك اوچون حكومت دگيشديرمگه عادت ائتميش ماجراچى بيگلرى آرادان آپارماق ايسته ديسه ده اونلار داها قاباقدان حرکته گئچيب، عصيان ائتديلر و سلطان احمدى اولدوردولر. بير ايل حكومت ائده بيلن احمد دن سونرا هرج و مرج (دره بيگلىك) داها دا آرتدى. بۇ زامان آغ قويونلو اميرلرى نئجه دسته اولوب، اوزون حسن ين اوغلو يوسف بيگين ايكى اوغلو الوند و محمد بيگى و سلطان يعقوبون اوغلو مراد بيگى مختلف يئرلرده سلطان اعلان ائتديلر و داخيلى ساواشلار باشلاديلار. بۇ ساواشلاردا اميرلردن بير چوخو و محمد بيگ اولدولر. نهايت ۱۵۰۰ - ۹۰۶ ده مراد ايله الوند امپراتورلوغو آرالاريندا بۇلوشدولر. آذربايجان، دياربكر الوند ميرزايا، اراك، عراق و فارس ايله كرمان دا مراد بيگه وئريلدى. بۇ مجادله لرين نئجه سينده خلق پريشان، و اولكه ده خراب اولموشدو. بۇ يوك بيگلرين الينده اويونجاق حاليندا اولان بۇ ايكى گنج پادشاه، خزينه ده پول قالما ديغيندان و اميرلرين مركزى تائينماغيغيندان چتين وضعيتده قالديلار. بۇ چتين وضعيتده سلطان حيدر ين كيچيك اوغلو اسماعيل گيلاندا نئجه يوز اتلى ايله يۇلا چيخيب، ارزجانا گئتدى (۱۴۹۹ ميلادى / ۹۰۵ هجرى).

ارزجاناندا آنادولونون هر طرفينه خبرچى گونده رب، صفوى خاندانى نين مريدلرينى چاغيردى. بۇ مريدلر بۇ يوك بير شوقيله ارزجانا گلدولر. اسماعيل بونلاردان بئش مينه قدهر اوردو حاضر لاييب، شيروانا طرف حرکته ائتدى. مريدلرين مهم قيسىمى كۇچرى اويماقلارا) اوستاجلو، شاملو، ذوالقدر، وارساق، تۇرقوتلو، افشار و قاجار) و بير قيسىمى ده كندلى (روملو، و تکه لولره منسوب ايدولر.

شیروانشاهلا ساواشدا، فرخ یسار مغلوب اولدو و اولدورولدو.

بۇ وضعی گۆره الوند میرزا قوتلرینی بیغیب، نخجوان حوالیسینده صفوی قوشونونون قارشیسینا چیخدی و چوخلو اولو وئرنندن سؤنرا، مغلوب اولوب، دیاریکره قاچدی. بوتندان سؤنرا، اسماعیل تبریزه گلیب تخته اوتوردو و شاهلیغینی اعلام ائدی، اون ایکی امام آدینا خطبه اؤخودوب، پول باسدیردی و صفوی دولتی رسماً قورولدو (۱۵۰۱ میلادی / ۹۰۷ هجری) شاه اسماعیل بۇ ائنادا ۱۵ یاشیندا ایدی.

الوند میرزا دیاریکره تکرار حکومتینی اله گتیرمک اوچون چالیشتسا دا موفق اولما بیلمه میش، و ۱۵۰۴ ده اورادا وفات ائتمیشدیر.

شاه اسماعیل ۱۵۰۳ ده سلطان مرادی مغلوب ائدی، فارس ایالتینی و سؤنرا عراقی و دیاریکری آلدی و آغ قویونلو امپراتورلوغونون تامام توریاقلارینی اله کشچیردی. سلطان مراد عثمانلی پادشاهینا سیغیندی و سلطان سلیم ایله نیرلیکده ایرانا گلدی و سؤنرا حکومتی اله آلماق اوچون دیاریکره گؤنده ریلدی. لاکین اورادا صفوی امراسیله ساواشدا اولدورولدو (۱۵۱۴).

شاه اسماعیل آتاسی، قارداشی و عائله عضولریندن بعضیلرینی اولدوردوکلری اوچون آغ قویونلو خاندانینا شدتلی کین بسله ییب، بۇ خاندانا منسوب و یا طرفدارلاردان الینه گنجه نی اولدوردو. اونون الیندن قورتولانلار عثمانلی دولتینه سیغینیب، بیر چوخلاری ایران حدودونا یاخین ولایتلرده یئرلشدیلر. بونلار عثمانلی قوشونونا داخیل اولوب، عصرلرجه ایرانین باش بلاسی اولدولار.

آغ قویونلو دولتی نین اساسی کؤچری بیگلرینه دایانیردی. اوزون حسن تبریزی آلیب، امپراتورلوق قوراندان سؤنرا، یئرلی و شهرلی لری ده ایش باشینا گتیرمگه چالیشیب، اولوسونو مدنیلشدیرمک ایسته دی و بۇ یولدا ایلك آدیملاری دا آتدی. لاکین اسکی اوصول و عنعنه نی آرادان آپارابیلمه دیگی اوچون اوزوندن سؤنرا آز مدتده امپراتورلوغو چؤکمه یه باشلادی و نهایت شاه اسماعیل نین ایله انقراضا اوغرادی.

آغ قویونلولار زامانیندا بوتون اولکه اسکی تورک عنعنه سینته گؤره، خاندانین شلکی ساییلیردی. سلطانین اوغوللاری اولکه نین مختلیف ایالت لرینده والی و دیگر شهزاده لر ده امیر تعین ائدیلیردی. آغ قویونلو دولتینده اولکه، آذربایجان، اران، دیاریکر، عراق، فارس، اصفهان، کرمان و قزوین ایالتلرینه بؤلونموشدو. بۇ ایالتلرده سلطانین اوغوللاری، قارداشلاری و عمی اوغلانلاری و یا بوی رئیس لری والی تعین ائدیلیردی.

سلطان اولندن سؤنرا، اکثر آونون سئچدیگی ولیعهد سلطان اولوردو. لاکین چوخ دفعه یثنی سلطانین علیهنه دیگر شهزاده لر عصیان ائدی، داخیلی ساواش اولوردو. نتیجه ده سلطنت موفق اولانین الینده قالیردی. آغ قویونلو دولتی نین آز مدتده آرادان گتتمگی نین سببلریندن بیری ده بۇ مسئله ایدی.

دیوانین رئیسی دیوان بیگی و یا صاحب دیوان آدلانیردی. دیوان بیگی نین یانیندا «صاحب» ده دئییلن وزیرلر و هر بیرى بیر وزیرلیگه برابر اولان اشراف دیوانلاری (تفتیش، طغرا و یانشان، استیفاء یعنی مالیه) و جزائی و حربی ایشلره باخان عدل و عرض دیوانلاری و قاضی عسگر و پروانه چی و ارایدی. بونلاردان باشقا بعضی بؤیوک بیگلر ده دیوانین طبیعی اعضاسی ایدیلر. بؤیوک بیگلرین هر بیرى ولایتلر ده بیر شهزاده نین آتاییگی ایدی. ایالتلر ده دیوانین کیچیک بیر نمونه سی قورولاردی.

اوزون حسن فتوحاتیندان سونرا، سارای تشکیلاتینی دا گئیشلندیرمیش و تبریزده استانبول سارایی عظمتینده بیر سارای قورموشدو.

اوزون حسن اوردو تشکیلاتینی دا عثمانلی اوردوسو کیمی قورموشدو. اوردونون اساس قیسمینی تشکیل ائدن خاصه عسگرلر، دائمی خدمت ائدیپ، دولندن حقوق آلاردیلار. قصبه و کندیلردن آلینان پیاده عزبلرله کؤچری دن آلینان چتریکلر آنجاق ساواش زامانیندا حقوق آلاردیلار. بیر ده ولایتلر ده کی، بیگلرین امرینده و تورباغا باغلی اولان تیمارلی سپاهیلر واریدی. آغ قویونلولارین بایراقلاری آغ رنگینده اولوب، اوستونده قویون باشی شکلی وار ایدی. اوزون حسن دن سونرا، آدلاری نین باشینا سلطان، سونونا پادشاه و یا خان و یا بهادر عنوانلارینی گتیریب، پول، فرمان، دامغا و یازیلاریندا دا بۇ عنوانلاری ایشله دردیلر.

اوزون حسن بیگین قانون نامه سی، اکینجی، اصناف، صنعتکار و تاجیرلردن آلینان وئرگیلرین عدالتلی بیر شکیلده تنظیم و آلینماسی اوچون یازیلیمیشدیر. اونون قانون نامه سی صفویلر طرفیندن اوزون مدت و عثمانلیلار طرفیندن ده بیر مدت تطبیق ائدیلمیشدیر.

صفویلر

صفویلر اردبیل لی شیخ صفی الدین یین اولادلاری دیر. بونلار یثنی ایرانی بریا ائدیپ شیعه مذهبینی ایرانین رسمی مذهبی قیلیمیشلار.

شیخ صفی الدین ۱۲۵۲ میلادی (۶۵۰ هجری) ده موغول ایلخانلیلارین قدرت زامانیندا، اردبیل ده آنادان اولموش و ۱۳۳۴ میلادی (۷۳۵ هجری) ده ۸۲ یاشیندا وفات ائتمیشدیر.

شیخ صفی الدین ۲۵ ایل شیخ زاهد گیلانی نین شاگردی اولموش و اونون قیزی ایله ائولنمیش و شیخ زاهد اولندن سونرا طریقتین شیخی اولموشدور.

شیخ صفی الدین ایله معاصر اولان مشهور قزوینلی حمدالله مستوفی و ابن بزاین یازدیغی صفوة الصفا (اصلی نسخه) دا وئر دیکلری معلوماتا گوره شیخ صفی الدین، اوغلو صدرالدین، نوه سی خواجه علی و نتیجه سی شیخ ابراهیم طریقت شیخی اولوب خلق آراسیندا چوخ سئولیب و حکومت یانیندا دا نفوذ صاحیبی اولموشلار.

شیخ ابراهیم یین اوغلو جنید آتاسی نین یثرینه اوتورانلار سونرا مریدلرینی

سیلاحلاندیرمیش و اوزونه سلطان لقبی وئرهرک آذربایجان و آنادولودا شیعه مذهبنی یایماغا چالیشمیشدیر. جهانشاه قارقویونلو سلطان جنیدین قدرتیندن وحشته دوشوب اوندان اردبیلی ترک ائتمه سینی ایسته ییر. سلطان جنید دیار بکره گئدیر و اوردادا آغ قویونلو امیری اوزون حسن طرفیندن قارشیلانیر و اوزون حسن ین باجیسی ایله ائوله نیر.

اوزون حسن جهانشاهی مغلوب ائدیپ تبریزی آلاندان سونرا سلطان جنیدی تازادان اردبیل خانقاهینا رهبر ائدیر.

سلطان جنید میلادی ۱۴۵۹ (۸۶۴ هجری) ده گورجوستان چرکسلرینه هجوم ائدیر، سونرا شیروانشاه (سلطان خلیل) ایله ساواشیر و بۇ ساواشدا اولور.

سلطان جنیددن سونرا اوغلو حیدر اونون یئرینه اوتورور. حیدر اوزون حسن ین قیزی ایله ائوله نیر و آتاسی نین یولونا داوام ائدیر. سلطان حیدر اولامسیحی چرکسلری مغلوب ائدیر و اونلاردان تخمیناً ۶۰۰۰ نفر اسیر گتیریر. سونرا شیروانشاه فرخ یسار ایله ساواشماغا مجبور اولدو. فرخ یسار آغ قویونلو پادشاهی سلطان یعقوبدان کؤمک ایسته دی و سلطان یعقوب دا اوز سیلطنتینی قورتارماق اوچون سلطان حیدره هجوم ائتدی. سلطان حیدر ایککی جبهه ده ساواشماغا مجبور اولدو و نهایت البرز داغلاری نین اتگینه شهید اولدو.

سلطان حیدر اوزون حسن ین قیزی شاه بیگیم له ائولنمیشدی و اوندان اوچ اوغلو وار ایدی: ابراهیم، اسماعیل و علی.

سلطان یعقوب اونلاری شیرازا گؤنده ریب استخر قالاسیندا حبس ائتدیردی. لاکین سلطان یعقوب اولندن سونرا هر اوچو زنداندان چیخدیلار و سلطان علی خانقاه مرشدی اولدو نهایت آق قویونلولارلا ساواشدا اولدو.

اسماعیلی مریدلری گیلانا آپاردیلار و ۱۵ یاشینا قدهر اوردادا ساخلادیلار. گنج اسماعیل آغ قویونلو دولتی نین داخیلی اختلافلاریندان و آرالارینداکی چکیشمه لردن خبردار اولاندان سونرا بیر نچه یوز نفر له ارزجانا طرف گئتدی. شاه اسماعیل سلطان بایزیدین ضعفیندن ده فایدالاناراق عائله سی نین طرفدارلارینی اطرافینا تۇیلادی و ۵۰۰۰ سیلاحلی مریدلرله شیمالی آذربایجانا شیروانشاهین سوراغینا گئتدی و اونو مغلوب ائله دیکدن سونرا نخجواندا آغ قویونلو حؤکمرانی الوندیگ له قارشیلانیدی و اونو مغلوب ائله دیکدن سونرا تبریزه گلدی و امر وئردی اون ایککی امام و اوز آدینا خطبه اوخودولار. سونرا اون ایل مدتینده فرات دان جیحون نهرینه قدهر یئرلری اوزونه تابع قیلدی.

صفوی دولتی نین قورولماغی آنادولو شیعه لرینده ائله بیر هیجان تورتیمیشدی کی، بیر - بیرینه (شاه) کلمه سیله سلام وئریردیله و شاهلارینی گورمک اوچون ایرانا گلیردیله.

صفوی حکومتینی قوران ائمللرین اکثریتی آنادولودان گلیب، قیزیلباش اوردوسونو یاراتمیشدیله. قیزیلباشلار آشاغیداکی قبیله له منسوب ایدیلر:

استاجلو، روملو، تکه لو، ذوالقدر، شاملو (بیگدلی، خدابنده لو و اینانلو)، افشار و قاجار.

آیریجا گنججه و بردع قارامانلاری تالیشلاردان دا بۇ حکومتین قورولوشونا اشتراک ائتمیشدیلر. شاه اسماعیل ۱۵۲۵ ده سل خسته لیگیندن وفات ائتدی. او عثمانلی امپراتورو سلطان سلیم له چالديران دا فوق العاده بیر جسارتله ساواشدیغی حالدا مغلوب اولدو. (۱۵۱۴) اوندان سونرا بیر داها اوزو گولمه دی.

شاه اسماعیل بۇ یوک بهادر اولدوغو حالدا چوخ حساس بیر شاعیر ایدی. تورک و فارس دیلرینده شعر سؤیلردی. اونون زامانیندا تورک دیلی ده فارس دیلیله یاناشی رسمی یازی دیلی ایدی. اوردو و ساریین دیلی تورکجه ایدی. شعرده (ختائی) تخلصونو سئچمیشدی. دیوان ختائی آذربایجان ادبیاتی نین و لیریک شعرین ان مشهور اثرلریندن دیر. اونون شعرلری نین مهم قیسمی حضرت علی (ع) و اماملارین عشقینده سؤیلنمیشدیر.

ختائی شیعه عقیده لرینی خلق آراسیندا یایماق اوچون خلق شعرینی قوشما شکلینی سئچمیش و خلق شاعیرلری اونون شعرینی تقلید و تضمین ائتمیشلر. شیعه مذهبی نین رسمی مذهب اولاراق اعلان ائدیلمه سی ایراندا ملی بیرلیگه و ایران استقلالی نین قورونماسینا یارادی.

صفوی دولتی قورولاندان سونرا چوخلو تورک ائللری تورکیه دن آذربایجانا گلدیلر. بۇ دؤره ده خلق داستانلاری عاشیقار طرفیندن دوزه لدی. عاشیقار بۇ داستانلاری شعر و نثرله ساز چالاراق اوخوردولار. بۇ داستانلارین ان اؤنملیلری کوراوغلو، اصلی و کرم، قنبر و آرزو، شاه اسماعیل و عاشیق غریب و عاشیق عباس توفارقانلی داستانلاریدیر.

شاه اسماعیل دان سونرا اوغلو شاه طهماسب ۴۰ ایل سلطنت ائدی پایتختی قزوینه آپاردی. سونرا شاه عباس زامانیندا اصفهان پایتخت سئچیلدی و ایشلر ائل بیگلریندن آکینیب شهرلی فارسلا و ثریلدی و او زاماندا فارسلاشدیرما سیاستی باشلادی.

صفویلردن سونرا افشارلار، زندیلر و قاجارلار ایراندا حکومت ائتدیلر، کریم خان دان باشقا بونلارین هامیسی تورک اولوبلار.

اسلام دؤرونده مین ایله یاخین تورکلر ایراندا حکومت ائتمیشلر و بۇ مدتده، ایرانین سرحدلرینی قوروماق اوچون قونشو اولان تورکلره ده ساواشیب جانلارینی فدا ائتمیشلر. آیریجا فارس دیل و ادبیاتی نین تشویق و انکشاف ائتدیریب، ایران و اسلام معارفی نین انکشافینا وار قدرتلرله چالیشمیشلار.

کولتور و ادبیات

شفاهی خلق ادبیاتی
یازیلی ادبیات

آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی

آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی، دونیانین ان زنگین و قدیم خلق ادبیاتلارینداندیر و هر یترده اولدوغو کیمی اولجه بۇ ادبیات یارانمیشدیر. خلقیمیزین یاراتدیغی داستانلار، ناغیللار، نغمه لر، آتالار سؤزو، لطیفه تاپماجالار و نهایت عاشیق قوشمالاری نسیلدن نسیله گنجه ره ک حافظه لرده یاشامیشدیر.

شفاهی خلق ادبیاتی خلقین تۆپلو حالدا یارادیلجیلیق محصولو اولوب اونون ایستک و آرزولارینی، کدر و سئوینجینی، معیشت طرزینی، عادت و عنعنه لرینی ذوق و اینام و اعتقادلارینی و دونیا گؤروشلرینی عکس ائتدیرمکده دیر. بۇ سببدن شفاهی خلق ادبیاتی تاریخی تدریق ائده رکن خلقیمیزین گنچمیشده کی عادت و عنعنه و بوتون خصوصیتلری نین مختلیف تاریخی دؤرلرده کنچیردیگی انکشاف مرحله لرله ده تانیش اولوروق. بۇ ادبیاتین دیلی ساده و داها تمیز تورکجه دیر. خلق ادبیاتیمیزین کؤکو اورتا آسیا یا گنجدی چیخیر. تورکلر اسلام دینینی قبول ائتدیباتی اولکهلرینه یعنی ایران، روم و اورتا شرقه مهاجرت ائله دیکدن سؤنرا دا یاشادیقلا ری یثنی اولکهلرده اسکی عادت و عنعنه و فولکلورلارینی محافظه و انکشاف ائتدیرمگه چالیشمیشلار. خلق شاعیرلری یثنی - یثنی داستانلار و ماهیتلار یاراتمیش، بیر طرفدن ده اجدادلاریندان قالان میراثی گنیشلندیره رک انکشاف ائتدیرمیشلر. آذربایجان و ایرانین دیگر یئرلرینه و حتا آنادولودا داها چوخ اؤغوز تورکلری یئرلشدیکلری اوچون بۇرالاردا اؤغوز تورکجه سی یایلمیش و ۱۳ - جو عصردن سؤنرا آذربایجان و آنادولو لهجه و یا تورکجه لری ظهور اتمیشدیر.

بۇ ایکی تورک لهجه سی اصلینده بیر دیلدن نشأت ائتدیکلری حالدا سؤنرالار بیر - بیریندن آیری خصوصیتلر کسب ائتدی و ایکی آیری ادبیاتا صاحب اولموشلار. بونونلا بئله ائللر آراسیندا کی دیل آیریلیغی و لهجه فرقی شهرلیرین دیلی و ادبیاتی قدهر چوخ اولمامیش و بیر چوخ داستانلار (دهه قورقود داستانلاری، کوراوغلو و سایره) و آتالار سؤزو و آغیز ادبیاتی نین دیگر نوعلری بۇ اولکهلرده یاشایان خلقلرده مشترک قالمیش و یاکچیک فرق لرله یاشامیشدیر. شفاهی خلق ادبیاتی یازیلی ادبیاتدان داها اسکی اولدوغو حالدا داها گنچ یعنی میلادی ۱۶ (۱۰ هجری) - جو عصردن سؤنرا یازیا آیینمیشدیر. بۇ خصوصدا دهه قورقود داستانلاری بیر

یازیلی ادبیات / ۱۳۱

استثنا تشکیل ائتمکده دیر.

دده قورقود داستانلارینین کؤکو اورتا آسیایا باغلی اولوب بۇگونکو شکیللری، اؤغوزلار آذربایجانا گلندن سؤنرا، قوتلی احتمالاً گۆره ۱۲ - جی عصرده یاراندیغی حالدا، ۱۵ - جی عصرده یازیا گئچمیشدیر.

دده قورقود داستانلاری حقینده داستانلار فصلینده معلومات وئردیگیمیز اوچون بۇرادا تکرار ائتمه گی لازیم گۆموروک.

شفاھی خلق ادبیاتی نین مهم قیسیمینی شعر و داستان تشکیل ائدیر. هر ایکیسی خلق شاعیری اولان و اسکی شامانلارین داوامی اولوب تاریخده اوزان، باقسی آدیله تانینان و میلادی ۱۶ (۱۰ هجری) جی عصردن سؤنرا عاشیق دئییلن ساز شاعیرلری طرفیندن قوشولوب اؤخونوردو. ساز شاعیرلری اللرینده ساز (قویوز) لاری، خلقین توی، قوناقلیقلا ریندا بایرام و دیگر مراسیم لرینده ساز چالاراق شعر اؤخور و بوی (داستان) سؤیلردیلر. عاشیق شعری قدیم تورک شعری نین ادامه سی اولوب. دؤرلوک شکلینده و هجا وزنیله سؤیله نیر. بونلارین ان چوخ سؤیله نن و سئویله نی بایاتیلار، گرایلیلار و قوشمالاردیر. بایاتیلار یئددی، گرایلیلار سککیز و قوشمالار اون بیر هجالی دیر.

یازیلی ادبیات

ایراندان تورک حکومت لری زامانیندا داعی یازی دیلی فارسجا اولدوغو اوچون تورک ادبیاتی فارس ادبیاتی قده رغبت گۆرمه میش و حکومتلر طرفیندن تشویق و تقویت ائدیلمه میشدیر. بیر طرفدن ده فارسجانین تأثیریه تورک شاعیرلری اثرلرینی فارس دیلینده یازمیشلار و اؤز آنادیللرینده یارادیجیلیغا آز تشبوت ائتمیشلر. بونونلا بئله یئددی یوز ایلدن یعنی ۱۳ - جو میلادی عصردن بری ایران تورکلری آذری تورکجه سیله شعر یازمیشلار و زامانلا زنگین ادبیات میدانا گتیرمیشلر. داها اول وارلیق درگی سینده و آیریجا کتاب حالیندا آذربایجان ادبیات تاریخینه عائد سلسله مقاله لر یازدیغیمیز اوچون بۇرادا آنجاق مهم شاعیرلریمیزه اشاره ائده جه ییک. (۱)

حسن اوغلو

آذری تورکجه سیله ایلك دفعه شعر یازان و بیزه معلوم اولان شاعیر اسفراین لی حسن اوغلودور. بۇ شاعیر خوراسان تورکلریندن دیر و تورکجه و فارسجا شعر یازمیشدیر. فارسجا آدی پورحسن دیر. بۇ شاعیر ۱۳ - جو عصرین سؤنلاریندا و ۱۴ - جو عصرین باشلاریندا

یاشامیش و شعرلری خوارزم دن آنادۆلویا قدهر یاییلمیش و مصر مملوک شاعیری سیف سرائی و آنادۆلو شاعیری احمد داعی اونون غزلینه نظیره یازمیشلار. آشاغیدا حسن اوغلونون تورکجه غزلینی نقل ائدیریک:

آپاردی کۆنلومو بیر خوش قمر یوز جانفزا دلبر
نه دلبر دلبر شاهد، نه شاهد شاهد سرور
من اولسم سن بت شنگول صراحی ائیلمه قل - قل
نه قل - قل ، قلقل باده نه باده باده ی احمر
باشیمدان گئتمه دی هرگز سنینله ایچدیگیم باده
نه باده باده ی مستی نه مستی، مستی ساغر
شها شیرین سۆزون ائیلر میصیرده بیر زامان کاسد
نه کاسد، کاسد قیمت نه قیمت قیمت شکر
تسوتوشما یینجا در آتش بلیرمز خصلت عنبر
نه عنبر عنبر سوزش نه سوزش سوزش مجمر
ازلده جانیم ایچینده یازیلدی صورت معنی
نه معنی معنی صورت نه صورت صورت دفتر
حسن اوغلو سنه گرچی دوعاچی دیر ولی صادق
نه صادق صادق بنده نه بنده بنده ی چاکر

نصیر باکوئی

سلطان اولجایتو زامانیندا یاشامیش و اونون باکی سفری مناسبتیله یازدیغی بیر شعری الیمیزده دیر.

زار کۆنلوم تانرینه قیل گیل ثنا ایمان ایلن
بقۆلدی رونق دین و ایمان طاعت سبحان ایلن
طاعت سبحان بیزه فرض اۆلدی جسم و جان ایلن
شکر اولاشول حقه کیم بی متها احسان ایلن
سرفراز ائتدی بیزی اولجایتوتک سلطان ایلن

ترک ائدیپ شوک و چلینی گلدی تانرینه طرف
دین اسلامی قبول ائیلهدی اول خیرالخلف
یشنگی اسلام بولدی وئردی دین اسلامغا شرف
اۆلدی کسینه اوخونه اسلامین اعداسی هدف

یاندی نیران حسدده آتش سوزان ایلن

شفقتی عدل اینله آچکای ملک اسلامغالوا
بولدی قوت دولت و دینن مسلمان بمرملا
لطفینی هر بیر مکاندا ائیلهدی بذل و عطا
بیزه ده فیضینی شامل قیلغان اول خان سخا
همتین گیلتوردی اظهاره سرو سامان ایلن

.....

نسیمی

۱۴ - جو عصرین ان ممتاز آذری شاعیری عمادالدین نسیمی دیر. او، ایلك دفعه آذری تورکجه سینده شعر دیوانی یازمیش آیریجا فارسجا و عربجه دیوانی دا وارمیش، لاکین عربجه دیوانی ایتمیشدیر. نسیمی نین شعرلری غنائی شعرین ان گؤزله نمونه لری دیر و آذربایجان شعرینه ادبی شکلی وثرن اؤدور. نسیمی نین ۱۳۶۹ دا شیروان ماحالیندا شاماخی ده آنادان اولدوغو ظن ائدیلیر. نسیمی حروفیه فرقه سی نین قوروجوسو اولان تبریزلی فضل الله نعیمی ایله شیرواندا تانیش اولوب اونون شاگردی و سؤنرا دا خلیفه سی و تبلیغاتچسی اولموشدور.

حروفیه فرقه سی طرفدارلاری بوتون کائناتی ذات ازلی نین (تانی نین) مظهری بیلرلر و ایفبا حرفلرینه اسرارانگیز بیر معنا و حورمت بسله بیلرلر.

نسیمی نین مرشدی میرانشاه طرفیندن اولدورولدو کدن سؤنرا نسیمی باکیدان آنادولویا گئدیب و اورادا شعر و فلسفی غزللریله مکتبینی تبلیغ ائتمیشدیر. بیر مدت سؤنرا آنادولودان حلبه گئتمه یه مجبور اولموش آنجاق اورادا مفتی نین فتوا سی و سلطانین امریله درسی سؤبولاراق اولدورولموشدور.

نسیمی ایدئالیستیک، عرفانی فیکرلرینی غزل، قصیده، مثنوی، مستزاد و ترجیع بندلرینده بیان ائتمیشدیر. اونون فلسفی روباعی لری آذربایجان تورکجه سینده ایلك یازیلان روباعی لر دیر. بؤرادا نمونه اوچون نسیمی دن اوچ روباعی و بیر غزل نقل ائدیریک:

وثرمیشم جان زولف عنبر بارینا	گل کی مشتاق اولموشام دیدارینا
ای پری گل چک منی بردارینا	محرم ائتدین چون منی اسرارینا

دورد ایسچن درده داوا حاصل قیلور	صاف ایچن هر دم صفا حاصل قیلور
جانینه یوزمین بلا حاصل قیلور	کیم کی یار بی وفا حاصل قیلور

عاشیغین سیرانی اول عالمده دیر گؤرمه یین شول عالمی ماتمده دیر

آدم اول منی دیر کی جام جمده دیر

کنت گنز آگوهری آدمده دیر

دوداغین قندینه شکر دئدیله
 دئدیله کیم دهانی یوخدور اونون
 اهل معنی خجسته صورتینه
 حقدن ایراغ ایمنیشر آنلار کیم
 فتنه دوشدو جهانہ یوزوندن
 عنبرافشان ساچینا، عارضینه
 باخ اونون یوزونه ایلاھینی گور
 شامہ بنزه تدیلر قارا ساچینی
 کیریگین اوخونا قاشین یایینه
 جان دئمیشر دوداغینه هی - هی
 شب یلدا دورور ساچین گجه سی
 ای «نسیمی» محیط اعظم سن
 نسیمی دن سونرا شیخ قاسم انوار و شیخ الوان شیرازی، حقیقی (جهانشاه قاراقویونلو) و
 حبیبی ۱۵ - جی عصرده آذری شعری نین مشهور نماینده لری اولموشلار. لاکین ۱۶ - جی
 عصرده شاه اسماعیل ختائی و فضولی نین ظهورو ایله آذربایجان شعر و ادبیاتیندا یثنی و پارلاق
 بیر دؤره باشلامیشدیر.

قاضی برهان الدین

بۇ شاعیر ۱۴ - جو عصرده آنادولودا یاشامیش و سیواس امیری اولموش و آغ قویونلولارلا
 ساواشدا شهید اولموشدور. بۇ شاعیر سالور ائلیندن اولوب شعرلرینی آذربایجان تورکجه سیله
 یازمیشدیر.

نثر

میلادی ۱۳ - جو عصردن سونرا آذربایجان تورکجه سینده نثر نمونه لری ده یازیلیمیش و
 بعضیلری بیزیم الیمیزه کئچمیشدیر. بونلاردان ان اونملی لری: هندوشاه نخجوانی (فخرالدین)
 نین صحاح العجم آدیندا لغت و قشمر کتابی، ارزروملو ضریرین سیرت نبی کتابی و
 فتوح الشام تاریخی ترجمه سی دیر.

صحاخ العجم / ۱۳۵

میلادی ۱۳ - جو عصرین ایکینجی و ۱۴ - جو عصرین بیرینجی یاریسیندا یاشایان و صفوی خاندانی نین بؤیوک جدی و مرشدی اولان شیخ صفی الدین اردبیلی نین (وفات ۱۳۳۴ میلادی / ۷۱۳ هجری - شمسی) مریدلری نین ارشادی اوچون یازدیغی تورکجه و فارسجا «قرا مجموعه» یا سیرالصوفیه و یا مقامات و مقالات شیخ صفی الدین الیمزه گشجمه دیگینه گؤره اوندان کتابیمیزا نمونه آلا بیلمه دیک.

(۱۰۳۶ هجری) میلادی ۱۶۱۷ ده فضلای اصفهانی طرفیندن یازیلان افضل التواریخ ده و مینورسکی نین نقل ائتدیگی تذکره الملوک و شاردن سفرنامه سینده و ائله جه ده «دانشمندان آذربایجان» (محمدعلی تربیت) دا بؤ مجموعه دن بحث ائدیلمیش و بقائی ایله غریبی یازدیقلاری فارسجا - تورکجه تذکره لرینده بؤ کتابدان بحث ائله دیکدن سؤنرا قرا مجموعه نین یالئیز سلطنتی کتابخانادا ساخلاندیغینی قید ائتمیشلر.

غریبی اؤز تذکره سینده بؤ مجموعه دن بعضی پارچالاری دا نقل ائتمیشدیر.

صفویلرین سون دؤرونده ایرانی سیاحت ائدن شاردن یازدیغینا گؤره صفوی شاهلاری حربه گئندنه روحانیلر بؤ کتابا مراجعه ائدرمیشلر.^(۱)

صحاخ العجم

صحاخ العجم دؤرد دلیل (عرب، فارس، تورک و پهلوی) لغت کتابی دیر و آذربایجانلیلارا فارسجانی اؤگرتمک اوچون یازیلیمیشدیر. بؤ کتابین الیازما نسخه سینین مرحوم پروفیسور حسن زرینه زاده چکوسلو اکیا دا براتیسلاوا کتابخاناسیندا تاپیب رحمتلیک پروفیسور غ. بیگدلی طرفیندن تدقیق و انقلابدان سؤنرا ایراندا چاپ ائتدیریلیمیشدیر.

بؤرادا نمونه اوچون قترامر فصلیندن نئچه سطر نقل ائدیریک:

بیل گیل مصادر عربی نئجه کیم اصل دیر. اوندان صادر اولور اسماء و افعال آنجیلن (ائله جه) مصادر پارسی اصل دیر، اوندان منشعب اولور قالان اوزان و امثال و غیره، اول مصادر پارسی ایکی دورلودور. اما بیرری لازیم بیرری متعدی دور...

ضریر (۱۴ - جو عصر)

قاضی مصطفی ضریر ارزروملو اولوب آنادان دؤغما کور اولدوغو اوچون ضریر تخلصونو سئچمیشدیر.

۱- پیدایش دولت صفوی - تألیف میشل م. مزای - ترجمه یعقوب آژند - ۱۳۶۳، تهران، نشر گستره، صفحه ۱۷۳ و

اۋ، كور اۋلماغىنا باخما يارق اسلامى معارف دە اوستاد اۋلوب و قاضى روتبەسىنە چاتمىشىدىر.

ضرير عىنى زاماندا قوتلى شاعىر اۋلدوغو اوچون سىرت نىبى نى شعر و نثرلە قارىشىق يازمىشىدىر. ضرير قىسە يوسف مثنوسىنى دە يازمىشىدىر.

سىرت نىبى نى مصرە گىتىدىكى زامان مصر تورك پادشاھى ملك منصور على نىن اىستەيى اوزرە يازمىشىدىر. اۋزو كىتابىن مقدمەسىندە بئلە دئىير:

«بۇ كىتاب كىم رسولون سىرتى كىتابى دىر، عرب دىلىندىن تورك دىلىنە نە سىبىدن ترجمە اۋلدوغونو بىلدۈرۈر. ضرير آيىدور(سۇلر):

اول يىل اىچىندە كىم رسولون ھىجرىنە يىدى يوز يىتمىش دو ققوز اۋلمىشىدى. ضريرە مصر سفرى روزى اۋلدو، چون مصر شىرونە گىلدى دىلە گى اول ايدى كىم مصر ملكىنە يىتىشە، ملوك حضرتىنە يۈل بۇلا، يا سلطانلار صحبتىنە لايىق اولالا... مسكن ضرير فقير حقير، اول سعادتلو ملكون صحبتىنە، سۇز سۇيلە مك سىبىندىن يۈل بۇلدو. كىلمات بركاتىندان اول حضرتە تقرب حاصل اۋلدو. زىرا گۇز سوز كىشى نىن اگرچە گۇزو يۇخىدور و گۇركى اكسوكدور، اما حافظە قانى اۋلور. سۇزو كۇنلوندە جمع ائىلە مگە قوتى اۋلور. ضرير سۇز سۇيلە يە جك داتلو سۇيلردى. قوتلو، معرفتو سۇيلردى. نظم و نثر سۇيلە مكدە عبارتى خوبدى، خىلايق آنون سۇزونو دىنلە مگە عظيم رغبەت اندەرلردى. بىش يىل اول پادشاھىن حضرتىندە ضرير، ھر گىجە مجلس ائىلەدى.

سۇنرا پادشاھىن دىلىندىن بئلە دئىير:

كىم آندا صورت و ھم سىرت اۋلسون	گل اى گۇز سوز منە بىز سىرە سۇيلە
اىچىندە معنى و معرفت اۋلسون	ھم آندا علم ائىلسون، عدل ائىلسون
يورە گوموزە داخى قوت اۋلسون	بىزە اگلنچە اولسون دىنلە مكدە

۱۵ - جى عصرىن نثر نمونەلرىندىن كىتاب «اختىارات قواعد كلىه يا دايرة جهان نما» و اوندان سۇنرا «كىتاب كوامل التعبير بوازىجى» نى ذكر ائدە بىلرلىك.

بىرىنجىسى آستروولوژى و سىاراتىن حركاتىندان وقتلرىن تعىنى بارەدە اىبرى خوجا ابن عادلى طرفىندىن مىلادى ۶۰ - ۱۴۵۹ (۸۳۹ ھىجرى) دا يازىلمىشىدى. بۇ كىتابىن اياز ماسى باكىدا پروفىسور رستم علىوف طرفىندىن تىق ائدىلىپ داھا چاپ ائدىلمەمىشەير.

كىتاب كوامل التعبير بوازىجى

يۇخو تعىرىندە خضرىن عبدالھادى بوازىجى طرفىندىن ۱۶ - جى عصرىن بىرىنجى

يارىسىندا يازىلىپ سلطان سلیمان قانۇنى يە تەقدىم ائىدلىمىشىدیر. بوازىچى عراق توركلرىندىن اۆلۇب بوازىچ دە آنادان اۆلمۇش و موصلده مقیم ایمیش. كتایین دیلی ۱۵ - جى عصر آذرى توركجهسى دیر و عینی زاماندا زنگین لغت كتابی دیر. بۇ كتایین دا الیازما نسخهسى باکیدا پروفیسور رستم علیوف طرفیندن تدیق ائدیلبیپ داها چاپ ائدیلمه میشىدیر.

عثمانلىلار

عثمانلىلار اۆغوز ائلى نین قایی بۇیونا منسوب اۆلۇب، ۱۳ - جو میلادی دا یعنی آنادۆلو سلجوقلو سلطانی اولان بیرنجى علاءالدین كیقباد زامانىندا باشلاریندا ارطغرل بیگ اۆلاراق آنكارا نین گونئی باتیسیندا اولان قاراجاداغ بۆلگه سینده یئرلشیدیلر. بیر مدت سۇنرا ارطغرل بیگ سۇبود شهرینی آلیب اورانی مرکز سئجدى و سلجوق سلطانینا باغلی اۆلۇب بیزانس لارا ساواشیدی. ارطغرل بیگ ۱۲۸۱ ده اۆلۇب یئرینه اوغلو عثمان بیگ قاییلارین باشینا گئجدى و بیر مدت سۇنرا عثمانلی بیگلیگینی قوراراق استقلالینی اعلان ائتدی (۱۲۹۹ میلادی).

عثمان بیگ و یۆلداشلاری بیزانس لارا ساواشلاراق بیر چوخ شهر و قصبه لری اللرینه كئچیریدیلر. بۇ زامان بورسا شهری بیزانس النده قالان آنادۆلودا كی ان بۇیوك شهر ایدی. بۇ شهرى عثمان بیگین اوغلو اورخان بیگ و یا اورخان غازى فتح ائتدی و عثمانلی پایتختی نی بوسایا كۆچوردو (۱۳۲۶ میلادی).

اورخان بیگ بیزانس لارا ساواشلاردا داوام ائتدی و ایزنیك، ایزمیت شهرلرینی آلدی و اوسكودارا قدهر گلدی. اورخان بیگ میلادی ۱۳۶۲ ده اۆلدى و یئرینه بیرنجى مراد گئجدى و اۆزونو پادشاه اعلان ائتدی.

بیر ایل سۇنرا اديرنه شهرى عثمانلىلارین الینه گئجدى و توركلر بالكانلاردا ایره ليله مهیه باشلادیلار. بۇ حادثه دن سۇنرا آوروپالی دولت لر خاچلی سفیرلر (صلیب ساواشلاری) ترتیب ائدیپ توركلره هجوم ائتدیلر. لاکین هر دفعه سینده مغلوب اۆلدولار. سلطان مراددان سۇنرا اونون اوغلو ایلدیريم یانزید پادشاه اۆلۇب بالكانلاردا دانوب چایینا قدهر ایره لی گشتدی و استانبولو ایكى دفعه محاصره ائدیپ بیزانس لاری خراج وئرمگه و استانبولدا بیر تورك محلهسى قورماغا موفق اۆلدى.

بۇ زامان آنادۆلۇدا قارامان اۆغوللاری حكومتی و تیمورون تهلكهسى ایلدیريم یانزیدی شرقه طرف دۆنمگه مجبور ائتدی.

قارامان اۆغوللاری حكومتی دیگر آنادۆلو بیگلیك لریندن فرقلی اۆلاراق اۆز لرینی سلجوقلارین وارثی بیلیریدیلر و بۇ جهتدن ۱۴ - جو عصرده دفعه لرله عثمانلىلارلا ساواشیدیلار. نهایت عصرین سۇنوندا بوتون آنادۆلو بیگلیك لری عثمانلی حاکمیتی آلتیندا بیرلشیدی. لاکین بۇ بیرلیك چوخ داوام ائتمه دی و تیمورون هجوموندا سۇنرا یثنی دن پۆزولدى.

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۳۸

ايلديريم بايزيد تيمور اوردوسيله آنكارانين شماليندا اولان چوبوك اووا دا قارشيلاشدى و چوخ شدتلى محاربه دن سونرا مغلوب اولوب اسير دوشدو (۱۴۰۲ ميلادى). تيمور اونو مهربانلىقا قارشيلادى و سككيز آي مدتinde گزديگي آنادولودا اوزويله بيرليكنده گزديردى (گوزآلتى، تحت نظر اولراق) ايلديريم بايزيد آغ شهرده خسته له نيپ اولدو و تيمور دا آلدیغى شهرلى يانينا گلن بيگلرينه و نريب گئرى دوندو.

آنكارا ساواشى آديله معروف اولان بۇ ساواش عثمانلى تاريخينده بير دۇنوش نقطه سى ايدى. چونكى بۇ ساواش دان سونرا يىنى بيرلشميش اولان آنادولو بيگليكلرى بيرليگى يىنى دن پوزولدو و عثمانلى دولتinde ده تاج و تخت اوچون ايلديريم ۵ اوغلو آراسيندا داعوالار باشلادى و نهايت ۱۴۱۳ ده محمد چلبى بيرينجى محمد آديلا پادشاه اولدو.

محمد چلبى آنادولو و روم ائلى ده كى الدن چيخان يئرلىرى يىنى دن آلدى و عثمانلى بيرليگيني يىنى دن قوردو. بۇ سيرادا آنادولودا شيخ بدرالدين عصيانى چيخدى.

شيخ بدرالدين بوبوك دين عاليمى ايدى. پادشاهين امريله ايزنيك ده اوتوروردو. اورادا يىنى بير طريقت قوروب گيزلى شكيلده يايماغا چاليشيردى. توركلرين رسمى تاريخلىرى نين (امين اوكتاي، تاريخ ليه ۲ - اطلس، يابين ائوى، استانبول ۱۹۷۳) يازديغينا گوره شيخ بدرالدين توركيه ده مختلف فرقه لر اوچومله دن علويلرى باشينا ييغيب حكومتى اليه آماق ايسته بير ميش. شيخ بدرالدين عصيانى ياتيرماق اوچون بئش مين دن چوخ مريدلىرى اولدورولوب اوزوده سهرز عاليملرين فتواسيله آسيلميشدير.

محمد چلبى ۱۴۲۱ ده اديرنه ده اولدو و يىرينه اوغلو ايكنينجى مراد سلطان اولدو. ايكنينجى مراد سلطنتى زمانيندا داخيلى عصيانلار و خارجى ساواشلارلا مشغول اولدو. آنادولو ايشلرينى قورتاران دان سونرا روم ائلينه يوروش ائله دى و سلانيكى و مقدونيه نى آلدى و عثمانلى امپراتورلورلور غونا قاتدى.

دوغو آوروپاليلار بير خاچلى سفر (صليب ساواشى) حاضيرلاديلار و اوردولارى نين باشيندا مجار پادشاهى اولدوغو حالدا عثمانلilarا هجوم ائديب صوفيه نى توركلردن آلديلار و سلطان مرادين تكليفى ايله باريشديلار. همان ايل آوروپاليلار يىنى دن وارنادا عثمانلilarا هجوم ائتديلر. لاکين مغلوب اولدولار.

سلطان مراد بالکانلاردا، يونانستاندا تورک حاکميتيني يىنى دن تأمين ائتدى. بۇ سيرادا ژان جونياد، مجار و آلمانلاردان مركب بير اوردو ايله عثمانلilarا هجوم ائتدى. لاکين ايكنينجى دفعه اولراق قوزاووادا مغلوب اولدو. ايكنينجى قوزاووا ساواشى توركلرين بالکانلاردا قطفى اولراق يئرلشمه لر يىنى دن تأمين ائتدى و بير داها خاچليلار هجوم ائتمگه جسارت ائده بيلمه ديلر.

سلطان مراد ۱۴۵۱ ده اولدو و اوغلو محمد (ايكنينجى سلطان محمد) آديله (فاتح) پادشاه اولدو.

سلطان مراد ياخشى بير شاعير ايدى و تورک ديلى و ادبياتينا خدمت ائتدى.

عثمانلىلار / ۱۳۹

سلطان محمدفاتح تخته چيخديغى زامان عثمانلى دولتى آنادۆلو و بالكانلارين ان بۆيوك دولتى خاليه گلميشدى. دولتين حدودلارى روم ائلى طرفيندن دانتوب چاينا دايانميش، بولغارستان، صربستانين بۆيوك بير قيسىمى يونانستانين بوتون اورتا و دۆغو قيسملرى عثمانلى اۆلكه سينه قاتيلميشدى.

سلطان محمد زامانينا قدهر استانبول شهري دۆرد دفعه محاصره ائديلميش، لاکين آلينا بيلمه ميشدى.

سلطان محمد اولاستانبول فتحى اوچون حاضيرلاندى بونون اوچون بوغازين ان دار يئرینده واختيله ايلديریم بايزيد طرفیندن آنادۆلو طرفینده تیکیلن آنادۆلو حصاری نین قارشيسيندا روم ائلى حصارینی تیکدیردی و ۴۰۰ گمی حاضراتدی و اديرنه ده بۆيوك تۆپلار تۆكدوردو. سۇنرا بۇ تۆپلارلا برابر ۲۰۰ مين نفرليک اوردو و ۴۰۰ گمی ايله استانبولا هجوم ائتدی. بۇ زامان استانبول جمعیتی ۱۶۰ مين حدودوندايدى و شهرده مذهب و فرقه داعوالارى وار ایدی. امپراتور اهايدن تۆپلادیغى ۳۰ مين سيلاحلى قوتینی استانبول سور(شهرين اطرافينداكى دووارلار)لارينا يئرلشدیردی. بۇ سورلارين اۇنونده ابيگيرمی متر ائينده خندق وار ایدی. روملار کۆرفزین اغزینی زنجيرله باغلاميشديلار. عثمانلى دنيز قوتلری يۇرادا تۆپلاشدى و فاتحين ابتكاريله ۷۲ گمی قورو يئردن، قالاتادان(استانبولدا بير يئرین آدی دير) کۆرفزه ائندیریلدی، اولجه يۇلا مخصوص رئيئلر دوشه ندى(KIZAKLAR قيزاقلار) وياغلاندى. استانبول ايچريدن و ائشیکدن هجوم اوغرادى. تورکلر استانبولون اطرافينداكى سورلارى تۆپلاريله ياريب ايچرى گيرديلر و فاتح آياصوفيا کليسا سينا گئتدی و ايلک جمعه نامازینی اۇردا قیلدی. ۲۹ ماى ۱۴۵۴ ده استانبول تاماميله آليندی. امپراتور دا بير تورک عسگری طرفیندن حرب ائناسيندا اۆلدورولدى و بۇ شکیلده بيزانس امپراتولوغو داغیلیب سلطان محمد فاتح لقبی وئریلدى.

استانبولون فتحینی اورتاچاغين(قرون وسطی) بيتمه سی و يئنى چاغين باشلانقيجى قبول ائتميشلر.

فاتح زامانیندا آنادۆلو و بالكانلاردا ابيگيرمی يه ياخين حکومت و بيگليک وار ایدی. فاتح بونلارين هاميسینی فتح ائديب بۆيوك عثمانلى امپراتورلوغونو قوردو. آنادۆلودا قارامان اۇغوللارى بيگليک لری و ديگر تورک بيگليکلريندن باشقا ترازون روم امپراتورلوغو وار ایدی. فاتح ۱۴۶۱ ده بوراسینی دا آلدی. سۇنرا اوزون حسن ايله ساواشدى و اونو مغلوب ائتدی(۱۴۷۳ ميلادی).

فاتح زامانیندا اژه دنيزینده کى آدالار(جزیره لر)، کریمه خانلیغى آليندی و نهايت ۱۴۸۱ ده فاتح اوردوگاھدا چادير ايچينده اۆلدو.

فاتح دۆرو عثمانلىلارين ان پارلاق دۆرلريندن اۆلموشدور. فاتح زامانیندا معمارليق و رسامليق دا چوخ انکشاف ائتميشدير. فاتح استانبولون فاتح آدیله مشهور اولان محله سينده

توزكلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۴۰

بۇيوك مدرسه، جامع و كتابخانا تيكديرميش و بۇ مدرسه ده دينى و فنى علملر هر ايكي سى اۇخودولموشدور.

فاتح ين مملكت اداره سى اوچون حاضيرلادىغى فاتح قانوننامه سى عثمانلىلار ين ايلك آناياساسى ساييلير.

فاتح ياخشى شاعير اولوب، عربجه و فارسجانى چوخ ياخشى بيليرميش. بوندان باشقا يونانجا و ايتاليانجانى دا بيليرميش. اونون زامانيدا استانبول، آنادولو و روم اتلى ده بير چوخ مدرسه، سراى، جامع، كاروانساراي، حمام، يول، كۆرپو و قالا تيكيلميشدير.

فاتح دن سۇنرا اوغلو ايكينجى بايزيد سلطان اولدو. ۳۱ ايل سلطنتينده بۇيوك ايشلر گۆره بيلمه دى. او عۇمرونون چوخونو اوخوماق و عبادتله كنجيره دى و ساواشى سئومزدى اونون قارداشى جم سلطان پادشاه اولماق اوچون عصيان اتديب بايزيدله ساواشدى. لاکين مغلوب اولاندان سۇنرا فرانسسه يه و اۇرادان دا ايتاليايا گئتىدى و بير مدت اۇرالاردا اوروپاليلار آلت اولاندان سۇنرا ۱۴۹۵ ده ناپل دا اولدو.

جم سلطان ياخشى شاعير، اديب و جسور عسگر ايدى. اونون مختليف توركجه شعرلرى و فارسجا مثنويسى واردير.

بايزيد ين زامانيدا مملوكلار و وئته ديك ليلرله عثمانلىلار ساواشديلار. سۇنرا شاه اسماعيل مسئله سى اورتايا چيخدى. شاه اسماعيل سلطان بايزيد ين يوموشا قليغى و منسامحه كارليغيندان فايدالاناراق آنادولودا شيعه تبليغاتينا باشلادى و اونون طرفدارى، آنادولو قيزيلباشلارى شاه قولو رهبرليگينده عصيان اتله ديلر. بۇ حادثه لرى تحمل اتده بيلمه ين بايزيد ين اوغوللارى سلطنت فيكرينه دوشدولر و حتا بايزيد ين اوچونجو اوغلو سليم آتاسيله ساواشدى و نهايت ۱۵۱۲ ده پادشاه استعفاء و ثريب تختينى اوغلو سليمه بۇراخدى.

عثمانلىلاردا تشكيلات، كولتور و تمدن

عثمانلىلار ين ايلك زامانلار پايختى بوسا شهرى اولوب، سۇنرا روم اتلى و اديرنه نى آلاندان سۇنرا بير مدت هر ايكى شهر پايخت كيمي اولموشدور. استانبولون فتحيندن سۇنرا پايخت استانبولوكۇچورولموشدور.

حكومت و يا اداره مركزينه ديوان دئييليردى. ديوانا قورولوش دۇرونده پادشاه و سۇنرالار باش وزير و يا صدراعظم رياست اتده ردى.

ديوان ين اركانى و وظيفه لرى بۇنلار ايدى:

وزير اعظم و وزيرلر: سۇنرالار وزير اعظمه صدراعظم دئييليردى. قورولوش زامانيدا بير اولان وزير فاتح زامانيدا دۇرده چيخدى. وزيرلر داها چوخ عاليم لردن سنجيليردى و صدراعظم پادشاه ين وكيلى اولوب، پادشاه ين مۇهرو اوند ايدى.

عثمانلىلاردا تشكىلات، كولتور و تمدن / ۱۴۱

قاضى عسگرلر و مفتى: اولجه بير قاضى عسگر وار ايدى. سۇنرا بيرى روم ائلى و بيرى ده آنادۆلو قاضى عسگرى سئچيلدى. بونلار ديواندا بۇيوك داعوالارا باخارديلار. مفتى قانولارين شريعتە اؤب، اؤيماديغيني آيىرداندىب اونون فتواسى اؤلماسا كيمسه اعدام ائديلمزدى. ۱۸ - جى عصر دن سۇنرا مفتى يە شىخ الاسلام دئيلدى.

دفتردارلار: فاتح زامانينا قدهر بير دفتردار وار ايدى. اوندان سۇنرا بيرى روم ائلى و ديگرى آنادۆلو دفتردارى اولاراق ايكي دفتردار سئچيلدى. بۇنلار ماليه ايشيندن مسؤل اولوب دولتين گلير و خرچلرينى و بودجه سيني حاضيرلارديلار. نشانچى: ثبت ايشلرى نين مسؤل ايدى.

ديوان فاتح زامانينا قدهر پادشاه يانيندا تۇيلانيردى. سۇنرالار صدراعظم باشچيلغيندا و يئنه سارايدا تۇيلانيردى. صدراعظم ين اداره سينه باب عالي دئيليردى. مملكت مركزه باغلى ايالتلره تقسيم اولموشدو. هر ايالت نئچه سانجاغا و هر سانجا نئچه قضا و كندلره شامل ايدى. آنادۆلو ايالتلرى آنادۆلو بيگلريگينه و روم ائلى ايالتلرى ده روم ائلى بيگلريگ ليگينه تابع ايدى.

هر سانجاغين بير مسؤل و هر قضانين رئيسى (قاضى) و بير ده سوباشى (قوشون رئيسى) وار ايدى.

عثمانلى دولتينده تۇرپاق، اوستونده ايشله ين خلقين مالي ايدى. فقط محصوللارى نين اوندان بيرينى دولته وئره رديلر.

فتح ائديلن تۇرپاقلار بئش قيسمه آب يلاردى:

۱- ديرليک ۲- وقف ۳- اوجاqliق ۴- يوردلوق ۵- مقاطعه

۱ - ديرليک: حقوق يئرینه مأمور (سپاهی) لارا وئريلن اراضى يە دئيليردى و گلير مقدارينا گۆره اوج قيسمه آيريليردى: خاص، زعامت و تيمار.

خاص: ايلليک گليرى يوزمين آقچادان چوخ اولان ديرليكلره دئيليردى. بونلار پادشاهلارا و عائله لرينه، شهزاده لره، ديوان اعضاسينا بيگلريگي و سانجاق بيگلرينه وئريليردى. خاص صاحيبلىرى ديرليكلرى نين بئش مين آقچاسيني اؤز گشچيملىرى اوجون و قالانيني عسگر بسله مك اوجون خرج ائده رديلر.

زعامت: ايلليک گليرلىرى ۲۰ مين آقچا ايله ۱۰۰ مين آقچا آراسيندا اولان ديرليكلره دئيليردى. بونلار خاص صاحبلرى كيمي عمل ائديرديلر.

تيمار: ايلليک گليرى اوج مين آقچا ايله ۲۰ مين آقچا آراسيندا اولان ديرليكلره تيمار دئيليردى. تيمار صاحيبلىرى ايلليک گليرلىرى نين اوج مين آقچاسيني اؤز مصرفلرينه و قالانيني دا عسگر بسله مگه خرج ائده رديلر.

وقف: فتح ائديلن اراضى نين بير قيسمى عمومى خزينه ايشلرينه (مدرسه، جامع و...)

آیریلیر و بونلارا وقف اراضیسی دئییلیردی.
اوجاقلیق اراضی: قالا محافظه لرینه و گمی کارگاهلارینا آیریلان یئرلر ایدی.
مقاطعه: دولت الینده قالان یئرلره دئییلیردی.

اوردو

ایلک عثمانلی اوردوسو بوی اوردوسو ایدی. سؤنرا اؤرخانیبگ زامانیندا منتظم و داواملی اوردو قورولدو. بیرینجی سلطان مراد زامانیندا عثمانلی اوردوسونون چگیرده یی (هسته مرکزی) اولان یثنی چئری (تازه سرباز) اوردوسو قورولدو. یثنی چئری اوردوسو فتح ائدیلن یئرلرده کی مسیحی اوشاقلاری آلیب مخصوص پادگانلار و مدرسه لرده اسلام و تورک تربیه سی ایله برابر ساواش فنی اؤگره دیلیر و بونلاردان یثنی چری اوردوسو قورولوردو. یثنی چریلر اؤزلرینی بکتاشی طریقتینه منسوب بیلیردیلر و بونلارین کوماندانینا (فرمانده) یثنی چئری آغاسی دئییلیردی.

فاتح زامانیندا عثمانلی اوردوسو دؤرونون ان منتظم اوردوسو ایدی و اوچ قولا آیریلیمیشدی:
۱ - قاپی قولو عسگری ۲ - ایالت عسگری ۳ - یاردیمچی قوتلر و آخینچیلار.
قاپی قولو عسگرلری دولتدن حقوق (علوفه) آلاردیلار و پیاده و یا سواریدیلر.
قاپی قولو پیادهلری دولتین اساس عسگرلریدی و یئددی اوجاغا آیریلیمیشدیلار. عجمی اؤغلانلار کی سؤنرا یثنی چئری اولاردیلار. یثنی چریلر، جبه چیلر (سیلاح و تدارکات صنفی)، تۇپچولار، تۇپ آراباچیلاری و قومپارا و یا خومپاراچیلار (بمب و تۇپ گولله سی دوزه لدنلر).
لاغیمچیلار (تخریبات اوجون فنی بیر صنف ایدی).

۱ - قاپی قولو سواریلری: بونلار دا یثنی چئریلر کیمی دولتدن علوفه آلاردیلار.
۲ - ایالت عسگرلری: دیریلیک یا تیمار صاحبیلری نین بسله دیکلری عسگرلره دئییلیردی. فاتح زامانیندا بونلارین سایسی یوزمین اولموشدو.

۳ - یاردیمچی قوتلر و آخینچیلار: یاردیمچی عسگرلرین ان مهمی عزب عسگرلر ایدی. بونلار پیاده ایدیلر و ساواشدا ان قاباقد ساواشاردیلار. آخینچیلار اتلی اولوب سرحدلرده یاشاردیلار و کشفیات هجوملاری دا بونلارین عهدده سینه قۇبولموشدو.

دنیز قوتلری و یا دؤنانما

عثمانلی دنیز قوتلری فاتح زامانیندا گئنیشله ندی. استانبول فتحی اوچون ۴۰۰ گمی قاییریلدی. بونلارین ۱۵۰ داناسی ساواش گمییسی ایدی.

مالیه ایشلری

ایلک دفعه اوزخان بیگ زامانیندا (۱۳۶۰ - ۱۳۲۴) آقچا آدیله گوموش سکه لر باسیلدی. قیزیل سکه ایلک دفعه فاتح زامانیندا باسیلدی. عثمانلی دولتی نین عایداتی بونلاردان عبارت ایدی:

- ۱ - مسلمانلاردان آلینان عشر و حیوان وئرگیسی (مالیات).
- ۲ - مسیحی و کلیمی لردن آلینان خراج و جزیه.
- ۳ - گؤمرک، معدن و اورمانلارین گلیرلری.
- ۴ - تابع بیگ لیک لرین یوللادیقلاری وئرگیلر و هدیه لر.

دولتین ان بؤیوک مصرفی قاپی قولو عسگرلرینه و عالیملره وئرلن معاشلاری ایدی.

کولتور و مدنیت

فاتح زامانینا قدهر بوتون دولت ایشلری مسلمان تورکلرین الینده ایدی. فاتح دؤرونون سؤنرا مسلمان اولان باشقا قوم و ملتله ده ایش باشینا گلدیله. فاتح زامانیندا ایلک دفعه بوشناقلار و سؤنرا هر ییگلر، آرنالوتلار (آلبانی) و بولغارلاردان مسلمان اولدولار.

مسیحی لر و کلیمی لر تجارت و صنعتله گنجینیردیله. صربلر و بولغارلار داها چوخ اکینجی لیک و چوبانلیقلا مشغول اولوردولار.

عثمانلی دولتینده تعلیم و تربیت اسلام دینینه دایانیردی. اساسلی تعلیم مؤسسهلری مدرسه لر ایدی. بونلار جامع لرین یانیندا تیکیلیردی.

مدرسه لرده تعلیم ایکی شعبه یه آیریلیردی: بیرینجی شعبه ده دینی درس لر: قرآن، کلام، تفسیر، حدیث، فقه، فلسفه و منطق اوخودولوردو.

ایکینجی شعبه ده نجوم (آسترونومیا)، حساب و طب درس لری اوخونوردو. بیرینجی شعبه دن امام (پیشنماز)، خطیب، قاضی عسگر، مفتی یا مدرس و ایکینجی شعبه دن مهندس، دوکتور و معمار چیخاردی.

بۇ مدرسه لرین باشقا بیر ده سارایدا (اندرون مکتبی) وار ایدی. بۇ دولت مأمورو یئتیشدیرمک اوچون قورولموشدو.

دیپل و ادبیات

آنادولودا سلجوقلار زامانیندا رسمی دیپل فارسجا ایدی. دیوان دفترلری ده فارسجا یازیلاردی. بۇ زامانلار مولوی کیمی اصلی تورک اولان شاعیرلر اثرلرینی داها چوخ فارسجا

توزكلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۴۴

يازديلار. ۱۲۷۷ ده قارامان اوغلو محمد قونيه تي آلدی و تورک ديليني فارسجاين يثرينه رسمي ديل سئجدي.

عثمانليلار زامانيندا رسمي ديل تورکجه ايدی. لاکين فارسجا و عربجه نين ده نفوذو چوخ ايدی. عثمانليلار زامانيندا شعر و ادبيات ايله ياناشی علمی اثرلر ده تورکجه يازيلماغا باشلادی. تصرف شعرلرينده خلق ديلي اؤرنک اولدو.

قورولوش دؤرونده عثمانلی ادبياتى

خلق ادبياتى و تصرف ادبياتى اولاراق ايکي قولدان انکشاف ائتدی. بۇ دؤرده ده يثيشن مشهور شاعيرلر و يازيچيلاردان گلشهری، عاشيق پاشا، شيخ اوغلو، احمدی، شيخی، يونس امره و خصوصاً مولود نبي يازيجيسى سليمان چلبی مشهوردور.

ايکينجی مراد ايله اوغلو فاتح داعی ياخشى شاعير و اديب ايديلر. فاتح دن سؤنرا ايکينجی بايزيد و جم سلطان دا شاعير ايديلر.

۱۵ - جی عصرين ايکينجی ياريسيندا ديوان ادبياتى کلاسيک شکليني آلماغا باشلادی. شعرده فارسجا، عربجه کلمه و ترکييلر تورکجه نين يثرينی آلاق ديوان ادبياتى خلق ادبياتيندان تاماميله آيريلدی و يالنيز بوخاری طبقه نين آنلايا بيله جگی بير ادبيات حالينا گلدی.

معمارليق و گؤزه ل صنعت

عثمانلی معمارليغی سلجوق و بيزانس معماريسى تأثيری آلتيندا انکشاف ائتدی و عثمانلی تورک معمارليغی آدینی آلدی.

۱۴ - جو عصرده ايزنيک، بورسا و اديرنه ده بۇيوک جامع لر، مدرسه لر، خسته خانالار و سارايلار تیکديريلدی. ۱۵ - جی عصرده معمارليغا داها چوخ اهميت وئريلدی. بۇ عصرده بورسادا اولو جامع و يثشيل جامع و يثشيل توربه محمد چلبی زاماني نين اثرلری دير. جامع لر عبادت يثری و توپلاشما يثرلری ايدی. يثشيل جامع تبريزلی اوستادلار طرفيندن تیکيلميشدير. اينجه صنعت ساحه سينده، خط، تذهيب، چيني چيلیک، اويما و مُنبت کارليق و صدف ايشلری انکشاف ائتدی. لاکين فاتح زامانيندا رساملئق دا ايره لي گشتدی. فاتح ايتاليا (وئنه دیک) دان مشهور نقاش بثلليني گتيريديب اؤز عکسينی و استانبول منظره لرینی اونا چکديردي.

عثمانلی تورک معمارليغی فاتح زامانيندا انکشاف ائديب و ۱۶ - جی عصرده ان دولغون دؤرونه چاتميشدير.

اورتا آسیادا اسلام دۇرو تورک ادبیاتی

اسلام دۇرو تورک ادبیاتی ایلك دفعه اورتا آسیادا قاراخانلیلار زامانیندا ظهور ائتمیشدیر. تورکلر میلادی ۸ - جی عصردن مسلمان اولماغا باشلادیلار. لاکین اونونجو عصرین بیرینجی یاریسیندا اوچونجو قاراخانلی حؤکمرانی ساتوق بوغراخان مسلمان اولاندان سۇنرا اسلام دینی دولتین رسمی دینی اعلان ائدیلدی و اوندان سۇنرا تورکلر کوتله لر حالیندا مسلمان اولدولار. بئله کی، ۱۰ - جو عصرین سۇنلاریندا تاریم حۇزه سینده کی اوغورلار و ایرتیش چایی شمالیندا قالان تورکلردن باشقا بوتون تورکلر مسلمان اولموشدولار.

اسلام دینی ایله بیرلیکده عرب یازیسی، اسلام دینینه عائد مفهوم و دوشونجه لر ده تورک ادبیاتینا گیرمگه باشلادی.

قاراخانلیلار ۹۹۹ دا سامانی دولتینی بیخیب باتی تورکوستانی دا اله آلاندان سۇنرا سمرقند، بخارا، و نیشابور کیمی مسلمان کولتور مرکز لرله بیرباشا تماس تاپدیلار و اسلامی تورک ادبیاتیله بیرلیکده اسلام معارفی نین تشکیلینه ده اشتراک ائدی لر.

قاراخانلیلار آشاغیداکی ائللردن تشکیل تاپمیشدی لار:

۱ - قارلوقلار

۲ - اوغورلار، یاغمالار

۳ - اوغوزلار و قیپچاقلار

قاراخانلیلار اوغورلار و ایرانلیلارلا بیرباشا تماسلاری نتیجه سینده اونلارین کولتور و مدنیت لری نین تأثیری آلتیندا قالدیلار. بیر طرفدن ده اسلام دینی ایله بیرلیکده عرب و فارس

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۴۶

ديلى ده اونلارين ديلينه نفوذ ائديب ياواش - ياواش خلق لهجهسى ويوخارى طبقه نين لهجهسى اولاراق ايكي لهجه ظهور ائتدى.

بۇ تاريخده غزنويلر غزنه و خوراساندا حكومت قۇردولار. غزنويلر تورك اولدوقلارى حالدا ايران كولتورونون تاثيرينده ايديلر. ائله كى سلطان محمود فارس ديليني اولكه سينده رسىمى ديل قىليب و اونون انكشاف و يايىلماسينا وارگوجو ايله چاليشدى. فارس ديليني و ايران اساطيريني ديريلدن شاهنامه اونون نامينا فردوسى طرفيندن يازيلدى.

بۇ دۇره ده تورك عاليم و يازيچيلارى اثرلرينى داها چوخ عربجه و يا فارسجا يازميشلار. مثلاً اسلامين بۇيوك فيلسوفو فارابى (ابونصر محمد بن طرخان بن اوزلوق ۹۵۰ - ۸۷۰) اوز غوز توركلريندن اولدوغو حالدا اثرلرينى عربجه يازميشدير. هجرى ۷ - جى عصرده ابن خلكان طرفيندن مصرده يازيلان، «وفيات الاعيان» كتابيندا فارابى نين هئچ بير زامان تورك پالتار و قيافتيني دگيشديرمه ديگى يازيلميشدير.

تفسيرالكشاف و مقدمه الادب لغت كتابى نين مؤلفى جارالله زمخشرى، الملل و النحلين مؤلفى محمد شهرستانى ده تورك اولماقلارينا باخما ياراق اثرلرينى عرب ديلينده يازميشلار (و. بارتولد). زمخشرى نين لغت كتابى دۇرد ديلده (عربجه، فارسجا، خوارزم اسكى دىلى و خوارزم توركجهسى) يازيلميشدير.

مشهور عرب دىلى عالمى فارابى اسماعيل جوهرى ده تورك اولدوغو حالدا صحاح جوهرى و يا الصحاح فى الغه كتابى نين عربجه يازميشدير.

۱۱ - جى ميلادى عصرده اوز توركلريندن سلجوق اوزوللارى دا بۇيوك سلجوقلو امپراتورلورونو تشكيل و ئرديلر و بوتون توركلر بۇ اوچ دولتين (قاراخانلى، غزنوى و سلجوقلو) تبعه لرى اولدولار.

بۇ دۇرون ان بۇيوك تورك دىلى و ادبياتى نماينده لرى، قوتادغوبىليگ شعر كتابى نين يازانى يوسف خاص حاجب و ديوان لغات الترك مؤلفى محمود كاشغرى اولموشلار. محمود كاشغرى تورك دىلى نين نحوى باره سينده ده بير كتاب يازميشديركى، سۇنرادان بۇ كتاب ايتميشدير.

يوسف خاص حاجب بالاساغون اهلى اولوب قوتادغوبىليگ و يا سياست علمى كتابى نين شعرله يازميش و اوز زامانى نين ان پارلاق ادبى ديليني يازيا ائتميشدير.

ديوان لغات الترك

بۇ بۇيوك اثر محمود كاشغرى طرفيندن بوتون تورك دىل و لهجه لرى تدقيق ائدليكدن سۇنرا ۱۰۷۲ (۴۵۱ هجرى) ده عربجه يازيلميش و عباسى خليفه سينه تقديم ائديلميشدير. بۇ كتاب عربلره ادبى تورك دىلى اولان خاقانى و يا كاشغرى لهجه سينى و او زامانكى تورك

دیوان لغات الترک / ۱۴۷

لهجه لرینی (اوغوز، قیپچاق، چیگیل، یاغما و قیرغیز) اؤگرتمک اوچون یازیلیمیش و عینی زاماندا تورک ائللری حقینده ان اؤنملی بیلگیلری وئریمیش و تورک خلق ادبیاتیندان دا نمونه لر وئریمیشدیر. بۇ کتاب ایلک تورک دیلی قرامتر کتابی دیر. (۱)

کتابین متنی و ترجمه سی توکیه ده معلم رفعت و بسیم آتالار طرفیندن نشر ائدیلمیشدیر. (۱۳۲۳ هجری)

دیواندا سؤزلرین معنالارینی داعی یاخشی باشا دوشمک اوچون تورک آتالار سؤزلریندن فایدالانیب ۲۷۲ آتالار سؤزو ایشلنمیشدیر. آیریجا تورک خلق ادبیاتیندان، ۴ مرثیه، نئچه داستان، ۳۰۰ دؤردلوک شعر مثاللار شکلینده وئریمیش و تورکلرین جسارتیندن و دؤیوشگن لیکلریندن بحث ائدیلمیشدیر.

بۇ کتابدا بیر دنیا خریطه سی واردیر. مرکزده قاراخانلیلارین مرکزی بالاساغون اولماق اوزره تورک ائللری و قونشولاری نین یئرلری تعین ائدیلمیشدیر.

دیواندا ایگیرمی تورک ائلی نین آدی و یئرلری و اوغوز ائلی نین ۲۲ قبیله سی باره ده معلومات وئریمیشدیر.

یاشادیغی یئرلرینه گؤره تورک ائللری بئله بؤلومله نیشدیر:

۱ - پئچه نکلر - بیزانس لارا ان یاخین یترده اولان تورکلردیر.

۲ - قیپچاق، اوغوز، یشمک، باشقیرد، باس میل، قای، یاباغو، تاتار و قیرغیزلار.

۳ - چیگیل، توخسی، یاغما، اغراق، چاروق، چومول، اویغور، تانقوت، ختای قوزئیدن

گونئی یئرلشمیشلر.

۴ - تاواقچ، چینین گونئیینده دیر.

تورک لهجه لرینی نین خصوصیتلری: کاشغرلی محمود تورک ائللرینی ایضاح ائتدیکن سؤنرا اونلارین دیل خصوصیتلرینی ده بیان ائدیر و آرالارینداکی بنزه رلیکلری و آیریلیقلاری آچیقلا ییر. کاشغری یه گؤره:

۱ - ان دوزگون و چیلخا تورکجه او ائللره مخصوص دورکی، یالئیز بیر دیل بیلیرلر و ایرانلیلار

و یابانجیلارلا تماسلاری یؤخدور.

۲ - اویغور لهجه سی چیلخا دئیل و آرالاریندا چئشیدلی شیوه لری واردیر.

۳ - اوغوز، قیپچاق، قیرغیز، توخسی، یاغما، چیگیل، اغراق و چاروق لهجه لری چیلخادیر.

یشمک (قیپچاق دان بیر بوی) و باشقیرد لهجه لری ده یوخاریداکی ائللرین دیل لرینه یاخین دیر.

۴ - پئچه نک، بولغار و سووار لهجه لری تورکجه دیر. لاکین چوخ کلمه لر دگیشمیشدیر. تورک

لهجه لرینی ان آسانی اوغوز لهجه سی دیر. ان دوغرو - دوزگونلری ده توخسی و یاغمالارین

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۴۸

لهجهسى دير.

تورک لهجهلىرى نين ان فصیح و اينجهسى خاقانى لهجهسى دير. کاشغرى يه گۆره تورک لهجهلىرى آراسيندا فرقلر داها چوخ بعضى حرفلرين (فونتم) حذف و يا دگيشمه ييندن عمله گل ميشدیر. مثلاً:

۱ - خاقانى لهجه سينده «ى» ايله باشالانان سۆزلرده اوغوز، قیچاق لهجه لرينده «ى» دوشور و سۆز، «ای = ا» ايله باشلار: ييلان، ایلان، يیل، ایل.

۲ - اوغوز، قیچاق لهجه سينده بعضاً کلمه باشينداكى «ى» يثرينه «ج» گلیر.

۳ - آرقو لهجه سينده کلمه لرين اورتاسيندا و سونونداكى «ى»، «ن» يه چئوريلير. مثلاً قوی يثرينه قون (قويون) دئيلير.

۴ - اوغوز، قیچاق و سووار لهجه لرينده سۆزلرين باشينداكى «م»، «ب» يه تبديل اولموش. مثلاً: من يثرينه بن و مينمک يثرينه بينمک دئيلير. ته وه يثرينه ده وه دئيلير. بعضاً ده «د» يثرينه «ت» گتيريلير.

۵ - اوغوزلار و اونلارين ياخين ائلرده سۆزلرين باشينداكى ت، (د) چئوريلير.

۶ - اسكى تورکجه ده سۆزلرين اورتاسينداكى «ز» اوغوز، ياغما، توخسى لهجه لرينده «ى» يه تبديل اولور. مثلاً: قازين، قايين اولور.

۷ - اسم و فعللرين اورتاسينداكى «غ» اوغوز، قیچاق لهجه لرينده حذف اولور. مثلاً تامغاق يثرينه تاماق (داماق)، اۇرقان يثرينه اۇران يا وۇران دئيلير.

۸ - خاقانى تورکجه سينده «ب»، اوغوز لهجه سينده «و» چئوريلير. مثلاً: «اب» يثرينه ائو و يا بارماق يثرينه وارماق دئيلير.

کاشغرلى محمود تورک لهجه و يا ديلىلرى نين فرقلرينى آچيقلایاندا ن سونرا خاقانى و اوغوز تورکجه لرينى مفصل شکیله شرح وئير.

خاقانى تورکجهسى

خاقانى تورکجهسى حکومتين رسمى دىلى اولوب کاشغر و بالاساغون خلقي نين ده دانیشيق دىلى ایدی. اونا گۆره کاشغر لهجهسى ده دئيليردی. قاراخانلار داها چوخ اويغور و قارلوق ائلريندن تشکيل تاپيب، بۇ ايکى ائلين لهجه لرى ده بير - بيرينه چوخ ياخين ایدی. اويغور لهجهسى آز فرقله خاقانى لهجه سيندن آيريلير. خاقانى لهجه سيله چوخ دگرلى کتابلار يازيلميشدیر. بونلارين ان اونمىلىسى قوتادغوييلىگ، عتبه الحقايق و باشقالارى دیر. بۇ لهجه خوارزم و جيغاتاي ادبى لهجه لرى نين تشکيلينه قدهر اورتا آسيانين مشترک ادبى دىلى اولموشدور.

اوغوز توركجهسى

اوغوز لهجهسى نين خصوصيتلريندن قيسا اولاراق داها اول بحث ائديلدى. كاشغرلى محمودا گۆره قىپچاق، يىمك، پىچەنك و بولغار لهجهلىرى ده اوغوز قروپونا داخيل دىر. اونون دئديگينه گۆره اوغوز لهجهسى نين باريز بير خصوصيتى فارس سۆزلىرى نين بۇ ديلده چوخ ايشلنمەسى دىر. اوغوزلار فارسلا رلا قونشولوق و ياخين تماسلارى نتيجه سينده بير چوخ توركجه سۆزلىرى اونودوب اونلار نين يىرىنه فارسجا سۆزلر ايشله ديرلر. كاشغرلى بۇ ايكي ديل و ائل آراسينداكى ياخينلىغى گۆسترمك اوچون اسكى بير آتالار سۆزوتو نقل ائتميشدير:

باش سيز بـۇرك اۆلماز

تات سيز تـورک اۆلماز

ايندى ديوان لغات الترك ده نقل ائديلن آتالار سۆزلىرى نين نمونه لر درج ائديريك:

۱ - بشش ارنگك توز ارمىس.

۲ - آلپلار بيرله اؤروشما، بگلر بيرله تۇروشما.

۳ - قۇرخموش كيشيگه قۇي باش تۇش گۇرونور.

۴ - بير قارغا بيرله قيش كلمس.

۵ - قانيق قان بيله يۇماس.

۶ - بير تيلكوترى سين ايكيله سۇيماس.

بۇگونكو توركجه ميزله:

۱ - بشش بارماق دوز(بير) اۆلماز.

۲ - قهرمانلار ايله وۇروشما، ببيگلره قارشى دۇرما.

۳ - قۇرخموش كيشى يه قۇيون باشى قۇشا گۇرسه نير.

۴ - بير قارغا ايله قيش گلمز.

۵ - قانى قانلا يومازلار.

۶ - بير تولكو درى سين ايكي دفعه سۇيمازلار.

شعرلردن نمونه لر

بارچين يازيم كريلدى

تۇملوق يانا كلگوسوز

سانكى ايپك دۇشك سربلدى

تورلوك چيچك يازيلدى

اۇچماق ييري كۇروندى

بۇگونكو توركجه ميزله:

دورلو چيچكلر آچيلدى

داها سويوق گلميه جك

جنت يثري گورولدو

اركك تيشي تيريلدى
يىنغا يونا كيرگيسوز

قوش قورت قاموق تيريلدى
اؤگور آليب تاريلدى
بؤگونكو توركجه ميزله:

اركك - ديشي توپلاشدى
اينه (نين) داحى گيرمه يه جكلر

قوش - قورد هامى ديريلدى
دسته - دسته اولوب گئتدير

ديواندا چوچۇ آديندا اسكى بير تورك شاعيريندن ده بحث ائديلميشدير.

قوتادغوبيليگ

بۇ كتاب ميلادى ۱۰۶۹ (۴۴۸ هجرى شمسى و ۴۶۲ قمرى) دا يوسف اولوغ خاص حاجب طرفيندن شعر شكلىنده يازيلميش و قاراخانلى سلطانى بوغراخانا تقديم ائديلميشدير. بۇ كتابا قارشىلىق اونا خاص حاجب روتبه سى وئريلميشدير. قوتادغوبيليگ سياست و اقتدار بيليگى دئمكدير و كتابين موضوع و مضمونونا گؤره بۇ آد قوبولموشدور.

كتابين موضوعو اؤيوددور و مناظره و دانىشيق شكلىنده يازيلميشدير. مؤلف مختلف اجتماعى مسئله لر باره سينده بيان ائتديگى فيكر و عقيده سيني اثبات ائتمك اوچون بؤيوك آداملارين سؤزلريندن و ضرب المثل لردن فايده لاندIRMيشدير.

كتاب مثنوى شكلىنده و متقارب مثنوى مقصور بحرینده يازيلميش و بۇ باخيمدان شاهنامه يه بنزه ديگى اوچون ايرانيلار طرفيندن شهنامه توركى آدلانديريلميشدير.

قوتادغوبيليگ ۶۶۴۵ بيت دن عبارتدير. كتابين سونونا اوچ قصيده (۲۴ بيت) و كتابين متينده ۱۷۳ دؤردلوك (باياتى) علاوه ائديلميشدير. قوتادغوبيليگ مسلمان توركلرين ايل شعر كتابى دير و منظوم تورك ادبياتى نين اساسلارينداندير.

مؤليف بالاساغونلو اولوب، اثريني كاشغرده قورتاريب تابقاچ بوغراخانا تقديم ائتميشدير. كتابين تدقيقى گؤستريركى، مؤليف يوكسك تحصيل گؤروب ادبياتدان باشقا نجوم، شيمي، طبعى علملر، جوغرافى و رياضيات دا بيليرميش و بعضى روايت لره گؤره ابن سينا نين شاگيردى ايميش.

مؤليف ايران و عرب ادبياتىنى ياخشى بيلير و آز دا اولسا اونلارين تاثيرى آلتيندا قالميشدير. شاعيرين دىلى ساده و عينى زاماندا ادبى دير. بوتون كتابدا ۱۲۰ عرب و فارس سؤزو ايشلنميشدير. بونلار دا دينى و دولتى اصطلاحلارا عايددير.

قوتادغوبيليگ تانرى نين مناجاتيله باشلار سونرا پيغمبر (ص) ين و ايلك دؤرد خليفه نين

قوتادغوبىلىگ / ۱۵۱

مدحى، سۇنرا دا باھار تصویری و بوغراخانین تعريفی گلیر. سۇنرا یتدی اۇلدوز و اونایکی بورج و علم، عقل و دیل دن دانیشیر. سۇنرا اساس موضوع باشلاپیر و مناظره دۇرد شخصیت آراسیندا جریان ائدیر. بۇ شخصیت لرین، هر بیرى بیر واقعیتى و یا بیر حقیقتی تمثیل ائدیر.

۱ - گون توغدی (گون دوغدو) دوغرو یول و عدالتی تمثیل ائدیر.

۲ - آی تولدی (آی دۆلدو) سعادت و خوشبختلیگی تمثیل ائدیر.

۳ - اؤگدولموش عقل و منطقی تمثیل ائدیر.

۴ - اؤدقورموش دا سۇنو و عاقبتی تمثیل ائدیر.

بۇ آدلار عینی زاماندا اسکی تورک قهرمانلاری نین آدی اۆلموشدور.

عادل و بیلیکلی و اردملی (فضیلتلی) بیر پادشاه اولان گون دۇغدو. عاغیللی و بیلیکلی وزیرى آی دولدو ایله اۆلكه نین اداره سى و اجتماعى مسئله لری حقیقینده دانیشیر و خوشبختلیک، عدالت و سۇزون فایدالاری خصوصوندا صحبت ائدیر. صحبتدن معلوم اۆلور کی، عدالتی پادشاه و خوشبختلیگی ده وزیر تمثیل ائدی لر. هر زامان اۆلدوغو کیمی خوشبخت لیگین عۇمرو قیسا اۆلور و وزیر اۆلور. لاکین پادشاه وزیرین اۆغلو و دست پرورده سى اۆگدولموشو آتاسی نین یئرینه سئچیب اونونلا بیرلیکده مملکت ایشلرینی اداره ائدی لر. اۆگدولموشله سیاست، علم و عدالت و ایگیدلیک و انسانین ذوق و هوسلری باره سینده دانیشیر و بۇ نتیجه یه یتیشیر لر:

پادشاهین اطرافیندا کیلار اونا تابع اۆلوب، پادشاه پیس اۆلماسا پیس آداملاری دۆره سینه بیغماز. پادشاه اۆگدولموشه دئییرکی، سن اۆلكه نین سعادت و عدالتته قۇوشماغینا باعث اۆلدون، دونیا اۆلوم - بیتیم دونیاسی دیر. اگر سنى ده الدن وئرسم نئيله زم. اۆگدولموش اۆز یاخینلاریندان بیرسی اۆدقورموشو اونا تانیشدیریر. اۆدقورموش بیلیکلی، تمیز و لاکین دونیادان ال اوزوب آخرت جاذبه سیله یاشایان بیر آدم دیر. اونا گۆره ده پادشاهین یانیندا قالماغا حاضر دئییل. پادشاه اونونلا یازیشیب، مشورت ائدیر، اۇدا پادشاهی خلق و اۆلكه سینه اولان ملی، وجدانی و انسانی وظیفه لرینه تانیش ائدیر و اونون دونیا و آخرتینی تأمین ائتمگه چالیشیر. قوتادغوبیلىگ ده قاراخانلی جامعەسى آیدین طبقه سى نین کولتور و دوشونجه لری عکس ائتمیشدیر.

مثلاً اجتماعى مسئله لر و اونلارین چۆزولمه سى اوچون آشاغیدا نقل ائدیلمیش عقیده لری چوخ ماراقلی دیر:

پیسلیک بیلمزلیکدن گلیر، تربیت و علم ایله پیسلیک اصلاح ائدیله بیلیر.

پادشاهلار و عائله رئیس لری اۆز ملت و عائله لرینی تربیت ائدیپ اۇنلار علم اۆگره تمه لی دیر لر. پادشاه یاخشی قانون چبخارتمالی دیر. عدالته دایانان قانون گۆیون ستونو کیمی دیر. قانون پۆزولسا گۆی اوستوموزه خراب اۇلار.

قوتادغوبیلىگ بیر ادبی شاه اثر اۆلماقلا یاناشی سیاست کتابی دیر.

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۵۲

بۇ كىتابدان اوچ اليازما نىسخەسى وين، قاھىرە و فۇرغانە كىتابخانالارىندا موجوددور. فۇرغانە نىسخەسى توركيەدە (تورک دىل قورومو) طرفيندن ۱۹۴۲ دە چاپ اولموش سۇنرا رشيد رحمتى آرات طرفيندن استانبول توركجه سینه ترجمه ائديلهرك ۱۹۵۹ دا چاپ و نشر ائديلميشدير.

ايندى نمونه اوچون قوتادغوبىليگ دن بير نئچه شعر درج ائديريك:

كىشى تۇغدى اولدى سۇزۇ قالدى گۇر

اۇشى باردى يالئوق آتى قالدى كۇر

بۇ گونكو توركجه ميزله:

كىشى دۇغدو، اولدو سۇزۇ قالدى گۇر

اۇزۇ گشتدى يالئيز آدى قالدى گۇر

بىيلىگ بىرله بگىلر بۇدون باشلادى

اۇكوش بىرله ايل كون ايشين ايشلهدى

بۇ گونكو توركجه ميزله:

بىيلىگ ايله بىگىلر ملته باش اولدولار

عقل ايله خلقين ايشيني اداره ائتديلر.

تايانما تىرىگلىگه توش تك كىچر

كۆونمه قىوى قۇتقا قۇش تك اوچار

بۇ گونكو توركجه ميزله:

دايانما دىرىيلىگه يوخو كىمى گىچر

گوونمه بۇش سعاده توش تك اوچار

تۇروتتى تىلك نىگ تۇرو عالمىغ

ياروتتى آزوقاكونوگ هم آيىغ

بۇ گونكو توركجه ميزله:

تۇره تدى ديله ديگى تك بوتون عالمى

ياراتدى دونيايا گونو هم آيى

اۇرتا آسيانين مشترک ادبى دىلى زامانلا اوچ مختلف كولتور مركزينده اوچ دۇرده آزيير اختلافلا اوچ ادبى لهجه حالينا گلدى. بۇ اوچ ادبى لهجه نى معين و قطعى حدودلار بىر-بىرىندىن آيىرمايىب مۇلفلرين ده منسوب اولدوغو مختلف ائل - قىيله يه گۇره دىل خصوصيتلىرى ده يازيلان اثرلرده اۇز عكسىنى تاپميشدير. بۇ اوچ مركز و ادبى تورک لهجه لرى بونلاردان عبارت ايدى:

قوتادغوبىلىگ / ۱۵۳

كاشغر مركزى و كاشغر توركجهسى

بۇ لهجه يە دۇغو توركجه و يا خاقانى دا دئىلمىشىدى.

باتى توركوستان و يا خوارزم مركزى و خوارزم توركجهسى

مىلادى ۱۳ - جو عصر دن سۇنرا آلتون اوردو منطقه سى ده بۇ مركزه داخىل اولوب خوارزم توركجه سىنى ايشلتمىشىدىر.

جىغاتاى توركجهسى

بۇ ادبى تورك لهجه سى ۱۵ - جى عصرىن باشىندا ظهور ائدىب و امير عليشير نوائى نىن اثر لىله سۇن انكشاف مرحله سىنه چاتمىش و زنگىن ادبىيات ميدانا گتيرمىشىدىر و ۱۶ - جى عصر دن سۇنرا يثرىنى اۇزبك ادبى دىلىنه وئرمىشىدىر.

كاشغر و يا خاقانى توركجهسى

خاقانى توركجه سىله يازىلان اثر لىر قوتادغوبىلىكله باشلانمىشىدىر. بۇ لهجه ايله يازىلان ان مهم اثر لىر بونلاردان عبارت دىر:
۱ - عتبه الحقايق ۲ - ديوان حكمت يسوى ۳ - قصص الانبياء رابغوزى

۱ - عتبه الحقايق: شعر دىلى ايله دين و اخلاق باره سىنده يازىلمىشىدىر. بۇ كتاب ۱۲ - جى مىلادى عصر ده ادب احمد يوكنكى طرفىن دن يازىلمىشىدىر. شاعىر تاشكندىن جنوبوندا اولان يوكنكىلى دىر و آنادان دۇغما كۆرموش. بۇ عارف شاعىرىن شعر لىر خلق آراسىندا يايىلىب و زامانلا اونلاردا بعضى دگىشكلىكلر اولموش و شاعىر ده افسانه وى بىر شخصىت تاپمىشىدىر. شاعىر موعظه دىلىنى سئچىب، شعر صنعتى ده چوخ قوتلى دئىلىدىر. بۇ كتابدا دىندارلىغىن فضىلتىن دن و علم و ايگىدلىگىن فايدالارىن دان بحث اولونوب، تواضع و ياخشىلىق مدح ائدىلىب و غرور ايله طمع ذم ائدىلمىشىدىر. كتابىن حقيقتلر آستاناسى آدلانماسى دا ائله بۇنا كۆره دىر. بۇ منظوم اثر ده قوتادغوبىلىگ كىمى مقارب مثنى مقصور بحر بنده (فعول فعول فعول فعول) و دۇرلوكلر شكلىنده يازىلمىشىدىر. كتابىن متنى ۱۰۲ دۇرلوك دن عبارت دىر.

كتابىن اولىنده تانرى نىن ستايشى، پىغمبر (ص) نىن و دۇرد خليفه نىن مدحى غزل شكلىنده يازىلمىش. سۇنرا مۇلىف كتابى تقديم ائىدىگى سېھسالار محمدىگىن عدالتىن دن تعريف

توركلرين تارىخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۵۴

اڭدىب، كتايين يازىلىش سىبى آچىقلانمىشىدۇر.

كتاب ۴۸۴ بيت و ۱۴ بابدان تشكىل تاپىب اساس متنى تشكىل وئرن دۇردلوكلر دوققوز بابى تشكىل وئرمىشلر. بۇ بابلارن باشلىقلارى كتايين موضوعونو آيدىن شكىلدە گۇستەرىر:

۱ - بىلىگىن فايدالارى و بىلىگ سىزلىگىن زىانلارى بارەدە (۱۲ دۇردلوك)

۲ - دىلىن قۇرونماسى حقىندە (۱۲ دۇردلوك)

۳ - دونيانن مروتسىزلىگى حقىندە (۱۲ دۇردلوك)

۴ - جوانمردلىك مدحىندە و چىلىسلىك ذمىندە (۱۰ دۇردلوك)

۵ - تواضع و غرور حقىندە (۷ دۇردلوك)

۶ - طمع بارەسىندە (۶ دۇردلوك)

۷ - كرم، حلم و ياخشىلىق حقىندە (۱۶ دۇردلوك)

۸ - زمانەنن پۇزوقلوغو حقىندە (۲۱ دۇردلوك)

۹ - مۇلىفین عذرو حقىندە (۵ دۇردلوك)

عتبةالحقايق دن آلتى اليازما نسخەسى موجوددور. بونلارن دۇرد نسخەسى توركيە كتابخانالارنىدادىر. رشيد رحمتى آرات اوج اليازما نسخەلىرىندن مقايسهلى اولاراق بير نسخە تدارك اڭدىب توركيە توركجەسىلە بىرلىكدە ميلادى ۱۹۵۱ (۱۳۳۰ هجرى) دە چاپ اڭدىرمىشىدۇر.

ايندى بۇ كتابدان بعضى نمونهلر درج اڭدىرىك:

سنين رحمتين دين اومارمن اونە
جمادجا نور اوچقان يوغوركن ننه
بۇلور بىرنن ايچرەدليلر مينه
ايكىنج بارقىلورسن مۇقرمن مۇنا
اۇلوگلرنى تىرگۇزمك آسان آنا

ايلاهى اوكوش حمد آيۇر من سنه
سنين بارليغىنقا تانوقلوق بىرور
سنين بىرلىگىنگە دليل آرقاقان
بوق اردىم ياراتتىن يانايق قىلب
بو قدرت ايدىسى اۇلوغ بىر بايات
بۇگونكو توركجەمىزلە:

سنين وارلىغىنا شاھدلىك وئىرىر
هر كىم سنين بىرلىگىنە دليل آختارسا
يوق ايدىم ياراتدىن يئنه يوق قىلىب
بۇ قدرت يىيەسى بۇيوك بىر تانرى

ايلاهى سنه من مدح دئىيرم سنين رحمتىندن
خىير اومىد اڭدىرىم
جماد جانور، اوچان، يئرىين و هر شى
بىر شىنى ايچىندە من دليل تاپار
ايكىنجى دفعە وارقىلاجاقسان من بونا مۇقرم
اۇلولرى دىرىلتكم اونا آسان دىر.

احمد يسوی نین دیوان حکمتی

دیوان حکمت آدلانان بۇ منظوم و عرفانی اثر احمد يسوی طرفیندن یازیلیمیشدیر. احمد يسوی و یا پیر تورکۆستان تورک تصوف شعرى نین قوروجولاریندان اولوب، اون بیرینجی میلادی عصرین سۇنلاریندا و یا ۱۲ - جی عصرین باشلاریندا تورکۆستانین سایرام قصبه سینده آنادان اولموش، سۇنرایسی شهرینه گلیب یئرلشمیش و اورادا يسوی طریقتینی قوروب و يسوی آدیلا مشهور اولموشدور. یسی شهرینده ارسلان بابائین شاگردی اولوب سۇنرا بخارایا گئدیپ و شیخ یوسف همدانی نین شاگیرد و خلیفه سی اولموش و اونون طرفیندن یسی دا خانقاه قورماغا مأمور اولموشدور. احمد يسوی ۱۱۶۶ (۵۴۵ شمسی / ۵۶۲ قمری) دا یسی دا اولموش لاکین اونون شاگیرلری اونون طریقتینی داوام ائتدیریب تورکۆستان، خوراسان، آذربایجان و آنادولودا یایمیشلار.

احمد يسوی اسلام دینی نی صوفیزمله بیرلشدیره رک اونون تورکلر آراسیندا یاییلماسینا یاردیم ائتمیشدیر. احمد يسوی نین دینی، اخلاقی شعرلرینده تانری عشقی اسلام عقیده لرله بیرلیکده ترنم ائدیلمیش، بۇ شعرلر خلقین دلیلله سۇیلندیگی اوچون اوبالاردا دا شهرلرده اولدوغو کیمی خلق آراسیندا یاییلیمیشدیر. بۇ شعرلر ساز و رقص ایله اوخوندوغو اوچون خلقین روحونا ایشله میش و اونلارین اسلام دینینه مازاق و رغبتلرینی تحریک ائتمیشدیر.

تصوفون اسلامی دینی عقیده لرله قایناشیب بیرلشمه سی دینی تعصبون آزالماغینا سبب اولموش، خانقاه دا قادینلار دا کیشی لرله بیرلیکده دین و طریقت مراسیملرینی برپا ائده رمیشلر. احمد يسوی نین شعرلری دۇردلوک شکلینده و داها چوخ هجا وزنیه (۷ و ۱۲ هجالی) قوشولموش و ۱۲ هجالی شعر او زامان تورکلرین ملی شعر شکلی اولموشدور. دۇردلکلرین دیلی ساده و خلقین آنلادیغی دیلده دیر، عربجه و فارسجا سۇزلر تورک سۇزلری قالیپینا تۇکولموشدور. بۇ شعرلرین تعلیمی ماهیتی اولوب اونون اوچون مؤلیف اۇز شعرلری مجموعه سینه «دیوان حکمت» آدینی وئرمیشدیر.

احمد يسوی نین شعرلری آز زاماندا بوتون تورکۆستاندا یاییلیب، باشقا شاعیرلر ده بۇ زمینه ده اولسولودا شعرلر قوشموشلار کی، بونلارین بعضیلری احمد يسوی نین شعرلره قاریشمیشدیر.

شیخ احمد يسوی خلق آراسیندا مرشد کامل و طریقت پیری اولاراق تانینمیش و اولندن سۇنرا دا افسانه وی شخصت اولموشدور. اولوموندن ایکی یوز ایل سۇنرا امیر تیمور اونون اوچون بۇوک بیر مقبره تیکدیرمیشدیر. يسوی طریقتی نین خوارسان دا میلادی اۇن اوچونجو عصر ده ظهور ائدن حیدریه طریقتی و آنادولودا چیخان بابائی و بکتاشی طریقت لری نین وجوده گلمه لرینده اساس رولو اولموشدور. احمد يسوی باره سینده فواد کۇپرولو درین تدقیقلر آپاریب و «تورک ادبیاتیندا ایلك متصوفلر» آدلی کتابیندا اوندان گئیش بحث ائتمیشدیر. (استانبول ۱۹۱۸)

قصص الانبياء رابغوزى

بۇ كىتاب برهان الدين اوغلو ناصر رابغوزى طرفيندن پيغمبرلرين منقبه لرى حقينده يازيلمىشدير (۱۳۱۰ ميلادى / ۶۸۹ هجرى شمسى / ۷۱۰ هجرى قمرى). دىل باخيمىندان كاشغر لهجه سيله يازيلمىش لاکين اوغوز لهجه سى خصوصيتلىرى ده اۇندا موجوددور. مؤلف كىتابين شعر حيصه لرینده داها چوخ فوتادغوييلىگ تائىرى آلتيندا قالمىشدير. شعر قىسمى دۇردلوكلر و غزللردن عبارتدير. نمونه اوچون بير غزلدن ايكى بيتى درج ائديرىك:

كون حَمَلَه كيردى ارسه كلدى عالم نوروزى
گنجدى بهمن زمهرير قيش قالمادى قارى بۇزى
كون كليمون كوركى تارتيب تيرولور اولموش جهان
تانگ بديزلر نقشى بيرله بزه نور بۇ يتر يوزى

بۇگونكو توركجه ميزله:

گون حمل بورجونا گيردى عالمين نوروزو گلدى
گنجدى بهمن زمهرير قيشى قالمادى قارى يوزى
گون گليب جهان كوركو آتيب ديسرلدى
دان زينتلر نقشى ايله بزه نير بۇ يتر اوزو

بۇ كىتابين ان قديم نسخه سى برىتانيا موزه سينده دير و ۱۹۴۸ ده چاپ ائديلمىشدير. قاراخانلى توركجه سيله قرآن ترجمه و تفسير كىتابلارى دا يازيلمىشدير. بونلارين ان قديم لرى ۱۴ - جو عصرين باشلاريندا يازيلمىشدير. اوچ ترجمه دن بيرى لىنىگراد دا آسيا موزه سينده، ايكىنجى سى استانبولدا تورک - اسلام اثرلرى موزه سينده و ۱۳۳۳ ده يازيلمىش دير. اوچونجوسو ده استانبول دا ملت كىتابخانا سيندا و ۱۳۶۳ ده يازيلمىشدير. قرآن تفسيرى تيمور دۇرونه عايد اولوب لىنىگراد، آسيا موزه سينده دير.

كىتاب فقه مفتاح العدل

بۇ كىتاب دا عىنى مثنود و ساده دىل ايله يازيلمىشدير. كاشغر توركجه سى مدتلىر اورتا آسيانين ادبى دىلى اولوب و چوخلو كىتابلار بۇ دىلده يازيلمىشدير. قاراخانلى توركجه سينده اسكى توركجه ده كى «د» سسى «ذ» و «نى» «ى» يه تبديل اولموشدور. مثلاً قونى يترينه قوى دئيلمىشدير. مفعول به يا مفعول اليه (بۇنلوك حال) اوچون «كا» و «كه» و بعضاً ده «آ» و «ا» ايشلنمىشدير. مفعول صريح اكى «او» يترينه «اؤق» و «اوگ» ايشلنمىشدير.

باتى توركوستان توركجه لهجه لىرى (خوارزم توركجه سى) / ۱۵۷

دئمه لى سۇزو يئرئنه سۇزوك دئىلمىش و گلئجك اكى جاق، جك يئرئنه تاچى و تچى و يا آچى و اچى ايشلنمىشدير. مثلاً من سۇيله به جگم يئرئنه من آيداچى من دئىلمىشدير.

باتى توركوستان توركجه لهجه لىرى (خوارزم توركجه سى)

۱۲ - جى ميلادى عصر دن سۇنرا كاشغر ادبى دىلى خوارزم ده اۇغوز، قىپچاق، خلج و قانىقلى ائللرى نىن لهجه لىرى تاثير ئنده بير آز دگىشه رك خوارزم توركجه سىنى ميداننا گتىردى. مۇغوللار نىن استىلاسىندان سۇنرا بۇ منطقه جوجى اولوسو و آلتىن اوردو حكومتىنه تابع اولدو و خوارزم توركجه سى آلتىن اوردونون رسمى دىلى اولدو. معتزله مذهبى و ديگر عرفانى طريقتلر نىن نفوذو بۇ منطقه نىن كولتورونون يوكسلمه سىنه سبب اولدو. خوارزم توركجه سىله يازىلان اثرلر نىن ان مهم لىرى بونلاردىر: نهج الفرادىس، معين المرىد، محبت نامه، كتاب لغت مقدمه الادب زمخشرى، كتاب لغت محمد بن قيس و قصه يوسف و قطب و ن خسرو و شىرىنى.

نهج الفرادىس

دىنى و اخلاقى احكام و معجزه لر باره سىنده يازىلمىش تعليمى اثر و عىنى حالدا دىلى ساده دير و تورك سۇزلرى باخىمىندان چوخ زنگىندىر. بۇ كتابدان ايكى اليازما واردىر. بيرى استانبولدا ديگرى برىتانيا شرق موزه سىنده دير. كتاب نىن مؤلفى على اوغلو محمود كر در اهلى دير.

معين المرىد

بۇ منظوم اثر (۱۳۱۳ ميلادى / ۶۹۲ هـ ش / ۷۱۳ هـ ق) ده خوارزم ده يازىلمىش، مذهبى - عرفانى پارچالاردان عبارت دير و قوتادغوبىلىگ و عتبه الحقايق وزنيله يازىلمىشدير. منظومه لىرى قوشان شىخ شريف آدىندا بير شاعىر مىش. بۇ كتاب نىن تك اليازما نسخه سى بورسا كتابخاناسىندا دير و دۇردلوك شكلىنده ۹۰۰ بيت دير.

محبت نامه خوارزمى

توركجه مثنوى دير و ۱۱ نامه دن عبارت دير. نئچه توركجه غزل و نئچه فارسجا قطعه به ده شامىل دير. كتاب نىن شاعىرى خوارزمى دير و آلتىن اوردو امىرلر نىن محمد خوجايىگ نىن آرزوسيله يازىلمىش و اونا تقدىم ائدىلمىشدير.

اثر ميلادی ۱۳۵۳ (۷۳۲ هـ ش / ۷۵۴ هـ ق) ده سينحون چايی حوزه سينده تاماملانميشدير. بۇ اثر حقينده تبريزلی پروفيسور تورخان گنجهلی تدقيق ائتميشدير. نمونه اوچون اثر دن نئچه بيت درج ائديریک:

اولوغ تنرى نين آتین ياد قیلدیم^(۱) مـحبت نامه نی بنیاد قیلدیم
ایکی یاقتو گوهر عالم قا بیرگن مـحبت گنجینی آدم قا، بیرگن
فلک نین دفتربندن تونی یوغان جهان بنیادینی سؤز اوزره قویغان

بۇگونکو تورکجه میزله:

اولو تنرى نين آدینى ياد قیلدیم
مـحبت نامه نی بنیاد قیلدیم
ایکی گوهر عالم ده یاخدی (روشن ائدی) بیردن
مـحبت گنجینی آدمه وئررکن
فلکین دفتربندن گنجه نی (قارانلیغی) یووان
جهان بنیادینی سؤز اوسته قویان

مقدمة الادب زمخشری

بۇ کتاب جارالله محمود زمخشری طرفیندن تورک، فارس و خوارزمیلره عربجه اؤگره تمک اوچون یازیلیمیش و سلطان آتسیز خوارزمشاها تقدیم ائدیلمیشدير. بۇ کتایین متنی عربجه یازیلیمیش، متن آئیندا تورکجه و فارسجا ترجمه لری ده وئريلمیشدير. متنین تورکجه سی خوارزمی دیر. لاکین اؤغوز، قیپچاق و قانیقلی لهجه لری حقینده ده معلومات وئريلمیشدير. بۇ کتاب تورکجه لغت و اصطلاحلار و یئر آدلاری و عقیدتی اصطلاحلار، پالتار، ایل، آی و حیوانلارین آدلاری باخیمیندان چوخ رنگین دیر. نمونه اوچون آشاغیدا نئچه کلمه نی درج ائديریک:

اثل و ایل: قریه، شهر، ملت و خلق

بیرایلیک: همشهری

اویا: کند، قریه

ایسیق سؤی: حمام

کیبیت: دوکان (روسجا کیبتکا دا بۇ سؤزدن آئینمیشدير).

محمد بن قيس و كتاب تبیان اللغات التركی علی لسان قانقلى / ۱۵۹

بشکت: مدرسه،

سين: قبر، مزار

سينلاق: مقبره

قونوقلوق ائف: مسافر خانه

كون باتارير: مغرب

كون توغارير: مشرق

تام(دام): ديوار

بۇ كتاب عصرلر بۇيو مدرسه لرده تدريس اولونموشدور. كتابين مؤلفى زمخشرى خورازم توركلريندن اولوب اسلام دونياسى نين ان پارلاق سيمالاريندان اولموشدور. زمخشرى عرب ديلينده ائش سيز اوستاد اولوب، يازديغى «كشاف» آديندا تفسير قرآن، ان ياخشى تفسيرلردندير. بۇ عاليم عيني زاماندا ياخشى شاعير اولوب عربجه گؤزهل شعرلر يازميشدير. زمخشرى ۱۱۳۴ ميلادى ده جرجانيه قريه سينده وفات ائتميشدير.

محمد بن قيس و كتاب تبیان اللغات التركی علی لسان قانقلى

بۇ كتاب لغت توركى خورازمى و يا لغت قانقلى آديله ده معروف دور و عربجه يازيلميش و سلطان جلال الدين خورازمشاه اوچون تاليف ائديلميشدير. بۇ كتاب ابن مهنا (لغت ابن مهنا)، احمد منيرى (لغت شرفنامه ابراهيمى) كيمي لغت شناسلار (لئكسيكوگرافلار) طرفيندن و همچنين فرهنگ جهانگيرينى يازماق اوچون استفاده ائديلميش و سؤنرادان ايتميشدير.

قصه يوسف

بۇ منظوم اثر يوسف و زليخا داستانينى نقل ائتميش، اثر على آديندا بير شاعير طرفيندن هجا و زنيه (۱۲ هجالى) و دؤردلوک شكلينده يازيلميشدير.

خسرو و شيرين قطب

گنجهلى نظامى نين خسرو شيرين داستانينى نين ترجمه سى دير. اثر خورازم منطقه سينده ميلادى ۱۳۴۱ ده قطب آديندا بير شاعير طرفيندن يازيلميشدير.

رونق الاسلام

بۇ منظوم اثر تورکمنلره اسلام دينينى اوگرتمک اوچون ۱۴۶۵ (۸۴۴ هـ / ۱۸۶۹ هـ ق) ده شيخ

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۶۰

شرف طرفيندن يازيلميشدير.

خوارزم توركجه سينده آشاغيداكي خصوصيتلر دقتي جلب ائدير:
«و» يئرینه «ف» تلفوظ ائديليير. مثلاً آو يئرینه آف دئييلير.

«ي» يئرینه «ذ» ايشله نير. مثلاً آياق يئرینه آذاق دئييلير.

كلمه لرين باشيندا «ي» چوخ ايشله نير. مثلاً ايراق يئرینه ييراق و اوخشاماق يئرینه يوخشاماق دئييلير.

ترتيب سايبيلاري: بشينجي يئرینه بشينج دئييلير.

گله جك (استقبال) شكيلچيلري غاي، گي، غا و گه دير. مثلاً: گنده جگم يئرینه بارغاي من دئييلير.

آلتون اوردو و يا دشت قبيچاق بؤلگه سينده تورك ديلي و ادبياتي

آلتون اوردو دولتي داها قاباقدان دا دئديگيميز كيمي قارادنيوزين قوزئينده چنگيزين نوه سي باتو طرفيندن قورولدو. بۇ دولتين خلقينه جوجي اولوسو دئييليردى. بونلارين اكثريتيني قبيچاقلار تشكيل وئردىگي اوچون بۇ منطقه يه دشت قبيچاق دا دئييليردى. لاکين آلتون اوردونون حكومتي خوارزمو قدهر اوزانيردى. باتونون قارداشى برکه خان مسلمان اولدو و حكومت ائدن مۇغوللار آز بير مدته قبيچاق توركلري آراسيندا ارييب توركلشديلر. بۇ منطقه ده اسلام كولتورو ايله ياناشي تورك ديلي ده ياييلىب انكشاف ائتدى و تورك ديلي دولتين ديلي اولدو.

بۇ منطقه ده و قبيچاق توركلري (مملوكلار) نين حكومت ائتديگي مصر و سوريه ده يازيلان اثرلر قبيچاق توركجه سيله يازيلميشدير.

بۇ اثرلرين چوخو ديل و لغت باره سينده اولوب ان مهم لري بونلار دير:

كودكس كومانيكوس و يا قبيچاق مجموعه سي

بۇ كتاب ميلادى ۱۴ - جو عصرين باشلاريندا ايتاليا و آلمان مذهبي ميسيونرلري طرفيندن قبيچاق توركلرينه مسيحيت ديني نين اساسلاريني اؤيرتمك اوچون حاضيرلانميشدير و اونون اليازماسى و نيزده سنت ماركوس كتابخاناسيندا دير. بۇ اثر قبيچاق متن و سؤزلري نين توپلوسودور. عيني زاماندا قبيچاقلارين ياشايشي حقينده قيمتلى معلومات وئرمكده دير. كتاب ايكي دفتر دن عبارت دير، بيرنجيسى ايتالياليلار و ايکينجى سي آلمانلار طرفيندن حاضيرلانميش دير.

بيرنجى دفتر لاتين - فارس قبيچاق سؤزلوبودور.

کتاب الادراک للسان الاتراک ابو حیان الاندلسی / ۱۶۱

اؤرنک اوچون نئجه کلمه آشاغیدا درج ائدیریک:

تتری: خدا، اوچماق: بهشت، تاموق: جهنم، قویاش: گونش، کون: گون، کئجه: گئجه، تاندا: صاباح، کؤرکلو: گؤرکملی، گؤزهل، کؤووز: خالچا، آقچا: پول، بؤخوریک: بخاری، آچقوس: آچار، اولتوروق: صندلی، اؤتاچی: دوقتور، جراح، شیراچی: مشروب ساتان، اتمکچی: چوره کچی، یالچی: عمله، سیقریق: مأمور پست، خان و قان: پادشاه، امپراتور، بگ: شاهزاده، بنی: بیگ و امیر، چری باشی: قوشون قوماندانی، یارقوچی: والی و حاکم، آلباوت: سرپاز، اورد: قرارگاه آرتش، تؤلماج: دیلماج، ایچی: قادین، قارواش: کنیز.^(۱)

ایکینجی دفتر قیپچاق - آلمانلی کلمه لری و قیپچاق جا دوغالار و تاپماجالاردان تشکیل تاپیب، بۇ دفترده داعی بیرینجی دفترده اولدوغو کیمی تورکجه نین قرامثریندن قیساسا بحث ائدیلمیشدیر.

بۇ اثر لاتین حرفلریله یازیلدیغی اوچون تلفوظ باخیمیندان دا چوخ قیمتلی دیر.

کتاب الادراک للسان الاتراک ابو حیان الاندلسی

بۇ کتاب قیپچاق لغت کتابی دیر و ابو حیان طرفیندن مصرده ۱۳۱۳ - ۱۳۱۲ میلادی ده یازیلیمیشدیر.

کتاب حلیه الانسان و حلیه اللسان جمال الدین ابن مهنا

بۇ کتاب آذربایجاندا ایلخانلیلار زامانیندا یازیلیمیش و ابن مهنا لغتی آدیله معروف دور. کتاب اوچ قسمتدن عبارتدیر: ۱- عربجه - فارسجا ۲- عربجه - تورکجه ۳- عربجه - مؤغولجا.

عربجه - تورکجه فصلینده آذربایجان تورکجه سی فونئتیکی و قرامثری حقیقنده گئنیش ایضاحات وئرلیمیش و ایکی مین دن آرتیق تورکجه لغت یازیلیمیشدیر کی، بونلارین چوخو بۇ گونکو دیلیمیزده ایشله نمکده دیر.

کتاب القوانین الکلیه لضبط اللغه التریه

مصرده مملوکلار زامانیندا قیپچاق تورکجه سیله یازیلیمیش و استانبولدا معلم رفعت طرفیندن چاپ ائدیلمیشدیر.

کتاب بلغه المشتاق فی لغة الترك و القفجاق

قیپچاق و اؤغوز لغتی دیر.
بونلاردان باشقا بیر نئچه لغت و قرامثر کتابی دا یازیلیمیشدیر.

جیغاتای تورکجه سی و اونون خصوصیتلری

جیغاتای تورکجه سی تیموریلر زامانیندا انکشاف ائدیپ، امیرعلیشیر نوائی کیمی بؤیوک شاعیر و قدرتلی شخصیتین ظهوربله بۇ منطقه نین ادبی دیلی اولدو. امیرتیمور دا چنگیز کیمی یوروش ائتدیگی زامان بیر چوخ قتل و غارتلره و خرابلیقلارا سبب اولدو. لاکین سؤنرادان آبادلیق و اصلاحات اوچون چالیشدی. اونون زامانیندا سمرقند اسلامین ان بؤیوک شهرلریندن اولدو. تیمور فتح ائتدیگی یئرلردن معمار و متخصصر گتیریب سمرقندین اطرافیندا شهرجیکلر تیکدیردی و اونلارا باغداده، دمشق، قاهره، سلطانیه و شیراز کیمی بؤیوک شهرلرین آدینی وئردی. سمرقندده تیکدیردیگی بؤیوک جامع او زامانین ان بؤیوک جمعه مسجدی ایمیش. بۇ جامع ده تیمور، شاهرخ و اولوغ بیگین مقبره لری واردیر.

تیمورون اوغلو شاهرخ و نوه سی اولوغ بیگ زامانیندا سمرقند کولتور مرکزی اولدو. لاکین اوندان سؤنرا کولتور مرکزی هرانا انتقال ائتدی. سلطان حسین بایقرا ۱۴۶۹ دا هرانی پایتخت سئجیدی و دوستو و هم شاگردی امیرعلیشیر نوائی له بیرلیکده اورانی زامانی نین علم و ادب مرکزینه چئویردیلر.

نوائی اؤز زامانی نین ان بؤیوک شاعیری و تورک ادبیاتی نین ان عظمتلی شخصیتی اولوب عربجه، فارسجا و تورکجه نی مکمل بیلیردی و تورکجه و فارسجا شعر دیوانی یازمیشدیر. تورکجه شعرلرینده نوائی و فارسجا شعرلرینده فانی تخلصونو سئچمیشدیر. اؤز زامانی نین ان قوتلی سیاسی شخصیتی اولوب آنادیلی و ملتینه جانندان باغلی ایدی. اونون اوچون زامانی نین تورک شاعیرلرینه آنادیلینده شعر یازماغی توصیه ائدیپ، تورک دیلی نین فارسجادان داها گئنیش و کامیل اولدوغونو اثبات ائتمک اوچون محاکمة اللغتين آدیندا بیر کتاب یازمیشدیر.^(۱) نوائی ۳۲ منظوم و منثور اثر یازمیش بونلارین یاریسی تورکجه و قالانی فارسجادیر. نوائی نین ان مهم اثری خمسه سی دیر کی جمعا ۳۲۰۰۰ بیت دیر.

نوائی ایراندا و تورکیه ده او قدهر مشهور اولموش کی، تورکیه لی و آذربایجانلی شاعیرلر اونون شعرلرینه نظیره لر یازمیشلار و اونون دیوانینی یاخشی آنلایا بیلیمک اوچون سنگلاخ کیمی

۱- نوائی حقیقنده وارلیق درگسی نین ۲ - ۱ - ۱۳۶۴ سایب سیندا تورکجه بیر مقاله یازدیغیمیز اوچون داها آرتیق معلومات اوچون اؤزایا مراجعت ائتمه کی توصیه ائدیریک.

جغتای تورکجه سینده یازیلان لغت کتابلاری / ۱۶۳

لغت کتابلاری یازمیشلار.

نوائی جیغتای ادبیاتی نین قوروجوسودور. جیغتای تورکجه سی اندیجان لهجه سی و اورتا آسیا ادبی تورکجه سی نین قاریشماغیندان میدانا گلیمشیدیر. جیغتای لهجه سینده آذری تورکجه سی نین تأثیری چوخ اولموشدور. چونکی او زامان تبریز، شیروان کولتور مرکز لری اولوب هراتلا یاخین مناسبت لری اولموشدور. نئجه کی بیر چوخ آذری شاعیر و صنعتکارلاری هرات مکتبینه اولموش و بو مکتب بیر آکادمی شکلینی آلمیشدیر.

نوائی دن قاباق جیغتای لهجه سینده میرحیدر خوارزمی، سکاکی، آتائی، یقینی و گدائی سمرقنده و لطفی ده هراتدا جیغتای ادبیاتی نین قورولماغینا یاردیم ائتمیشلر. نوائی ان بویوک کؤمگی سلطان حسین بایقرادان گورموشدور. بو آدام او زو ده شاعیر اولوب آنادیلینه بوتون وارلیغی ایله باغلی ایمیش. اونون دؤرو تورک دیلی نین آلتین دؤرو ایدی. بایقرا تورکجه و فارسجا شعرلرینده حسینی تخلصونو سئچمیشدیر.

نوائی نین اداره و حمایت ائتدیگی هرات مکتبینه حافظ ابرو، سمرقندی، میرخواند و خواندمیر و دولت شاه سمرقندی کیمی تاریخچیلر و بهزاد کیمی نقاشلار و سلطانعلی کیمی خطاطلار و حسین واعظ کیمی رساملار یئتیشمیشلر.

هندوستاندا سلطنت قوران بایر ده اثرلرینی جیغتای تورکجه سیله یازمیش و تورکجه شعرلریله یاناشی جیغتای نثری نین ان گؤزه ل نمونه لرینی یازمیشدیر.

جغتای تورکجه سینده یازیلان لغت کتابلاری

بو سؤزلوکلر داها چوخ ایران، هندوستان و آنادولو دا نوائی نین اثرلرینی یاخشی باشا دوشمک اوچون یازلمیش و ان اؤنملیلری بونلاردیر:

- ۱ - بدایع اللغات، هراتدا ۱۷۰۵ (۱۰۸۴ هجری) ده یازلمیشدیر.
- ۲ - لغت ابوشکا، آنادولودا اون آلتینجی عصرین باشلاریندا یازلمیشدیر.
- ۳ - لغت فضل الله خان، هندوستاندا ۱۷ - جی عصرده یازلمیش و کلکته ده چاپ اولموشدور.
- ۴ - کتاب زبان تورکی، جیغتایجا - فارسجا سؤزلوک دور و هندوستاندا یعقوب چنگی طرفیندن یازلمیشدیر.
- ۵ - سنگلاخ، نادرشاهین منشی سی میرزا مهدیخان استرآبادی طرفیندن و نوائی نین اثرلرینی داها یاخشی باشا دوشمک اوچون یازلمیشدیر.
- ۶ - التمغای ناصری، فارسجا - جیغتایجا لغت دیر.
- ۷ - بهجت اللغات، فارسجا - جیغتایجا لغت دیر و کئچن عصرده یازلمیشدیر.
- ۸ - لغت شیخ سلیمان افندی بخارائی: استانبولدا یازیلیب چاپ ائدلمیشدیر (۱۲۹۸)

هجري).

ايندى نمونه اوچون نواڭى و بايرشاهدان بيرر قطعه درج ائديرىك:
نواڭى نين لىلى و مجنونندان:

تحريرى اوچون قلمنى چيكتيم	مىن خسته كسى بۇ رقىمنى چيكتيم
مقصودوم ايمس ايدى (دگيلدى) فسانه	يازماغا بۇ عشق جاودانه
افسانه ايدى آنىن طفيلى	مضمونغا بۇلدى روح مئىلى
افسانه آنكا لباس موزون	لكن چورقمغا كيلدى مضمون
كىم سۇزده عيان قيليب شكوهى	بو ايردى غرض كيم اول گروهى
صفحه يوزون ايتتيلر منقش	بۇ نامه اوچون اولوب رقم كش
غوغالارى انس و جانى توتتى	گر نكته لرى جهانى توتتى
آزراق ايدى آندا توركى ذوقى	چون فارسى ايردى نكته شوقى
كىم فارسى آنلار اولدى محظوظ	اول تيل (دیل). بيله (ایله) نظم يۇلدى ملفوظ
قيلديم بۇ فسانه نى حكایت	مىن توركجه باشالبان (باشلاباراق) روايت
توركى ايلگه (ائله) داقى بهره بولغاي	كىم شهرتى چون جهانغا تولقاي (دولار)
كوپ تور ^(۱) خوش طبع و صاف ادراك	نيچون كيم بۇ گون جهاندا اتراك

بايردن بير غزل:

كىم گورويتور اى كۇنكۇن اهل جهاندان يخشيلغ
كىم كى آندين يخشى يوق كۇز توتما آندين يخشيلغ
گر ز مانغى نفى قيلسام عيب قيلمه اى رفيق
كورماديم هرگز نيتاين بۇ زماندين يخشيلغ
دلربالاردين يمانليغ گيلدى محزون گونكلومه
گيلمادى جانمغه هئج آرام جاندين يخشيلغ
اى كونكول چون يخشى دين گوردونك يمانليغ اُسرو، كوپ^(۲)
ايمدى كوز توتماقنى يعنى هر يماندين يخشيلغ
بارى ايلغا يخشيلغ قيلغيل كه موندن يخشى يوق
كىم ديكايلاز دهر آرا قالدى فلاندين يخشيلغ
يخشيلغ اهل جهاندان ايستامه «بابر» كيمي
كىم كورويتور اى كونكول اهل جهاندين يخشيلغ

جيغاتاي توركجه سى نين اوزه لليكلىرى / ۱۶۵

آذرى توركجه سيله:

كىم گورودور اى كونول اهل جهانندان ياخشىلىق
كىم كى اونندان ياخشى يوخ گوز توتما اونندان ياخشىلىق
گر زمانى نى قىلسام عيب قىلما اى رفیق
گورمه ديم هرگز هئچ جور بو زمانندان ياخشىلىق
دلربالاردان يامانلىق گلدی محزون كونلومه
گلمه دى جانىما هئچ آرام جانندان ياخشىلىق
اى كونول چون ياخشى دان گوردون يامانلىق چوخ، چوخ
ايمدى گوز توتماقنى^(۱) يعنى هر يامانندان ياخشىلىق
بارى ائلجه ياخشىلىق قىلگىل كى بونندان ياخشى يوخ
كىم دئيرلر دهر آرا قالدی فلانندان ياخشىلىق
ياخشىلىق اهل زمانندان ايسته مه «بابر» كىمى
كىم گورودور اى كونول اهل جهانندان ياخشىلىق
يوخارىدا ايضاح ائتديكلريمىزى بئله خلاصه ائده بيليريك:

اسكى توركجه (گوك توركجه و اويغورجا) دن سونرا ايكي جور يازى دىلى ميدانا چىخدى.
بىرى قوزنى دۇغو (خاقانى توركجه سى) و ديگرى باتى و يا اوغوز توركجه سى.
قوزنى دۇغو توركجه سى اورتا آسيادا، ميلادى ۱۴ - جو عصره قدهر يازى دىلى ايدى و
اسكى توركجه نين داوامى دىر. ۱۵ - جى عصر دن سونرا بۇ دىل دۇغو و قوزنى لهجه لرينه
آيرىلدى و بۇگونه قدهر داوام ائتمكده دىر.
باتى توركجه سى اوغوز، قوزنى توركجه سى قىچاق و دوغو توركجه سى اورتا آسياء لهجه لرى
اوزه رينده قورولموشدور. دوغو توركجه سينه جيغاتاي توركجه سى ده دئىلميش و اميرتيمور
زمانيندان باشلايب نوانى نين ظهورو ايله ان پارلاق مرحله سينه چاتميش و سونرا يئرئنى
اؤزبك توركجه سينه وئرميشدور.

جيغاتاي توركجه سى نين اوزه لليكلىرى

جيغاتاي توركجه سينده «نگ» سسى (ساغیرن) موجوددور. كلمه و يا بىرىنجى هجادا كسره
و فتحه «اى» يه چئوريلير. مثلاً گنجه يئرئنه گىجه و سككىز يئرئنه سيككىز و گل يئرئنه كيل

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۶۶

دئيبيلير. او و او قارشيسيندا فتحه و كسره ضمه يه تبديل اولور. مثلاً اسروك (مست) يثرينه اسروك دئيبيلير.

بعضاً ده يوو اراق سسلى لري ياستي لاشير. مثلاً: اوردو يثرينه اوردو دئيبيلير. چوخ زامانلار «ب» يثرينه «ف» تلفوظ اولونور. مثلاً: توپراق يثرينه توفراق دئيبيلير.

فارسجا و عربجه سؤزلر هميشه قالين پسوند آليرلار. مثلاً: فقيرقا (فقيره). سؤنرا يثرينه باساو كيمي.

يثرينه ييگي، قدهر، كيمي يثرينه چاغليق و دك يثرينه ديك، بنزه رليك يثرينه مينگيزليك ايشله نير.

حال زامان اوچون (دور) و (تور) يارديمجي فعل دن و ربط فعلی (آ) و (آ) دن استفاده ائديلير. مثلاً: گليرم يثرينه كيله دور من دئيبيلير. گله جك زامان اوچون اسكي توركجه كيمي قاي، گي، قا، كه، قو، گو ايشله نير. مثلاً: فيلاجاغام قيل قاي و گله جه گم يثرينه گيل قاي دئيبيلير. يارديمجي فعل اولاراق بيلمك يثرينه آلماق ايشله نير: مثلاً:

فيلا بيلسن يثرينه فيلا آلسان دئيبيلير.

كتاييميزين سؤنوندا حسن ختام اوچون، ترجمان حاليميز اولاراق، عاليم دوستوم و وارليق مجله سي نين باش يازيچيسي آقاي دوكتور حميد نطقى نين قوشدوغو و وارليغين ۱۳۶۵ - جي ايلي بيرينجي سايبى سيندا باش مقاله يثرينده چاپ ائتديگيميز «آناديل - سئوگيلى ديل» آدلى منظومه نى درج ائديريك:

آناديل - سئوگيلى ديل

ايران بيزيم ائو - يورد و گؤزه ل دؤغما وطندير
عشقيه گؤز آيدين، گؤنوللر داخى شن دير
هئچ اولماسا، مين ايلدى بۇ تورباقلارا گيرديك
مين دورلو امك، گؤز ياشى، قان اوغرونا وئرديك
«آلتايلار» ي ترك ائيله يهرك، سئل كيمي داشديق
داغ - دوز دئمه ديك، ايستى، چوراق چؤللري آشديق
«شامانليغي» آتديق اؤلؤ اسلاما قووشدوق
بير تاپ - تازا عشق اؤدونا يانديق و توتوشدوق
بير سرلى ال سانكى بيزيملهدى برابر
يوز منزل اوزاقدان بيزى سسليردى بۇ يئرلر
پاس قالمادى آرتيق، نه اوره كئده، نه ده ديلده
«قورقود» دده نين سؤزلرى نقش اولدو كؤنولده:

آنادیل - سئوگیلی دیل / ۱۶۷

«ای شانلی ایگید قهرمان ائللر، اۇغور اۇلسون!
اسلام بىركاتيله جهان نوريله دۇلسون!
«قرآن»، اۇ بىزىم رهبرىمىز، بۇرھانىمىزدير
اگرى ايله دوزو سئچمك اوچون ميزانىمىزدير
هر كلمه سى بىر چشمه كى، نورلار آخار اوندان
هر جومله سى اوجسوز و بۇجاقسىز اۇلو عمان
ای قهرمان ائللر، يئنى اۇلكهن سنى گۇزلور
آلاها توكلله يئرى، حۇكومونو سورردور»
ايران وطنين دىر، ابدىا، بونو سن بىل
گت باغرىنا باس يوردونو، جانندان اونو سئوگىل
«قورقود» دده نين خئير - دوعاسين آلان ائللر
اوز قۇيدو «آخين» يۇللارينا، تىتره دى هر يئر
گوندوز - گئجه، ائل سئل كىمى دۇردنال دوزو گئچدى
يالدیزلى سارايلاردا «گلن تورک»، سۇزو گئچدى
چۇل بيتدى نهايت، سيرا داغلار يۇلو كسدى،
منزل ياخين آرتيق دئيه، ائللر ده تله سدى.
لاكىن نه گئچيد واردى، نه يۇل، اۇلسا دا يئر - يئر
«دور، گلمه!» دئيه نلرله ساواشماقدى مقدر.
تير، گۇزباشى، قان قيمه تينه ايرانا گىردىك
سۇن بىگلىك اوچون بىر سيرا اوللر اسىردىك.
مىن دورلو مشقتله، بىزىم قهرمان اوردو
بۇ اۇلكه ده توحيد آدىنا يوردونو قوردو.
سركرده «سبوك» لرله ائلين سانى اۇجالدى،
توركون آدى هر گوشه ده مىن ولوله سالدى
زنجرده اسيركن، يئنه آزاد اۇلا بىلدىك،
دونىادا باش اۇلدوقسا دا، عادل قالا بىلدىك
تورک اوز چاغى نين ان مدنى حۇكومونو قۇردو،
ووردوسا قىليچ، آنجاق اينام اوغرونا ووردو.
توركون تۇره سى عاجيزه ياردىم دى - كۇمكدى،
هر كىمسه يه اۇلدوقجا محبت ائله مكدى.
تورک - فارس دئمه دن، هر كسى قارداش دئيه گۇردوك
فارسا، يئرى گلدىكده، وزيرلىك بئله وئردىك.

دين بير طرفه، هئچ نهيه بيز دگمه ديك هرگز هئچ كيمسه يه «كل توركي دانيش!» سؤيله مه ديك بيز. تام ترسينه، بيز فارسجاني سئوديك و بئجرديك، قيشدان قۇرودوق، باخديق، باغوانليغين ائتديك. شاعيرلري يوزلرجه چاغيرديق، و ياشاتديق انصاف - كسي، فارس شعرينه بيزلر تمل آتديق. گونلر توكه نيب، آيلار اؤتوب، گئچدى يوز ايللر آلاه بركت وئردى ده آرتدى بيزيم ائللر. آرد - آردينا قارداشلار يميزدان گلن اؤلدو، «آلتاي» اته گيندن بؤشاليب ايرانا دؤلدو. حوكم ائتدى بؤ يئرلرده پياپي اؤزون ايللر محمود، ملكشاه، جلال الدين، سنجر... فارسلاردا صدارت، بيزيم ائللرده امارت اؤلدوق هامى قارداش، هامى يؤلداش و بير امت شادليقلارى، ماتم لرى بيزليكده بؤلوشدوك، بير يئرده سئوينديك، و برابر غمه دوشدوك. ايراندا، بوتون قوملارين توتدوق اليندن هر رشتيه، هر فنه ال آتديق تمليندن. صنعتده، زراعتده، هنرده اليميز وار. باخ هريانا، هر گوشه يه، بيزدن نئچه ايز وار. سايسان او بؤيوك آدلارى، هئچ دفتره گلمز مينلرجه اساتيد آدين انسان سايا بيلمز. ايرانيميز عشقيه چاليشديق صاف اوره كله صدق ايله، صفا ايله، و ان ياخشى ديلك له. لاكين وطن آفاقيني سارديقجا بولودلار، باسديقجا قورو شاختا، النديكجه سؤيوك قار بؤز رنگلى سماءدا قارا بير قۇرخو اوچوشدو بؤستان پوزولوب، باغچاميزا قارغا دؤلوشدو. ايرانى آباد، بيزلرى شاد ايسته مه ينلر اؤز نفعى اوچون هر زادى برباد ائله ينلر بؤ اؤلكه ده، اقوام آرا، هر حقى دانانلار اؤز نيتىنى ائيله ديلىر بئيله جه اظهار:

«بىر عرقىن اۇ بىر عرقلره اوستونلويو وارمىش!
 «آرىا» دان اولان، اولماياتا فسخر سساتارمىش!
 توركى دئيه بىر دىل نه گزهر «آذرى» وارمىش،
 ميليونلا اۇ دىلدە دانىشانسا، «خطاكار» مىش!
 لاکىن، بۇ قارانلىق دا نهايت سۇنا اردى
 بۇزلار اريدى، يىئل ده باهار مۇدهسى وئىردى.
 گل قارداشيم، اى فارس دانىشان يار و برادر
 قۇى ماضى ده قالىن قاراگونلر، آغىر ايسلر
 قۇى ملتيمىز، امتيمىز بىرلىك ايسچينده
 تا حشره قدهر خوش ياشاسىن اۇز نوطىننده.
 قۇى بدخواهيمىز بيزده كى بىرلىكدن اوزولسون
 قۇى اۆلكه ده هم تورک اوزو، هم فارس اوزو گولسون.
 من توركى يازىرسام، يىنه سن وارسان ايسچينده
 باخ، الله كى هر بارماق، بىر باشقا بيسچينده
 بىز توركلر اوچون، هم بو و هم اۇ دىل عزىزدير
 توركى آنامىز، فارسى دىلى سئوگىلىمىزدير.

سۆزلۈك

ترتيب لهين: فریده هیئت

آغ بودون: خلقىن اقلیتی	آبار: بىر تورک ائلى (آوار)
آغىلىق: دولت خزينهسى (اوغوزجا)	آتاركى: پدرسالارى
آقچا: پول	آجون: دونيا
آخىنچىلار: سرحدلرده اکتشاف	آچر: اجداد، آتا
حمله لریندن مسئول آتلى عسگرلر	آراشدیرما: تدقیقات
آلپ ارتونقا: افراسیاب	آرى: تمیز، صاف
آلپ: قهرمان	آشینا - آستنا: دیشی قورد، گوگ تورک
آنلايش: مفهوم، درک	خاقانلارى نین عائله آدى
آينجوجو: باش وزير و مجلس رئيسى	آشىندیرما: فرسایشی

آيقير: آت	قبيله، تابع
آيوكى: حكومت	اوقان: قادر
اثرته سى ايل: گلن ايل، يشنگى ايل	اوقوش: عاغيل
ايشسيز: تاييسيز	اولگن: تانرى قايراخان
اثل: ملت	اولگو: آغير بليق واحدى
اوتاق: چادير	اؤلوس: ملت
ار: كيشى، آدام، سرباز	اولوش: اؤلكه، مملكت
اردم: فضيلت، كوتتور، معرفت	اولوش: پاى
اركين: اويغور بيگى، ايلته بردن آشاغى	اولوغ: قسمت
ارگنه: داغ كمرى	اوماى يا همای: اوشاق ايلاهه سى
ارگنه قون: اسكى تورك داستانى	اوا: جلگه، دشت
ارليگ: شيطان	اويغور: بير تورك ائلى نين آدى،
اك: پسوند، شكيلچى	ايلت عسگرى: ديرليک ينا تيمار
الوئريشلى: مساعد	صاحبلىرى نين بسله ديگى عسگرلر
ايلاهى: تانرى اوچون سؤبله ن شعر	ايتيل: وولقا
اليگ: شاهزاده	ايدى قوت: اويغور حوكمرانى
امام: پيش نماز	ايدى: صاحب
امغا/ ايمغا: اسكى	اير، دؤله: يوكسك سسله ترنم ائديلن
مأمورو (اوغوزجا)	آهنگ
اميرداد: عرفى محكمه رئيسى	ايرقىل آتا: اوغوز خانين اوغلو (گون
اوترار: فاراب	خان) تون وزيرى
اوجسوز - بوجاقسيز: نامحدود	ايرلاماق: اوخوماق، تغنى
اوجماق: بهشت	ايسسيز: يالئيز
اوخوناقلى: خوانا	ايلته ير: اويغور باش بوغو، سركرده
اورتاق: شريك، شركت	ايلته ريش: اثل - دولتى بيغان
اوردو: آرتش	اينجى چاى: سيحون
اُروغ: عائله مجموعه سى، تيره	اوج: انتقام
اوزان: عاشيق، باقسى، شامان	اؤدلك: زمانه
اؤزلوق: ياخشىلىق و فايداليليق	اؤده مك: ادا ائتمك، وئرمك
اوغوز: بير تورك ائلى، اوخلار، قبيله لر	اؤرگين: تخت
اوغوش: عائله	اؤكوش: چوخ
اؤق: سياسى بير تشكىلاتا باغلى اولان	اؤگ: آنا

اۋىمك: مدح ائتمك	آدى، حۇرمەتلى
بىگنى: گۆك توركلرين ايچگىسى	تالوى: دريا
باب عالى: باش وزيرلىك ادارهسى	تانھو: ھون خاقانى
باسقى: فشار	تاوان: سقف
باشبوغ: سركرده	ترخان يا تارخان: حكومت
باقسى: اۋزان	مقاملاريندان، ممتاز طبقه
بالىق: شهر	توتماچ: يوغورتلو و چۆره كلى شوريا
بايات: قديم، تانرى نين صفتى، تانرى	تۇدون: ماليه مأمورى
بخشى: دبير	تۆرلو: جوز
بنگوداش: ابدى داش، آيىده	تۇغ: خاقانين بايراغى
بۇز: تۇرپاق رنگى، كول و كرم	تومن: لشگر، اون مين
رنگى قاريشىغى	تۇى: دولت مجلسى، بۇيوك قوناقليق
بوسيرادا: بۇ زامان	تۇيگون: مجلس عضولىرى
بولغار: اسكى بير تورك ائلى، قاريشىق	تۇره: قانون
بۇى: داستان، قىيىله، نىچه اۇرۇغون	تۇرهن: مراسيم، جشن
مجموعو	تۇره ييش: خلقت، يارادىلىش
بۇيان: طالع	تۆزلوك: مساوات
بۇيروق: وزير	جبه چى: اوردودا سلاح و تداركات
بىتكىچى، بىتكىچين: ايليمقا	صنفي
تامقاجى، طغراجى، كاتب	جيدا: نيزه
بيگلر بيگى: نىچه ايالتين رئيسى (پ ت	چالاب يا چلب: مولا
ت)	چيغ/چيق: اۋزونلوق واحدى
بۇزا: آريسا، دارى و بسوغدا خميرى نين	چۆزمك: حل ائتمك
تورشاتماغىله قايرىلان ميخوش تورك	حشر: اوجرتلى عسگر
ايچيگىسى	خاتون: بن كى: ملكه
بۇرو: قورد	خاصه اوردو: سلطانين بىيرباشا
بۇلوم: حيصه	امرینده كى اوردو
بۇرته چنه: بۇز قورد، گۆك تورك	خاقان: امپراتور، شاهنشاه
خاقانى نين آدى (مغولجا)	خان: ائل رئيسى، شاه
بىتيك: يازى و كتاب	خانباليق: پايتخت
پوسقو: دام	خریطه: نقشه
تابقاچ: اسكى بىير تورك ائلى نين	درنگ: مجلس، انجمن

توركلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش / ۱۷۲

دۇنانما: دىز قوتلرى	قاپوقولو عسگرى: دولتدن معاش آلان
ديوان اشراف: تفتيش وزارتى	عسگرلر
ديوان: حكومت مركزى	قاراباش: كنىز
ديوان طغرا: خارجه وزارتى	قارابودون: خلقين اكثرىتى، خلق
ديوان استيفا: ماليه وزارتى	قاز ياكاز: افراسياين قىزى سياوشون
ديوان عرض الجيش: مىلى مدافعه وزارتى	خانمى
روس: اسكى اسكاندینا و دىلینده گمى	قازغو: سرحدلرده كى آتش قلعه لرى
دئمكدير	قازىنتیلار: حفریات
سئچيم: انتخابات	قاضى: شرعى محكمه رئيسى
سابار يا سووار: بير تورك ائلى، يۇل، گنبد	قامدۇيا كامدۇ: اسكناس (پارچادان)
ساغو: مرثيه	قانقا: ارايه
ساو: سۇز، ضرب المثل	قانك ياكانك: آتا
سنجاق يا سانجاق: ولايت، شهرستان	قپچاق: بير تورك ائلى،
سۇباشى: قوشون قوماندانى	ساريشين، عصبانى
سۇچ: گوناھ، تقصير	قضا: شهرستان
سۇن اك: شكيلچى، پسوند	قۇبوز: ساز
سۇى: خانواده، قوم، نژاد	قۇت: اقتدار، سياست
سيغير: اينك	قۇتوز: بۇرك توكو
سيغينماق: پناهنده اولماق	قۇراقلىق: خشكسالى
سۇزلوك: لغت كتابى	قۇرتارىجى: نجات وئرن
شاد: شهزاده، امير	قۇرىقان: چادير
شامان: اسكى شامان دىنى روحانىلرى	قۇشوق: قۇشوق، شعر
شحنه: عسگرى والى	قۇلان: وحشى ائششك، آت
شنلىك: خوشلوق	قۇماندان: فرمانده
شۇلن: دىنى قوناقلق	قۇمبارا: خمپاره
صاحب ديوان: باش وزير (سلجوقلار زامانىدا)	قۇن ياكۇن: ديك
طمغا يا دامغا: مهر	قۇوشماق: بيرلشمك، يئيشمك
عميد: قارايخا والى (عربجه)	قۇووق: حفره
فۇلى: گۇگ تورك محافظ عسگرى	قىرغىز: بير تورك ائلى، قيرمىزى آدم
	قىشلا: پادگان
	قىمىز: آت سوتوندن تخميرله قايرلان
	اسكى تورك ايچگىسى

قورولورودو.
 يىنىلىمك: مغلوب اولماق
 يابانجى: خارجى، ياد
 يابغو: بودون رۇئىسى، اوغوزلار يىن اميرى
 ياحنى: اشكەنە، يىخنى
 ياردىم: كمك
 يارغان: قاضى
 يارغو: يوكسك دولت محكمەسى
 يارلىق: خاقانىن فرمانى
 يارماق: فلزى پول
 يارىش: مسابقە
 ياقا/ ياخا: اۆلكە يىن سرحدى
 ياي: حاكميت علامتى، كمان
 يايلا: فلات، اوتلاق
 يىن شىه: ملكە
 يورد: وطن
 يوغ: ماتم
 يىگن: قارداش يا باجى اوغلو

كارىسماتىك: تانرى وئىرگىسى
 كام: دىن آدمى، روحانى، شامان
 كوڭ ياكوڭ: آھنگ
 كول اركىن: يابغونون جانشىنى
 كون: خلق (اىل - كون)
 كۇنى لىك: عدالت
 كىشى لىك: انسانلىق
 كۇپ: چوخ
 كۇدرم: حاكىم، امير
 كۇيوس: سىنە
 قرافىك مئتۇد: طراحلىق
 گرمك: چكمك، سپر ائلمك
 گوركان: قىبر
 گۇچەبە: كۇچرى
 گۇكسل: آسمانى
 گۇوده: تنە، بدن
 لئويراتوس: اولن قارداشىن آروادىنى
 آلماق

محتسب: بلدىه رۇئىسى
 مشرف: دىوان اشراف رۇئىسى يا
 وزىرى
 مورن: چاي، نهر
 نشانجى: تىب مأمورو، (عثمانلىلاردا)
 نۇبت: موزىك دستەسى، موزىك
 وئىرگى: ماليات
 وولقان: آتش فشان
 يىنمك: غالب اولماق

يىنى چىرى: تازە سىرباز، فتح ائىدىلن
 يىنرلردە كىسى مسيحي اوشاقلارى آلىب
 مخصوص پادگانلاردا و مدرسه لردە اسلام و
 تورك تىرىيەسى اىلە ياناشى ساواش
 اۆيرە دىلير و بونلاردان يىنى چىرى اوردوسو

قائناقلار:

- ۱ - اسين، امل، بتان خلع، توركيات مجموعه سي، ادبيات فاكولته سي، باسيم ائوي، استانبول ۱۹۷۲
- ۲ - اسلام آنسيكلوپيديسي، ۵ - جى جيلد، خلع لر، استانبول ملي اگتيم باسيم ائوي ۱۹۶۴
- ۳ - اوكتاي، امين، تاريخ ليه، ايكي، اطلس باسيم ائوي، استانبول
- ۴ - اوكتاي امين تاريخ ليه، اوچ. اطلس باسيم ائوي، استانبول ۱۹۷۳.
- ۵ - بانارلي، نهاد سامي، رسيملي تورك ادبياتي تاريخي، ۱۶ جيلد استانبول ۱۹۷۱
- ۶ - ثوغان، زكي وليدي، عمومي تورك تاريخينه گيريش، استانبول كتاب ائوي ۱۹۸۱
- ۷ - تورك بۇيوك كلاسيكلري، اؤتوكن سۇگوت، جلد ۱، استانبول ۱۹۸۵
- ۸ - جعفر اوغلو احمد، تورك ديلي تاريخي، ادبيات فاكولته سي باسيم ائوي استانبول ۱۹۷۰
- ۹ - عليشير نوائي، بيرينجي جيلد، ديوانلار، تورك ديل قورومو، سايي ۲۳۹، آنكارا ۱۹۶۵
- ۱۰ - عليشير نوائي، ايکينجي جيلد، ديوانلار، تورك ديل قورومو سايي ۲۴۴، آنكارا ۱۹۶۶
- ۱۱ - قفس اوغلو ابراهيم، تورك ملي كولتورو، ۳ - جو باسقي، استانبول ۱۹۸۴
- ۱۲ - قفس اوغلو ابراهيم، سلجوقلو تاريخي، ملي اگتيم باسيم ائوي، استانبول ۱۹۷۲
- ۱۳ - مزاي، ميشل، م. پيداييش دولت صفوي ترجمه يعقوب آزند نشر گسترده، تهران ۱۳۶۳
- ۱۴ - هيئت، دكتور جواد، تاريخ زبان و لهجه هاي تركي، چاپ سوم زير چاپ
- ۱۵ - هيئت، دكتور جواد، آذربايجان ادبيات تاريخينه بير باخيش - تهران چاپخانه كاويان ۱۳۵۸
- ۱۶ - هيئت، دكتور جواد، اوغوزلار، وارليق درگيسي سايي - تهران ۱۳۶۰
- ۱۷ - بارتولد. و، اورتا آسيا توركلرين نين تاريخي، ادبيات فاكولته سي، استانبول ۱۹۲۷
- ۱۸ - آوجي اوغلو. دوغان، توركلرين تاريخي، بئش جيلد، تكين يابين ائوي - استانبول ۱۹۷۸
- ۱۹ - GROUSSET, RENE. L'EMPIRE DES STEPPES, PAYOT. PARIS 1969.

دوكتور جواد هيئت ين ديگر تآليفاتي

جراحليق:

- ترمبوز، فلييت و درمان آن. تهران ۱۳۳۵
- جراحی عمومي. تهران ۱۳۴۴ - چاپخانه اطلاعات
- «دانش پزشکی» درگيسي (ايکي آيليق) ۱۳۵۵ - ۱۳۴۳ - تهران
- درس های جراحی (۱) - ناشر انتشارات علمي دانشگاه آزاد اسلامي - ۱۳۷۶

ديلهچيليك، ادبيات، تاريخ و فلسفه:

- تاريخ زبان و لهجه های ترکي. ۱۳۶۵ و ۱۳۶۶ نشرونو - تهران، چاپ سوم در حال چاپ.
- مقایسه اللغتين. ۱۳۶۳ وارليق درگيسي نين ضميمه سي - تهران
- آذربايجان ادبيات تاريخينه بير باخيش. بيرنجي جلد ۱۳۵۸ - تهران، ايکينجي چاپ ۱۳۷۶ - تهران.
- آذربايجان شفاهي خلق ادبياتي. تهران ۱۳۶۷
- آذربايجان ادبيات تاريخينه بير باخيش ۲ - جي جلد - ۱۳۶۹ - تهران
- ادبياتشناسليق ۱۳۷۴ - تهران
- آذربايجان ادبيات تاريخينه بير باخيش - ۱۹۹۳ - يازيچي نشرياتي - باکي
- تورکلرين تاريخ و مدنيتينه بير باخيش - ۱۹۹۳ - آذرشر - باکي
- ادبياتشناسليق ۱۹۹۶ - علم نشرياتي - باکي
- آذربايجان ادبيات تاريخينه بير باخيش - ۱۹۹۸ - آذرشر باکي
- تورکلرين تاريخ و کولتورونه بير باخيش ۱۹۹۶ - کولتور باکانليغي - آنکارا
- تورکلرين تاريخ و فرهنگينه بير باخيش ۱۳۶۶ - تهران
- وارليق درگيسي تورکجه - فارسجا (اوج آيليق) ۱۳۵۸ - دن بری - تهران
- غرب فلسفه سي تاريخي: چاپا حاضيردير.

A VIEW IN
**HISTORY AND CULTURE
OF
TURKS**

BY

DR. JAVAD HEYAT

وارلیق - مجله فرهنگی، ادبی، هنری به زبانهای ترکی و فارسی
شماره امتیاز: ۸۵۳۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول: دکتر جواد هیئت
رداکتور و دبیر هیئت تحریریه: محمدرضا هیئت
مدیر امور اجرایی: دلبر ابراهیمپور

آدرس: تهران - شهرک غرب، فاز ۲، خیابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳
و یا تهران - خیابان فلسطین شمالی، ساختمان ۱۵۱، کدپستی: ۱۴۱۶۹
تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - PERSIAN AND TURKISH JOURNAL
CHIEF REDACTOR: DR. JAVAD HEYAT
REDACTOR: MOHAMMAD REZA HEYAT
EXECUTIVE MANAGER: DELBAR EBRAHIMPOUR
20TH YEAR, 111-4, JAN.FEV. MARCH
ADD: 151, NORTH FELESTIN AVE, THERAN - IRAN
TEL.: 021 - 6466366